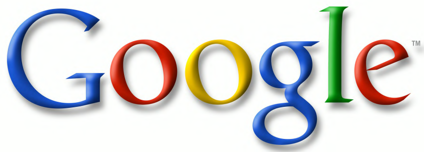

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 07079445 2

AANTEEKENINGEN

OP DE

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK;

DOOR

A. YPEIJ,

Doctor en Hoogleeraar der godgeleerdheid te Groningen.

EN

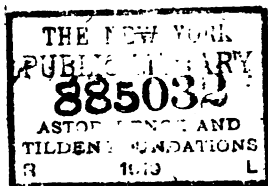
I. J. DERMOUT,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Ker en Predikant te 's Gravenhage,

EERSTE DEEL.

Te BREDA, bij
W. VAN BERGEN en Comp.
1819.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 5. (1) Zie het *Kerkelijk* en *wereldlijk Deventer*, door G. DUMBAR; bl. 70 en 71.

Bl. 5. (2) Conf. *Scriptum* RUDOLPHI DIER DE MUDEN *de Magistro* GHERARDO GROTE; in DUMBARI *Analect.* I p. 2.

Bl. 6. (3) Zie de *Hist. van Deventer*, door J. REVIUS I B. bl. 28, 34; en verder het *Chronicon Windesh.* van BUSCH; Lib. I C. II, vergeleken met de *Kerkelijke historie en oudheden der zeven vereenigde provinciën;* door V. R. V. bl. 500.

Bl. 7. (4) Deze wetten zijn te lezen in DUMBARS K. en W. *Deventer;* bl. 304—306.

Bl. 7. (5) Van HEGIUS geeft de geleerde J. PERIZONIUS in zijne *Oratio de doctrinae studiis, nuper post depulsam barbariem diligentissime cultis;* dicta VI *Id. Feb.* 1708 p. 21 et in Orat. ab ipso habitarum XII Syll. p. 178; deze getuigenis. ,, Ille est, ad quem potissimum tamquam professorem humanarum literarum unicum, tacito omnium quasi consensu, ex oppidis & regionibus variis adolescentuli mittebantur a suis, aut proficiscebantur ultro. Ille est, qui non tantum propriis doctrinæ & ingenii laudibus, sed ipsorum etiam discipulorum gloria, omnium exsuperavit famam.'' Eene ook zeer loffelijke getuigenis aangaande HEGIUS heeft deszelfs voortreffelijkste leerling ERASMUS afgelegd in zijne *Adagia; Quid cani et balneo.* Over het groote, naar *Deventer* heen vloeijende, getal leerlingen zie de a. *Oratio* van PERIZONIUS t. a. p. Er

wordt verhaald, dat ten jare 1509 zes honderd van de oudste scholieren dezer *Deventersche* stichting mede tegen den hertog van *Gelder*, die de stad had ingesloten, een' uitval deden, en hem op de vlugt dreven. Zie de *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen;* V bl. 310, 311.

Bl. 7. (6) RADEWIJN was ook een Nederlander. VAN HAMELSVELD schrijft in zijne *Kerkelijke geschiedenis;* XVIII bl. 167, dat hij geboren was aan den *Leydschen dam;* maar dit is niet juist; hij was geboren te *Leerdam.* Vide *Scriptum* R. DIER DE MUDEN ect. in DUMBARI *Anal.* p. 7 & FOPPENSII *Bibl. Belg.* I p. 279. Hij was vicarius van S. Pieters altaar in de S. LEBUINUS kerk te *Deventer*, en stierf aldaar den 24 van lentemaand des jaars 1400. Zijne beenderen werden, nevens die van GROETE, in eene nis der kerk van het fraterhuis te *Deventer*, in het jaar 1697, gevonden, nevens een daarbij gevoegd en op een leijen bord ingesneden gedenkschrift. Beider beenderen zijn daarna nog ten zelfden jare, op verzoek van HERMANNUS PETRI, prior van het fraterhuis te *Emmerik*, derwaarts overgevoerd, waar zij in de sakristie van de kerk geborgen werden met dit bijschrift; *Capita & ossa venerandi viri & devotissimi diaconi* GERARDI MAGNI & *venerabilis patris* FLORENTII RADEWINI, *primorum fundatorum* F. F. *clericorum communis vitae*, anno 1697, *7 Maii Daventria Embricam translata & reposita.* Verg. het aangehaalde werk van DUMBAR, *Kerkelijk en wereldlijk Deventer;* bl. 508—510. De vermaarde THOMAS *à* KEMPIS was één der voornaamste leerlingen van RADEWIJN, wiens leven ook door hem beschreven is.

Bl. 8. (7) Kort na den dood van GROETE werden, volgens deszelfs ontwerp, vele zoodanige fraterhuizen in onderscheidene steden gevestigd, waar de broeders zich bezig hielden, sommige met het onderwijs der jeugd, in de daaraan gevoegde scholen, andere met het afschrijven van boeken, die voor de letterstudie der jeugd van dienst konden zijn, andere eindelijk met het opstellen van geleerde schriften, ter verlichting van hunne tijdgenooten. Vid. PERIZONII *Oratio laudata;* p. 21; et *Orat. syll.* p. 175, 176. Door dien weg kwamen overal de scho-

len

len in bloei. De voornaamste school hier te lande was en bleef die van *Deventer*. Hetgene vele jonge lieden naar *Deventer* lokte was, niet alleen de hooge beroemdheid der onderwijzers aldaar, maar ook dat alle burgers der stad, die der gemelde broederschap genegen waren, zich gaarne hadden willen verpligten, om elk één' of meer, soms tot acht, ja tien, twaalf scholieren huisvesting, inwoning, kost en drank te bezorgen. Zelfs handwerkslieden verschoonden zich in dezen niet, maar ruimden in hunne huizen eene kamer in voor één' of meer studenten, waar zij hen van alles voorzagen. En om in het algemeen dit liefdewerk ten nutte van school en kerk met kracht te bevorderen, besnoeiden vele aanzienlijken de weelderige takken van hunnen rijkdom, door het uitreiken van milde bijdragen. Nevens de school van *Deventer* kwamen in den meesten bloei de, uit haar herkomstige, scholen van *Zwol*, *Brunswijk*, *Koningsbergen*, *Munster*, enz. Zie REVII *Dav. Ill.* L. II p. 165 en des geleerden SCHELTEMA's *Geschied en letterkundig mengelwerk;* I bl. 70.

Bl. 8. (8) Zie 's mans *Kerkelijke geschiedenis;* v. D. bl. 441. VAN MOSHEIM heeft ons daar berigt, dat hij verscheidene handschriften bezat, welke genoegzame schrijfstof konden uitleveren tot een omstandiger verslag van de instelling en voortgang dezer orde, dan uit het licht ziende boeken over dit onderwerp kon verkregen worden. Hoe wenschelijk ware het voor ons Nederlanders geweest, dat de geleerde man uit die handschriften eene echte geschiedenis van dit genootschap der broederen des gemeenen levens vervaardigd hadde! In VAN MOSHEIMS tijd waren er, volgens zijne getuigenis, in *Neder-Duitschland* nog overblijfselen van deze schoolinrigting. Ook waren zij er toen nog hier te lande, niet alleen ten aanzien van het vormelijke in het onderwijs, maar inzonderheid van de gemeenschappelijke zamenwoning der leerlingen in één huis, zoo als die altijd in vele steden had plaats gehad. Het fraterhuis ten minste te *Harderwijk* stond toen nog, naar de oorspronkelijke inrigting, in zijne oude kracht. In hetzelve werden toen nog opgenomen alle uit vreemde landen komende beoefenaars der geleerdheid, die aldaar burgers wa-

ze meening zijn wij bevestigd geworden door eenen vriendelijken brief, dien wij, den 20 van bloeimaand des jaars 1817, ontvingen van den verdienstelijken J. SCHELTEMA, welke hetgene hiertoe moest geraadpleegd worden, uit lust tot onderzoek, volgens zijn schrijven, had nagespoord. Ook het eene en andere hiertoe betrekkelijk vindt men in het werk van BURIGNY, in het hoogduitsch vertaald door H. P. C. HENKE; *Das leben des D. Erasmus;* I bl. 7, 8.

Bl. 18. (16) Oneens is men het ook ten opzigte van het jaar, waarin ERASMUS geboren is. Het opschrift van 's mans standbeeld, te *Rotterdam*, zoude men zeggen, moest zonder twijfeling doen denken aan het jaar 1467; en nogtans moet men blijven twijfelen. ERASMUS zelf heeft zijn geboortejaar niet kunnen bepalen. Dit blijkt uit zijne eigene brieven, inzonderheid uit eenen brief van den 19 van wijnmaand, in het jaar 1519 geschreven, waarin hij betuigt niet te weten, of hij twee en vijftig of drie en vijftig jaren oud was. *Epist.* 29, *lib.* L. Verg. het a. w. van BURIGNY; I bl. 6. Wij hebben derhalve het liefst willen volgen het oordeel der geleerden, die het opschrift van het standbeeld van ERASMUS vervaardigd hebben.

Bl. 18. (17) Zie BRANDTS *Hist. der Ref.* I bl. 49, 50.

Bl. 18. (18) De latijnsche zinspreuk van ERASMUS was; *Cede nulli*, „ ik wijk voor geen' mensch."

Bl. 18. (19) Men leze het bijschrift onder de beeldtenis van ERASMUS; in de *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen;* V bl. 344.

Bl. 20. (18*) Wij bedoelen SCHRÖCKH. Zie 's mans *Allgemeine weltgeschichte;* III bl. 412. Met de getuigenis van SCHRÖCKH is overeenkomstig die van AVENTINUS; *Annal.* lib. IV C. VIII § 36. ERASMO *nemo multis iam aetatibus utilior Christiano contigit orbi.* Nog sterker is het grafschrift van GILBERT LE COUSIN, om gebeiteld te worden op de lijkzerk van ERASMUS; hetzelve is geheel naar waarheid, ten minste tot heden toe; de volgende nakomelingschap zal het verder moeten beslissen.

Mag-

Magnus Roterodamus ille noster,
Haec quo secula neminem tulerunt
Maiorem, neque prisca clariorem
Norunt tempora, nec cui futura
Parem posteritas habebit, ecce,
Sub hoc marmore mortuus quiescit.

B. 20. (19*) HEUMANN heeft in zijnen *Conspectus Reipublicae literariae;* C. IV § 51 tot lof van den, betrekkelijk de kerkhervorming, zoo verdienstelijken ERASMUS, deze woorden gebruikt. *Theologiae emendationem debemus* ERASMO AC LUTHERO, *quorum hic, quod ille variis in scriptis mussitabat, aperte propugnare, & inveteratis erroribus bellum indicere sustinuit, divinaque adiutus ope aliquot centena millia hominum Romani pontificis iugo liberavit.* Volgens deze woorden hervormde ERASMUS in het stille door zijne schriften eerder, dan LUTHER, en door genen in werking gebragt hervormde deze, op eene meer geruchtwekkende wijze, honderd duizenden van menschen. Naar HEUMANNS gedachte had men dus in de eerste plaatse de hervorming te danken aan ERASMUS, en daarna aan LUTHER.

Bl. 20. (20) „ Dat ERASMUS," om hier de woorden te gebruiken van den oordeelkundigen OCKERSE, in deszelfs aangehaald geschrift, onlangs uitgekomen, bl. 42, welke ik gaarne geheel de mijne wil maken, „ de hervorming der kerk zelve, als eene gadelooze vrucht, vaardig rijp gekoesterd, ja voldragen heeft," erkenden ten zijnen tijde reeds de monniken, zoodra LUTHER was opgestaan, door dit hun *naief* gezegde, dat sedert een algemeen spreekwoord werd; ERASMUS *heeft het ei gelegd;* LUTHER *heeft het uitgebroed.* Gelijk alle spreekwoorden, algemeen aangenomen, op waarheid en ondervinding gegrond zijn; zoo ook is het met dit spreekwoord. Wat toch duidt hetzelve anders aan, dan dat hetgene het wezen van de zaak der hervorming uitmaakte, geheel een uitwerksel was van ERASMUS, maar dat hetzelve door LUTHER verder werd in beweging gebragt, en zijne alles omvattende strekking kreeg? VOETIUS merkt ergens aan, dat één der ijverigste tegenstanders der kerkhervorming al hetgene door LUTHER

 was

was bewerkstelligd, toeschreef aan den invloed, dien de *neuswijze* aanteekeningen, van ERASMUS op het N. T. verspreid hadden. Vid. VOETII *Polit. Eccl.* P. III. p. 480. Te regt schrijft dan de heer OCKERSE in het a. w. bl. 51, „ LUTHER heeft zeker zijn licht aan dat van ERASMUS voornamelijk ontstoken; en wie der hervormers niet?" Onbegrijpelijk veel heeft ERASMUS gedaan aan het werk van de hervorming der kerk, voor dat LUTHER er zijne krachten aan wijdde; gelijk wij in den tekst meer bijzonderlijk aantoonen. En op dien grond zal geen onpartijdige vriend der waarheid meer zwarigheid maken, om ook met den heer OCKERSE t. a. p. en met ons „ ERASMUS den vader der hervorming, bij de geleerde wereld, te noemen, gelijk LUTHER die was, hij het volk en in de burgerlijke maatschappij." Op den zelfden grond heeft reeds de zoo welbegaafde J. TEISSEDRE L'ANGE, in zijne uitnemende leerrede over *de beginselen en den voortgang der hervorming*, ook onlangs met eenige andere *Leerredenen ter viering van het derde eeuwfeest der hervorming*, in het licht gekomen, bl. 16 met ronde woorden de slotsom zijner nasporingen dus algemeen gemaakt. „ Aan ERASMUS is het, dat de protestantsche kerk haren oorsprong te danken heeft." De geleerde JACOBUS SCHELTEMA mogt alzoo met het hoogste regt ERASMUS, bij uitstek, noemen den *grooten* hervormer. Zie 's mans *Geschied en letterkundig mengelwerk*, I bl. 62.

Bl. 20. (21) Zie VAN METERENS *Nederlandsche Historie*, bl. 29.

Bl. 22. (22) Deze getuigenis, aangaande ERASMUS, zal wel niemand wraken, die des grooten mans schriften gelezen en dezelve vergeleken heeft met andere zulksoortige schriften van voor deszelfs tijden. Gewisselijk is ERASMUS in het vak der latijnsche letterkunde als schrijver de grootste geweest van allen, die voor en in zijnen tijd geleefd hebben. Vid. *Analecta Belgica*, ed. II. à PAPENDRECHT; II p. 67, 69, 106, 283.

Bl. 23. (23) De schriften van ERASMUS zijn vier jaren na 's mans dood bij elkaâr gezameld, en als zoodanig uitgegeven door deszelfs vriend B. RHENANUS in het jaar 1540. Daar deze uitgave zeldzaam was geworden, werd zij vernieuwd, ten jare

1703

1703 tot 1706, te *Leyden*, door de zorg van den beroemden LE CLERC, meest bekend onder den naam van CLERICUS. De, in den tekst bijzonder bedoelde, schriften van ERASMUS zijn *De duplici copia verborum ac rerum* Lib. II; *De ratione conscribendi epistolas; De ratione & ordine studiorum; Ciceronianus de optimo dicendi genere Dialogus; Epitome in elegantias* L. VALLE; *Adagiorum Chiliades* IV.

Bl. 25. (24) Vid. HEUMANNI l. & l. l. Wij kunnen het, uit dezen hoofde, den anders zoo in de kerkgeschiedenis bedrevenen, REGENBOGEN geheel niet toestemmen, dat er in de vijftiende en in het begin der zestiende eeuw, voor LUTHER, geen godgeleerde geweest is, die eenigzins opgeklaarde begrippen had. Zie 's mans verhandeling *over de oorzaken der kerkhervorming in de zestiende eeuw;* te vinden in de *Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen;* III st. bl. 135.

Bl. 28. (25) Zoo dacht, in de tijden van ERASMUS, ook wel een groot deel der geestelijkheid; en toch beschouwde dit het licht, dat door de studie der Grieksche en Romeinsche letterkunde verspreid werd, als een dwaallicht, dat velen tot ketterij moest brengen, en van het oude geloof der vaderen doen afwijken. En waarom beschouwde men het als zoodanig? omdat men zag, dat een gevoel voor hetgene beter en waar heette er door werd opgewekt. Hoe de geestelijkheid tegen het aanvankelijk herstel der oude letterkunde op den kansel los voer, wil ik hier, volgens de ondervinding van ERASMUS, doen lezen, met 's mans eigene woorden. „ Quam graviter peccant, qui conscenso suggestu, unde solet audiri tuba Euangelica, CHRISTI gloriam personans, seditiose clamitent; „ „ Arcete liberos vestros a Græcis literis! hinc nascuntur hæreses! Adeste præfecti, succurrite cives! tantam pestem arcete rebus humanis!" " Quae cum dicuntur apud imperitam multitudinem, quid fingi possit seditiosius? Si apud eruditos & cordatos viros dicantur, quid insanius? Et tamen qui hæc publice faciunt, haberi volunt Christianæ religionis columina." Vid. quæ ERASMUS praemisit para-

 phra-

phrasi suæ in Epist. P. ad *Ephesios*, p. 380 Edit. *Froben*.

Bl. 29. (26) Zie REGENBOGENS a *Verhandeling;* bl. 123.

Bl. 31. (27) Het eerste der hiertoe betrekkelijke schriften van ERASMUS was zijn *Enchiridion militis christiani*; (*Handboek voor een' christelijken krijgsman*) hetwelk hij reeds aan het einde van de vijftiende eeuw begon te bearbeiden, doch eerst in het licht gaf ten jare 1503. ERASMUS schreef dit werk wel ten behoeve van eenen krijgsman, die belijdenis van den christelijken godsdienst deed, op verzoek van deszelfs echtgenoote, aan welke hij door een loszinnig leven vele redenen tot klagen gaf; maar rigtte toch alles zoo in, dat hetzelve ook met groote vrucht konde gelezen worden van elken christen, als die toch, naar het gezegde van JOB, VII: 1 altijd een' strijd op aarde heeft. Met vele vrijmoedigheid teekent ERASMUS in dit werk het beeld van den beklagelijken toestand, waarin zich te zijnen tijd dè godsdienstleer en de zedelijkheid der christenen en derzelver leeraars bevond. Zie *Das Leben des* ERASMUS, *durch* D. BURIGNY; bl. 281 en verder onze aanmerkingen op de door ons uitgegevene leerrede; bl. 53, 54. Dit werk van ERASMUS is in de meeste Europesche talen overgezet en algemeen gemaakt.

B. 31. (28) *Novum Testamentum ex Graeca editione cum eius versione et annotationibus.*

Bl. 31. (29) *Paraphrases N. Testamenti;* een werk, dat voor noch na zijns gelijk gehad heeft.

Bl. 32. (30) Wij hebben dit voor eenigen tijd overgeschreven uit één' der brieven van ERASMUS, maar, tot onze spijt, toen verzuimd de plaats er bij aanteteekenen, waar het gevonden kan worden.

Bl. 32. (31) Deze getuigenis van SCHRÖCKH vindt men in deszelfs *Christl. Kirchenges. seit der Reformation;* IV d. bl. 23, 24.

Bl. 33. (32) Zie het leven van ERASMUS in de *Levensbeschrijving van voorname* meest *Nederlandsche mannen;* I bl. 232, 233.

Bl. 33. (33) *Encomium Moriae*; *sive Stultitiae laudatio.* In dit vernuftig werkje toonde ERASMUS de belagchelijke zijde aan, niet alleen van vele waanwijze letterkundigen, dichters en

wijs-

wijsgeeren, maar ook van vele mingeleerde theologanten, monniken, bisschoppen en andere prelaten van dien tijd. Zelfs den paus vergat hij niet een zoo scherp woord toetebijten, dat het de hoogste heiligheid op aarde scheen te kwetsen, altoos het hart der kerk zeer deed. Men vindt dat in de negen en vijftigste afdeeling. Inzonderheid had hij het geladen op de monniken, die in zijn oog tirannen waren van de christenheid, en wel op eene wijze, waardoor zij het tegendeel schenen te zijn, namelijk door kinderachtige kerkplegtigheden, door belagchelijke beuzelingen en door een kwakzalverachtig geschreeuw. Niets heeft de domme en bijgeloovige monniken ook meer gekrenkt, dan dit werkje van ERASMUS. En hun gevoel van verontwaardiging was te sterker, naar gelang brave, echte, geleerde geestelijken het zich niet aantrokken niet alleen, maar er hun genoegen in toonden te hebben, dat de dwaasheid van slechte geestelijken eens bespottelijk was gemaakt. Ook de invloed, welken ERASMUS door dit geschrift op de godgeleerden zijns tijds had, die wat meer wisten, dan hetgene zij uit de kerklegenden geleerd hadden, was buitengemeen groot, ter opklaring, ter opwekking, ter hervorming. Men vergelijke hetgene ERASMUS zelf daarover schrijft; *Epist.* 23 en 25 lib. I. De eerste uitgave van dit werkje schijnt geweest te zijn ongeveer het jaar 1509, en, daarna meer uitgewerkt, ongeveer het jaar 1514. Hetzelve is in alle Europesche talen overgezet en in het licht gegeven.

Bl. 33. (34) *Colloquia familiaria.* Ook dit werk, te *Bazel* uitgekomen, heeft velen de oogen geopend. In hetzelve hebben tot het aangemerkte de meeste betrekking de volgende zamenspraken: *Concio, sive Merdardus; Convivium religiosum; Franciscani; Epicureus; Euangeliophorus; Funus; Inquisitio de fide; Peregrinatio religionis ergo; Virgo abhorrens a nuptiis; Virgo pœnitens.* In zijnen *Epicureus* ontziet ERASMUS zich niet het leven der monniken met deze stoute kleuren afteschilderen. „Mundo videntur lugere, sed re vera deliciantur, ac, quod dici solet, toti melle peruncti suaviter vivunt, adeo ut cum his collati, SARDANAPALUS, PHILOXENUS, APITIUS

us, aut si quis alius est voluptatum studio nobilitatus, tristem ac miseram peregerint vitam."

Bl. 33. (35) *Ecclesiastes sive Concionator Evangelicus; de ratione concionandi* lib. IV. Dit werk kwam eerst in het licht ten jare 1535. Dat een zoo brave als verstandige menschenkenner, gelijk ERASMUS, de schandelijkheden der geestelijken van zijnen tijd verfoeide, voor de gansche christenheid ten toon stelde, en haar met verontwaardiging er tegen zocht te vervullen, kan niemand verwonderen. Die schandelijkheden waren zoo groot, dat zelfs de sterkste wederstanders der kerkhervorming haar niet verhelen durfden, maar haar op de rekening schreven van den geest des tijds, die algemeen bedorven was. De *Antwerpsche* schoolmeesteres ANNA BYNS, die ten tijde der kerkhervorming geleefd en gedicht heeft, schildert, in het eerste boek van hare *Konstighe Refereynen*, het wanzedelijk gedrag der geestelijken met levendige kleuren, in een *Refereyn*, waar telkens aan het slot herhaald wordt,

Priesters syn oock menschen, als ander lien,

en vergelijkt alzoo hetzelve, om het te verschoonen, zoo goed zij konde, met het bederf in de zeden van de gansche christenheid dier dagen. Ook dit schildert zij af met levendige kleuren. En heeft zij dit niet overdreven, dan toch blijkt het, dat met opzigt tot lateren tijd niet waarachtig is geweest het bekende van HORATIUS; *Ætas parentum peior avis* cet. In den hoogsten graad was te dien tijde de zedelijkheid bedorven. Ook te dezen opzigte heeft de hervorming der kerke veel goeds te wege gebragt, zelfs bij de geestelijken en leeken van de blijvende Roomschkatholieke gemeenschap. Waardig zijn der lezing hierover de aanmerkingen van C. VILLERS, in deszelfs *Geest en invloed der hervorming*; bl. 108.

Bl. 38 (36) Wij twijfelen niet, of elk onpartijdige waarheidvriend zal zich er nu wel van overtuigd houden, dat de gansche protestantsche christenheid aan de onvergelijkelijke verdiensten van ERASMUS de grootste verpligting heeft, eene verpligting, naar wij meenen, boven die, welke wij hebben aan de overige hervormers der kerk, die den uitmuntenden man

zijn

zijn opgevolgd. Het vuur der kerkhervorming, om het groote werk, dat God door menschen werkte, zoo eens te noemen, werd door ERASMUS aangelegd; het vonkelde; en LUTHER blies er in. Terstond vloog het in vollen brand en vlam. Gansch Europa zag dit; en groote veranderingen werden er het heilzaam gevolg van.

Wilde men uit de gemeen gemaakte briefwisseling van ERASMUS slechts met Nederlandsche geleerden van zijnen tijd eene lijst opmaken van mannen, die door hem tot de kennis der waarheid gebragt zijn, nadat hij eerst hunnen smaak verfijnd en hun gevoel voor het goede en ware opgewekt had, welk eene verbazend groote lijst zoude dit worden? Onlangs deelde de weledele gestrenge heer N. C. LAMBRECHTSEN van *Ritthem*, in een' vriendelijken brief, ons eene proeve mede eener zoodanige lijst alleen van *Zeeland*, waar toen het getal der geleerden, over het geheel genomen, niet zeer groot was; en hieruit meenen wij het allervoordeeligst besluit te dezen aanzien te mogen maken met betrekking tot de overige Nederlandsche gewesten. Mogt iemand, onder onze geleerden, zich eens er toe verledigen, om zoodanig eene letterkundige, kritische, lijst te vervaardigen! Volkomen bevestigd zoude men dan zien hetgene BRANDT in zijne *Hist. d. Ref.* I bl. 551 schrijft, namelijk dat vele (geleerde) politieken (in ons vaderland) kennis van de misbruiken (der roomsche kerk) hadden gekregen door de boeken van ERASMUS.

Zulk een' vermogenden invloed hebben de pogingen van ERASMUS ter hervorming der kerk gehad over geheel Europa op alle, tot vrijheid van denken genegene, geleerden. Welk een duizendvoudig en nog grooter aantal van zoodanigen zal er geweest zijn, die, met den beroemden Poolschen edelman JOHAN *à* LASCO, verklaren konden, en rondnit beleden, dat zij hunne verhelderde godsdienstbegrippen alleen aan ERASMUS te danken hadden. „ Mihi," schreef *à* LASCO aan zijnen vriend HENRICUS BULLINGERUS, „ mihi auc„ tor fuit ERASMUS *Roterodamus*, ut animum ad sacra addi„ cerem; imo vero ille *primus* me in vera religione insti-

„ tuere coepit." Den brief van à LASCO vindt men in GERDESII *Scrinium Antiq.* IV p. 446—449. En hetgene à LASCO schreef aan ERASMUS alleen te danken te hebben, was gebeurd zelfs lang nadat LUTHER in Duitschland, door gansch Europa heen, reeds zijne stem had laten hooren. Dat à LASCO reeds te voren de werken van LUTHER gelezen had, kan opgemaakt worden uit zijnen brief, aan J. HESSUS geschreven ten jare 1526, en te vinden in het a. werk van GERDES VI p. 645, 646. Uit dezen brief ziet men, hoe in de schatting van à LASCO te dien tijde LUTHER achter ERASMUS stond, aan wien hij vervolgens verklaarde al het licht verschuldigd te zijn, hetwelk hij verspreidde in *Polen*, *Duitschland*, *Oostvriesland*, *Nederland*, *Engeland*, enz.

Geen' minderen invloed heeft ERASMUS gehad op zeer vele denkende theologanten, die, even gelijk hij, de kerk in de kerk hervormd wenschten te zien, en daartoe met kracht arbeidden. Zoodanige, in den geest van ERASMUS werkende, godgeleerden waren er vele, terwijl de groote man leefde niet alleen, maar nog lang na zijn overlijden. Welke voortreffelijke, naar eene hervorming hunner kerkgemeenschap strevende, roomsche godgeleerden waren in de tweede helft der zestiende eeuw, onder anderen, nog ANDREAS MASIUS en GEORG CASSANDER! Eene hartelijke hoogachting betuigde de laatste, in eenen brief, aan JOH. HESSELS geschreven, ten jare 1565, jegens verstandige protestanten te gevoelen! Vid. *Illustrium & clar. vir. Epist. sel. vel a Belg. vel ad Belg. scr.* p. 251, 252. Hij voegde er echter bij, dat hij in de roomschkatholieke kerk bleef, omdat, naar zijn geloof, dezelve de ééne, ware, kerk was, die CHRISTUS gesticht had. Conf. p. 248, 249. In het bijzonder schijnt CASSANDER meer den hervormden toegedaan geweest te zijn, dan wel anderen protestanten. Vid. *Epist.* l. p. 1—4. CASSANDERS schriften werden even daarom ten jare 1565, nevens die van ERASMUS, op de lijst der verbodene en kettersche boeken geplaatst. MASIUS, zijn vriend, schreef hem, dat zulks tot zijne eer strekte. (Epist. l. p. 266,) De Leuvensche inquisitiemeester HESSELS had hem, in een'

brief

brief, den 29 van oogstmaand des gemelden jaars, op den man aan gevraagd, of hij roomsch of protestantsch ware? en van hem gevorderd, dat hij, als een eerlijk man, eenmaal met zijne geloofsbelijdenis voor den dag kwam. V. Epist. l. p. 260—263. En hierop antwoordde toen aan HESSELS dadelijk CASSANDER in den brief, dien wij zoo straks vermeld hebben. CASSANDER kan men nader leeren kennen uit V. HAMELSVELDS *Kerkel. gesch.* door ons vervolgd; XXVI D. bl. 152—160. CASSANDER had eenen grooten aanhang onder verstandige roomschgezinden; bij het volk echter stonden dezelve te boek voor geveinsde *katholieken*, die met den naam van neutralisten en andere scheldnamen bestempeld werden. Velen van dezelve gingen vervolgens tot de hervormde kerk over. Zie hier achter. (281)

Onbegrijpelijk schijnt het in de daad, dat men van de vroegste tijden af *hier* in ons vaderland, ook het vaderland van ERASMUS, 's mans uitstekende verdiensten niet zoo gewaardeerd heeft, als het wel behoorde. Men heeft hem, als geleerden, in een' niet veel hoogeren rang geplaatst, dan vele andere, met en na hem in de Roomschkatholieke kerkgemeenschap levende, uitmuntende mannen, hoedanige wij straks hebben opgenoemd. Hadde men ERASMUS in andere landen alleen zoo beoordeeld, de reden daarvan zoude voor velen gemakkelijk te gissen zijn. Evenwel wanneer men in de geschiedenis van onze vaderlandsche kerk ruim twee eeuwen terug denkende, met een' bedaarden tred, opklimt tot voor dertig jaren, algaande weg verdwijnt dan de moeijelijkheid van het onderzoek naar den oorsprong van dit vreemde verschijnsel. In de vroegste tijden, toen de hervormde kerk hier te lande gevestigd werd, was de hooge eerbied, welken men aan de gedachtenis van ERASMUS was verschuldigd, reeds lang werkelijk gedaald door het denkbeeld, dat hij in de Roomsche kerk al den tijd zijns levens gebleven, en daarin gestorven is. Men weet, hoe sterk men was ingenomen tegen alles, wat Roomschkatholiek heette.

In het begin der zeventiende eeuw, toen de twisten opstegen, tusschen de volgers van ARMINIUS en die van GOMARUS, verlevendigde zich weder bij de laatste het gemelde

de denkbeeld met nieuwe kracht; terwijl de eerste hetzelve geheel verwierpen, of liever het vergoelijkten en verzachtten. (Men leze hier de historische aanmerkingen van BRANDT, in zijne *Historie der Reformatie;* I bl. 550 en 551 en men zal hier niet weinig licht uit scheppen.) Zoo dikwerf de volgers van ARMINIUS de edelmoedige vrijgevendheid van ERASMUS in het nasporen der waarheid roemden, laakten die van GOMARUS daarentegen dezelve, als ware zij niets anders geweest, dan een verfoeijelijk libertinisme, dat met allen godsdienst den spot dreef. Met zulke afzigtige verwen werd het schoone karakterbeeld van ERASMUS beklad, onder anderen, door JACOBUS LEEUWIUS, jongsten predikant der hervormde kerk te *Rotterdam*, en dat wel met goedvinden zijner twee ambtgenooten. Deze, door éénen dommen godsdienstijver gedreven, trachtte van den openbaren predikstoel den magistraat dier stad ééne voorgenomene herstelling van het vervallene standbeeld, ter eere van ERASMUS, voorheen eerst ten jare 1549 van hout, en daarna ten jare 1557 van arduinsteen opgerigt, ten sterkste af te raden, met de zwaarste bedreigingen, dat God om zulke zaken het land zoude *straffen!* Dit gebeurde den 22 van bloeimaand des jaars 1621. Evenwel het beeld, van koper of metaal gegoten, werd opgerigt, ten eerstvolgenden jare, en heeft tot heden alle verdere stormen verduurd. Zie de *Levensbeschrijving van eenige voorname meest Nederlandsche mannen;* I bl. 281; maar inzonderheid het fraaije werk van SCHELTEMA, *Geschied en letterkundig mengelwerk*, I bl. 105—117. Zoo lang vervolgens de verschillen tusschen de beide genoemde partijën levend bleven, hield ook het vooroordeel van velen der overwonnen hebbende partij tegen ERASMUS, dien VOETIUS een' *Pelagiaan*, *Ariaan*, *Sociniaan*, *Scepticist* enz. gewoon was te noemen, (cf. *Pol. eccl.* III p. 567) het hoofd boven. Ten jare 1672 viel men weder, om dezelfde redenen, op het standbeeld van ERASMUS los. De regering had naauwelijks tijd, om hetzelve ergens in veiligheid te bergen, voor de woede van het graauw, dat opgeruid werd door de openbare uitspraken van de *Rotterdamsche* predikanten. En hoe sterker de Remonstranten ijver-

den

den voor ERASMUS, gelijk toen in het bijzondere derzelver predikant GERARD BRANDT, de vader, deed, hoe vergramder de hervormden werden.' Het beeld werd niet, dan nadat de gemoederen bedaard waren, op de markt hersteld, ten jare 1677. Zie SCHELTEMA's aangehaald werk, I bl. 117—122.

Bij verstandige beoordeelaars van 's mans verdiensten, onder de hervormden, verloor wel de gedachtenis van ERASMUS, als letterkundigen, weinig of niets van de vroegere, haar bewezene, achting. Maar voor dezulken was het gevaarlijk, den man, als godgeleerden, boven de gewone hoogte van hulde, aan voortreffelijke godsdienstleeraars verschuldigd, te verheffen, zelfs met hen gelijk te stellen. Ook het vooroordeel, waarmede velen derzelve behebt waren, verhinderde hen den grooten man in de laatstgenoemde betrekking uit het regte oogpunt te beschouwen. Hoe dat vooroordeel, zoo wel bij de Roomschen als bij de hervormden, tegen ERASMUS gewerkt heeft, ziet men uit de geschiedenis van zijn standbeeld, te *Rotterdam* opgerigt. Omdat ERASMUS de grootste ketter was geweest, werd zijn beeld ten jare 1572 door de spaansche soldaten, die door een' monnik daartoe waren aangehitst, met musketten beschoten en in het water geworpen. En omdat ERASMUS in de Roomsche kerk gebleven was, maar inzonderheid omdat hij een werkje geschreven had *de libero arbitrio*, werd hij bij de hervormden insgelijks als een ketter gehaat, verguisd en gesmaad; en vandaar al het gewoel der kerkelijken te *Rotterdam*, in de jaren 1621 en 1672. En die haat der hervormden tegen ERASMUS was en bleef vrij algemeen, zelfs buiten ons vaderland.

Wie, onder de hervormde godgeleerden van de achttiende eeuw, was anders verstandiger, regtschapener en ook bescheidener beoordeelaar van verdienstelijke mannen, dan de zoo lofwaardige JOHANNES ALPHONSUS TURRETTIN? En nogtans in dezes mans latijnsche redevoering *de Theologo veritatis & pacis studioso* (te vinden in zijne *Opera omnia*, III bl. 365) leest men een zeer scherp gepunt woord tegen de gedachtenis van ERASMUS, die door hem wordt afgeschilderd als een liefdeloos, ten minste door eene kwalijk

gewijzigde liefde vreesachtig en listig, godgeleerde, wiens inzigten zoo vleeschelijk waren, dat hij de *waarheid* in ongeregtigheid onderdrukte, en haar alle kracht benam. (bl. 373) Dus oordeelde dan in de achttiende eeuw nog over ERASMUS één der uitmuntendste godgeleerden van de hervormde kerk, die niet eens een Nederlander was, en zelfs ten aanzien van de gemelde verschillen, die hier te lande waren levend gebleven, in die zelfde redevoering een oordeel velde, waardoor hij den vrede tusschen de ongelijkdenkende broeders zocht te bewerken! Noodig zal het derhalve niet zijn, de stem onzer Nederlandsche theologanten van dien tijd tegen ERASMUS te doen hooren, te minder, daar elk onzer lezeren welligt zich herinneren zal die uit vele vroegere en latere vaderlandsche schriften te hebben hooren opgaan. Tegen geen' godgeleerden heeft het vooroordeel vuiler laster uitgeworpen, dan tegen ERASMUS. Dit is het, dat ons inzonderheid ook nu bewogen heeft, in dit werk, op nieuw des uitnemenden mans eer te redden, en de Nederlandsche hervormde kerk er, indien het mogelijk is, van te overtuigen, dat zij, met de geheele gemeenschap der Protestanten, al haar heil aan de verdiensten van denzelven te danken heeft. Wij, wat ons betreft, houden het er voor, en wij gelooven ook, in ons oordeel, niet misleid te zijn, dat, na de tijden der Apostelen, niemand aan den opbouw van het rijk van CHRISTUS grooteren dienst heeft gedaan, dan hij, die TURRETTIN zich niet ontzag te zeggen, dat het afgebroken heeft („ Apage," dit waren zijne woorden, „ apage talem [praeposteram] caritatem, qua veritas opprobrio afficitur, qua conscientia sauciatur, qua CHRISTI regnum diruitur potius quam aedificatur.") Het zij ons vergund hier tegen over te plaatsen de woorden van een' geleerden man, die, toen hij die schreef, aan geene theologische veete gedacht heeft, maar geheel onpartijdig het waarheid en godsdienstlievend karakter van ERASMUS beoordeelde, dat door TURRETTIN zoo bezoedeld werd. „ Ingenium ERASMI (inquit) erat candidum, adeoque veritatis diligens, ut puer etiam mentientes pueros odisset. Veram religionem amavit, ut nihil supra." Vid. P. HOFMANNI PEERLKAMP *Vitae aliquot excellentium Batavorum*; p. 27.

On-

Onlangs vonden wij ergens deze uitspraak, betrekkelijk de verdiensten van ERASMUS; „ hoezeer wij hulde doen aan de verdiensten der Nederlanders, in het werk der kerkhervorming, wenschen wij echter, dat men in geen land zegge, „ „ het is onze roem !" " maar steeds erkenne, „ „ het is Gods werk !" " Zulk eene magtspreuk hadden wij niet verwacht uit de pen van een' anders zeer oordeelkundigen schrijver. Volmondig erkennen wij hooger opziende met hem, „ het werk der hervorming was Gods werk! „ het was God, die ERASMUS verwekte, om de wereld te verlichten! en God zelf was het, die de kerk hervormde. Even volmondig erkennen wij Gods hand bij zoo vele andere nuttige inrigtingen, die opklaring en beschaving bewerkt hebben; wij erkennen zulks inzonderheid van de uitvinding der boekdrukkunst, zonder welke de hervorming der kerk niet tot stand had kunnen komen: ook „ die was Gods werk !" Maar werkt niet God het groote en goede, dat hij tot heil van menschen werkt, ook door menschen? En zouden wij dan onze hulde niet mogen toebrengen aan de gedachtenis van menschen, die daartoe door God werden opgewekt, en daaraan al hunne krachten gewijd hebben? ook het land niet mogen roemen, waarin zulke voortreffelijke menschen geboren werden? IJdel was toch anders de onvermoeide poging, die jaren lang de *Haarlemsche* maatschappij der wetenschappen heeft aangewend, om zeker te weten, of onze *Haarlemsche* KOSTER de boekdrukkunst hadde uitgevonden! IJdel ook was dan de onbeschrijfelijke arbeid, welken de schrandere KONING besteed heeft, om dit boven allen twijfel te verheffen, en nu zeker te doen weten! IJdel dan de roem, dien wij er op dragen, dat God de grondslagen van dat werk, zoo heilzaam voor alle volken en landen, heeft doen leggen door eenen Nederlander in Nederland.

Onze voortreffelijke HUGO DE GROOT dacht hier gansch anders over. Die stelde, als Nederlander, er wel wezenlijken roem in, dat het licht der kerkhervorming was ontstoken door den Nederlandschen ERASMUS. Dat deze dan, naar waarheid over den grooten ERASMUS sprekende, ook het pleit helpe be-

beslissen, indien men hem bevoegd acht, om dat te doen. Hoedanig en hoe groot een hervormer der kerk is, volgens het oordeel van DE GROOT, wel ERASMUS geweest? Men hoore hem in zijn vertoog *de eruditione omnis generis*, te vinden in zijn, door MEERMAN uitgegeven, werk; *Parallelon rerumpublicarum* Lib. III; p. 33. Nadat DE GROOT van de wijsgeerte der oude Grieken en Romeinen gesproken had, gaat hij dus voort. „Quod si philosophia „est, ut certe fatemur omnes, rerum divinarum humanarumque scientia, primam eius esse partem Theologiam, „negare non possumus; non illam, quae EUMOLPI aut ONOMACRITI *Atheniensium* fabulis continetur; non illam, quam „Romani pontifices auguresque somniarunt; sed quae illius „auctoritate nititur, a quo data est, & cuius nomen gerit. „Quo igitur te piaculo taceam, maximnm Bataviae decus „ERASME! aut quibus satis verbis exprimam singularem eru„ditionem, ingenium coeleste, diligentiam incomparabilem? „Nam virtutem et constantiam, sublimitatemque rerum om„nium capacem, nunc quidem non commemoro. Obsesso „cimmeriis plane tenebris orbi, ab octo iam seculis, pres„sisque nube densissima ingeniis, tuus ille sol *primus* il„luxit. Cum in Italia Galliaque vix uni aut alteri esset „sapiendi audacia, tu natus procul in *hoc* terrarum *angu„lo*, doctrinam omnem literasque *eduxisti in apertum*, „diuturno iam situ foedas & squalloris illuvie. Tu sacro„sanctam theologiam, AUGIÆ stabulo inquinatiorem, spurcis„simis cavillationum argutiis *repurgasti*, & liberali manu „*asseruisti* a crudeli sophistarum tyrannide. Tu *primus* „humani ingenii instituta secrevisti ab ea necessitate, quae „nobis divinis oraculis imponitur. Tu receptas iam dudum „sententias erroris damnare ausus es, & fucos, ignavum „pecus, aculeis pungere. Ea fuit omnium tui admiratio „& quidem iustissima, ut cum ipse nulli cederes, tibi se „sceptra submitterent, hominemque privatum reges venera„rentur & principes. Tu, si verum fateamur, *veri* no„bis *aperuisti viam*, eaque prudentia eaque modestia & „animi robore in docendo versatus es ut Pontifex, sacro-

„rum

„ rum tunc dominus, te vereretur, tu illum non timeres."
Hoe duidelijk en krachtig spreekt hier DE GROOT van het hervormenswerk, dat ERASMUS heeft daargesteld? Hij spreekt genoegzaam als met dezelfde woorden, die door ons gebruikt zijn, daar wij ons meermalen dus of dezerwijze uitdrukten, *dat* ERASMUS *de eerste en grootste hervormer is geweest, onder de voornaamsten des volks en de godgeleerden der kerk, die gevoel hadden voor het schoone, ware en goede.* Op het gezag van DE GROOT meenen wij dus, dat ERASMUS nu wel van onpartijdigen voor zoodanigen man zal gehouden worden.

Zie hier ten dienste van ongeletterden de woorden van DE GROOT in onze taal overgebragt. „ Bijaldien de wijsbe-„ geerte, gelijk wij toch wel alle belijden zullen, eene we-„ tenschap is van goddelijke en menschelijke zaken, zoo „ kan men dan ook niet ontkennen, dat de godgeleerdheid „ het eerste gedeelte van dezelve uitmaakt. Ik spreek hier „ niet van eene godgeleerdheid, die in de fabelen ligt opgeslo-„ ten van EUMOLPUS of ONOMACRITUS, beide *Atheniënsers;* „ ook niet spreek ik van zulk eene godgeleerdheid, waar-„ van de Romeinsche priesters en wigchelaars gedroomd „ hebben; maar ik spreek van die godgeleerdheid, welke „ op het gezag van Hem is gevestigd, die haar gegeven „ heeft, en wiens naam zij draagt. Hoe zoude het mij dan „ nu kunnen vergeven worden, indien ik hier van u zweeg, „ het grootste sieraad van ons vaderland, ERASMUS! „ Of met welke krachtige woorden moet ik mij uitdrukken, „ om den roem te verheffen van uwe zeldzame geleerdheid, „ van uw hemelsch verstand, en van uwe onvergelijkelijke „ vlijt? Ik spreke niet eens van uwe deugd, van uwe „ standvastigheid; ik spreke niet eens van uwe verheven-„ heid van geest, vatbaar voor alles! Op eene wereld, die „ sedert een achttal eeuwen reeds geheel met de zwartste duister-„ nis omzwachteld lag, op verstanden, welke de dikste wol-„ ken nederdrukten, heeft uwe zon *voor het eerst* hare „ stralen geworpen. Toen in *Italië* en *Frankrijk* naauwe-

 „ lijks

„ lijks iemand zich slechts opgewekt gevoelde, om wijzer „ te willen en te durven worden, *bragt* gij, die in *dezen* „ afgelegen *hoek* van den aardbodem geboren waart, alle „ wetenschap en geleerdheid, door den schimmel der jaren, „ en door de haar aangeslagene ongelijkheid deerlijk ontrei„ nigd, *in het heldere daglicht.* Gij zijt het, die de hei„ lige godgeleerdheid, welke er nog morsiger uitzag, dan „ de stal van AUGIAS, *gezuiverd* hebt van de walgelijke „ spitsvindigheden eener ijdele twistzucht. Gij *hebt* haar „ met eene edele hand *losgewrongen* van de wreede dwin„ gelandij der sofisten. Gij zijt de *eerste* geweest, die de „ willekeurige leerbepalingen van het menschelijke, zoo „ dwaalzieke, verstand *wist afteescheiden* van die onveranderlijke, „ lijke, eeuwige, noodzakelijke, waarheden, die ons in de „ gewijde orakelbladen van den onfeilbaren God worden in„ gescherpt en voorgeschreven. Gij hebt menschelijke gevoe„ lens, sedert tijden en eeuwen, aangenomen en vastgehou„ den, *durven* veroordeelen als louter dwalingen, en het ge„ waagd, met uwen stekenden angel het luije en vadsige „ geslacht der bedriegzuchtige hommels te kwetsen! Zoo hoog „ werdt Gij van allen bewonderd, en ook die bewondering was „ allerregtmatigst, dat voor U, die voor niemand behoefdet on„ der te doen, de schepters zich nederbogen, koningen en „ vorsten U, eenen gewonen burger, hunnen eerbied betoon„ den. Gij, indien wij aan de waarheid willen hulde doen, „ gij *hebt* ons *den weg der waarheid geopend*; en dat met zulk „ eene wijsheid, met zulk eene bescheidenheid, met zulk eene „ kracht en moed, in uwe redenen van beter onderwijs, dat „ de paus, die toen de heerschappij der gansche kerk in handen „ had, schuw voor u was, en gij voor hem geene vrees hadt."

ERASMUS ja was, naar het oordeel van DE GROOT, als zulk een hervormer, schier meer engel, dan mensch, geweest. Men hoore hem aan het slot zijner lofspraak. „ Salve vir, ut inter „ mortales divine! de quo scripsit olim vir doctrinae comsum„ matissimae, ab assentatione alienus, tibi vero etiam inimicus.

„ Ad quodvis stupeo momentum, & territus asto,
„ Maxima cum videam NUMINA posse mori."

dat

dat is; „ vaarwel goddelijke man! voor zoo verre een sterfe-
„ lijk mensch dus genoemd mag worden! van wien weleer
„ iemand schreef, die met de grootste kunde eenen afkeer
„ deed gepaard gaan van alle vleijerij, en ja zelfs uw vij-
„ and was:

„ Op 't ritslen van elk blad sta, ik door schrik ontsteld,
„ Daar 'k zie, hoe ook de dood de grootste *godheén* velt."

Sprak een vijand zoo hoog in het algemeen van ERASMUS, een ander vijand sprak zoo van hem, als hij tot zijne spijt, naar waarheid, van hem spreken moest, en als wij met het grootste genoegen van hem gesproken hebben, hem namelijk houdende voor den man, die, eer LUTHER en ZWINGLI opstonden, reeds hervormd heeft, voor den man, die toen de godgeleerden en de voornaamsten des volks heeft hervormd, en als zoodanig de eerste en de voornaamste hervormer is geweest, zonder wien alle andere hervormers geen' ingang zouden gevonden hebben. Voor zulk een' man werd ERASMUS gehouden hier in Nederland, ten tijde der Spaansche beroerten, van de roomschgezinden, die uit dien hoofde, bij alle gelegenheden, tegen hem vervaarlijk losbrandden. Men hoore den bekenden minderbroeder KORNELIS ADRIAANSZ in zijne *Sermoenen*, bl. 362, naar de uitgave van het jaar 1628, het volgende tot zijne katholieken zeggen. „ Och! „ goeliens! wij sien nu wel, dat er een quade conspiratie „ tegen ons catholycken uitbersten sal. Siet! hiertoe heeftet „ die deurtrokken ERASMUS gebrocht, dat hy de *gheleerde* „ en het *edeldom* aldus in de jonckheyt bedorven heeft!" Hoe geheel naar waarheid is die uitspraak van K. ADRIAANSZ, in deszelfs geest, die tegen het werk der kerkhervorming zoo sterk was ingenomen! Hij hield ERASMUS voor den eersten en voornaamsten bederver der kerk. Ware hij derhalve een protestant geweest, zoo zoude hij ERASMUS geroemd hebben, als dengenen, die hij, naar het ons voorkomt, geweest is, als den eersten en voornaamsten hervormer der kerk, die op de geleerden en edelen des volks gewerkt, en die hervormd had. Het sermoen, waarin die woorden gevonden worden, hield

K. ADRIAANSZ. in de lente van het jaar 1568, toen men nog wel weten konde, welken bijzonderen invloed ERASMUS op het werk der hervorming had gehad; ook wel weten konde, hoedanig en hoe groot die invloed geweest was.

Dan laat ons noch vriend noch vijand over ERASMUS meer hooren! Laat ons liever ERASMUS zelven, en ook LUTHER hooren spreken. Zoo als zij beide ons hier eene getuigenis in hunne eigene zaak zullen leveren, zal wel niemand dezelve wraken; en, naar het ons toeschijnt, zal de vraag, wie van hen beide de eerste en voornaamste hervormer geweest is? wel voldingend genoeg beantwoord zijn. ERASMUS schreef, in het jaar 1523, aan ZWINGLI, met ronde woorden; „ videor mihi, fere omnia *docuisse*, quae *docet* LUTHERUS;" *het komt mij voor, dat ik bijkans alles* geleerd heb, *wat* LUTHER leert. Volgens deze verklaring van ERASMUS *had* hij zelf ter hervorming van den godsdienst *eerder geleerd*, dan LUTHER, en *al lang* ook bijkans *alles* geleerd, wat die *toen leerde*. En hoedanig was nu de getuigenis van LUTHER, aangaande ERASMUS? Zoo als men dezelve in den eigensten brief van den laatsten aan ZWINGLI vindt, was zij vervat in deze woorden; „ scripsit ad OECOLAMPADIUM LU„ THERUS, me veluti MOSEN eduxisse *Israëlitas* ex *Aegypto*, „ ceterum moriturum in campestribus," LUTHER *heeft aan* OECOLAMPADIUS *geschreven, dat ik, gelijk* MOZES, *de Israelieten uit Egypte geleid heb, maar nu zelf in de woestijn sterven wil.* Snedig laat ERASMUS er dadelijk op volgen; „ utinam ipse sit JOSUA, qui perducat omnes in ter„ ram promissionis!" *mogt hij zelf dan nu* JOZUA *zijn, die hen allen in het land der belofte brenge!* Men vindt dezen, ook voor het overige zeer merkwaardigen, brief in de *Epist. ab ecclès. Helveticae reformatoribus, vel ad eos scriptae;* Epist. III p. 9—15. Nu moeten wij vragen, wie was de eerste, de voornaamste hervormer van den staat der Israëlieten, na eene zoo langdurige slavernij in Egypte? MOZES of JOZUA? MOZES, voor wiens geest steeds het edele denkbeeld zweefde, „ ik wil dit volk v lo ssen!" begon het heer-

heerlijk werk van Israëls verlossing met groote kracht en gewenscht gevolg. JOZUA bevorderde en voltooide met waren heldenmoed dat werk. MOZES herstelde, na het gevoel van vele Israëllers voor de regten van den mensch, welke zij verloren hadden, in werking te hebben gebragt, hunne vrijheid in denken en handelen. Het gelukte hem, langs dien weg, de Israëliers uit den slavenstand van Egypte te verlossen. JOZUA handhaafde de herstelde vrijheid der Israëllers, en bevestigde die met den besten uitslag. Wie van deze beide groote mannen heeft zich ten aanzien van dat krachtig werk bij de Israëlieten dan nu het eerst en het meest verdienstelijk gemaakt? de wijze MOZES of de kloeke JOZUA? De vraag laat zich van zelve beantwoorden. Niet anders was het dan ook, naar LUTHERS eigene verklaring, in zijne betrekking tot ERASMUS, en naar den wensch van dezen omtrent genen, hoe men dien ook wil opvatten, bij het groote werk der hervorming. ERASMUS begon met groote kracht en gewenscht gevolg dat heerlijk werk. LUTHER bevorderde en voltooide dat werk met kloekheid en moed. ERASMUS herstelde, door verstandigen christenen het gevoel voor waarheid en deugd intestorten, hunne vrijheid van denken en leeren, van onderzoeken en belijden, in de kerk van CHRISTUS. Het gelukte hem, langs dien weg, hen uit de duisternis in het licht te leiden. LUTHER handhaafde die vrijheid en bevestigde haar met eene gezegende uitwerking. Wie van die beide groote mannen heeft zich, in het werk der kerkhervorming, dan nu het eerst en het meest verdienstelijk gemaakt? de schrandere ERASMUS of de koene LUTHER? Wil men ERASMUS hier alleen *voorbereider* noemen, dan ook heeft MOZES niets meer gedaan, dan *voorbeschikkingen* te maken, om de Israëlieten van het slaafsche juk der Egyptenaren te verlossen. ERASMUS, het is waar, heeft niets meer gedaan, dan de grove dwalingen, die ten tijde der langdurige onwetendheid in de kerk waren ingeslopen, aantewijzen en uit de heilige schrift te wederleggen. Maar heeft LUTHER wel meer gedaan? Dit trouwens was het hervormen der kerk. Het was God, alleen God, die het werk van beide,

aan de hervorming van het christendom besteed, deed vrucht-baar zijn, het werk van den eenen dus, en dat van den anderen zoo zegende, den eenen deed voorgaan, den anderen deed volgen. Zie PURGOLDS verhandeling, *wat regt had* LUTHER, *om te hervormen?* in de *Vaderl. Bibliotheek;* II d. II st. bl. 346, 385. In eene diergelijke betrekking stond, onder Gods zegenend bestuur, ook JOZUA tot MOZES. Deze ging voor, gene volgde; beide waren zij, in Gods hand, hervormers van den staat van het verdrukte *Israël?* Maar wie van beide was de voornaamste hervormer? Men passe dit vragend toe op de onderhavige zaak, en de slotsom kan, dunkt ons, bij niemand eene andere zijn, dan die door zekeren schrijver, welke in dezen ook naar waarheid gezocht heeft, voor negentig jaren reeds is opgemaakt. Die slotsom was deze korte uitspraak: ERASME *a plus contribué à la Reformation, que* LUTHER. „ ERASMUS heeft aan de hervorming meer toegebragt, dan LUTHER." Zij is de uitspraak eens *Recensents* van *The Life* of ERASMUS bij SAM. KNIGHT, dans la *Bibliotheque Raison. des oeuvres des Sav. de l'Europe*, I p. 44 & *Tabl. gener. des matieres;* art. ERASME.

Ten laatste zij hier nog aangemerkt, dat er bijna geen theologisch studievak is, waarin ERASMUS als hervormer niet met groote vrucht gearbeid heeft, eer en meer, dan elk van alle hervormers. Wij meenen dit aangetoond te hebben in het *Vervolg* der *kerkelijke geschiedenis* van den hoogleeraar VAN HAMELSVELD, op onderscheidene plaatsen.

Wijders vindt men de voortreffelijke hoedanigheden, waardoor ERASMUS boven alle wijzen en geleerden zijns tijds heeft uitgeblonken, in een vertoog over 's mans verdiensten, hetwelk ons voor eenige jaren de keurige pen geleverd heeft van den beroemden MUNTINGHE, in het *Nieuw Groninger maandschrift tot nut van het algemeen;* II bl. 161—181.

Bl. 39. (37) Men vergelijke de treurige beschrijving, welke de geschiedkundige J. VAN IPEREN heeft gegeven van den toestand der geleerdheid of liever ongeleerdheid van de geestelijken uit de middeleeuwen, in zijne *Inleidingsredevoering tot*

de

de openbare lessen over de fraaije letteren, te Batavia gehouden; bl. 94 en 95.

Bl. 40. (38) Zie onze meermalen aangehaalde *Leerrede;* bl. 54, 65. Doorgaans wordt hij anders genoemd GANSFORT of GANZEFOORT, gelijk zijne familie naderhand dien naam gedragen heeft. In de aanmerkingen op de aangehaalde leerrede hebben wij bl. 56 gewaagd van eenen kandidaat der h. bediening GERHARDUS GANSEFOORT, zonder dat wij toen verder iets van hem konden melden; naderhand is ons gebleken, dat hij predikant is geweest te *Augsbuur* in Vriesland, tot het jaar 1736. Hoogwaarschijnlijk was deze uit het geslacht van J. W. H. GOESEVOET. Van deszelfs nageslacht woonde er voor weinige jaren nog, niet verre van *Augsbuur*, een en ander te *Buitenpost.*

Bl. 40. (39) Zie dezelfde leerrede ter zelfde plaatse.

Bl. 41. (40) Zie dezelfde leerrede ook ter zelfde plaatse.

Bl. 41. (41) Zie dezelfde leerrede bl. 35.

Bl. 41. (42) Zie dezelfde leerrede bl. 55 en 56.

Bl. 41. (43) Deze leer straalt ten helderste door in 's mans schriften *De causis incarnationis* en *De magnitudine passionis;* doch voornamelijk *De Iustificatione per* CHRISTUM.

Bl. 41. (44) Men leze 's mans *Libellus de Sacramento Eucharistiae & audienda Missa;* inzonderheid pag. 659—661; 673.

Bl. 42. (45) Men leze 's mans aangehaald vertoog, *De magnitudine passionis;* en dat *de sacramento poenitentiae.* Ook leze men 's mans Brieven *de Purgatorio & indulgentiis.* Een gansch hoofdstuk vindt men p. 878, dat ten opschrift heeft: *Auctori semper indignum visum est, quod solo humano decreto accedente bonum opus augeri possit; & quod indulgentiae sint piae fraudes; ac de erroribus indulgentiarum Romanarum.* Eindelijk leze men 's mans breedvoeriger verhandeling *de Purgatorio, quis & qualis sit ignis purgatorius;* waarin zijn gevoelen hierop nederkomt, om het met zijne eigene woorden uittedrukken, *purgatorium spirituale esse potius quam suppliciale.*

Bl. 42. (46) Men leze 's mans boek *de Potestate ecclesiastica.* In zijne Brieven *De purgatorio & indulgentiis* zegt hij,

[illegible] *Papa non potest gratiam confer-* [illegible] *untur ad deletionem peccati.* [illegible] van GOESEVOET, met meer ande- [illegible] gezamenlijk, op onderscheidene plaat- [illegible] De eerste uitgave geschiedde te [illegible] door de zorg en met eene voor- [illegible]; andere uitgaven volgden lang daar- [illegible] en te *Groningen* in het jaar 1614, [illegible] 1617. In die van *Groningen*, welke [illegible] vindt men uit het eigene handschrift [illegible] berustte onder den *Groningschen* [illegible] ALTING, er bijgevoegd *Scala medita-* [illegible] daarentegen in gemist wordt de verhandeling, [illegible] *per* CHRISTUM. Zie verder over de lotge- [illegible] schriften onze aanmerkingen op de meermalen aangehaalde leerrede; bl. 59.

Bl. 42. (47) Men vindt LUTHERS verklaring, dienaangaande, in de voorrede voor de, door hem bezorgde, uitgave van GOESEVOETS schriften, overgenomen in de *Groningsche* uitgave p. [illegible], en in de Nederlandsche tale overgebragt in onze aanmerkingen op de meergemelde leerrede; bl. 64 en 65.

Bl. 42. (48) De getuigenis van ERASMUS vindt men *in Libello Epistolico ad fratres Germaniae inferioris & orientalis Frisiae,* *Opp.* T. X. p. 1622; en in de Nederlandsche taal overgebragt in onze aanmerkingen op de m. a. leerrede; bl. 65.

Bl. 42. (49) Men vindt de eigene bekentenis van LUTHER in de gemelde voorrede voor GOESEVOETS schriften, door hem uitgegeven. Zij is, in onze taal overgebragt, deze. „Zijn „er, die in mijne schriften niet dulden kunnen eene te groo- „te scherpte van geest, en in de schriften van anderen hinder- „nis hebben van eene te kiesche sierlijkheid van taal, in „de schriften van WESSELS is er niets, waarover zij te kla- „gen hebben. De stijl is, zoo als die in zijnen tijd was, „eenvoudig en plat; de zaak zelve wordt behandeld met be- „scheidenheid en naauwkeurigheid."

Bl. 42. (50) Over GOESEVOET leze men, behalve de reeds gemelde schriften, voornamelijk het werk van BAYLE, *Diction. hist.*

cri-

critiq. p. 503; SCHOTANI *Fris. hist.* T. I p. 379; U. EMMII *Hist. Fris.* II pag. 394; ALTINGII *Hist. eccles. Palat.* p. 4.

Bl. 42. (51) Over AGRICOLA zie men onze aanmerkingen op de m. a. leerrede; bl. 43—50.

Bl. 43. (52) Men vindt de getuigenis van ERASMUS aangaande AGRICOLA in deszelfs *Adagia*, *Quid cani cum balneo.* Men zie hetzelve overgenomen in onze aanmerkingen op de m. a. leerrede; bl. 48.

Bl. 43. (53) Zie de *Adagia* van ERASMUS ter a. pl.

Bl. 43. (54) *In vitis Philosophorum Germ.* p. 9.

Bl. 44. (55) Men zie onze aanmerkingen op de m. a. leerrede bl. 49.

Bl. 44. (56) Men leze, over de verdiensten van AGRICOLA, behalve de gemelde schriften, het werk van BAYLE, *Dict.* h. i. T. I p. 103; ALTINGII *Hist. de eccl. Pal. p.* 6. NICERONS *Nachrichten von berumter gelehrten;* XXXI Th. bl. 166—178; GERDESII *Hist. Ref.* I p. 13 et 14; WIARDA's *Ostfriesische geschichte;* II bl. 124—127; en meer andere werken, door ons aangehaald in de aanmerkingen op de meermalen gemelde leerrede; bl. 48.

Bl. 44. (57) Zie het latijnsche werk van GUICCIARDIN, *Belgium;* III p. 170; en in de Nederlandsche vertaling; bl. 172.

Bl. 45. (58) Wij besluiten alzoo deze inleiding met de woorden van den op goede gronden juist oordeelenden VAN KAMPEN in zijn uitnemend werk; *De aarde beschouwd in haren natuurlijken toestand en verdeeling;* I bl. 257. „Hier" in de Nederlanden, „was het, waar de *hervorming* „haar weldadig licht het eerst voor *Europa* deed schijnen. — Het vaderland van ERASMUS — zwicht in wetenschap en kunst voor geen ander!" — Hier ontstak een GROETE het licht der wetenschappen, dat door een' KOSTER in geheel *Europa* werd rondgedragen. Hier brandde in den engen vriendenkring van eenen GOEZEVOET en AGRICOLA het licht der waarheid. Hier deed een' ERASMUS de zon der kerkhervorming opgaan over de godsdienstleeraars der kerk en de geleerden van al het beschaafde wereldeel. Leeraars en ge-

geleerden, door vooroordeel en onkunde verblind, was hij een heelmeester. Hij, alleen, opende hunne oogen; waardoor zij een helder inzien kregen in het Evangelie. En zij, die leeraars en geleerden, deelden den, daaruit ontleenden, schat der wijsheid mede aan het ongeletterde volk van zoo vele onderscheidene rijken en staten, dat door dezen weg rijk werd in kennis, los werd van allen slaafschen kerkdwang, en zich in het ruime genot hersteld zag van ware godsdienstvrijheid, die tot het hoogste geluk leidt.

Bl. 47. (59) Hetgene wij hier van G. FABER DE BOUMA aanmerken, rust op het berigt A. GREYDANUS, in de voorrede voor zijne *Naamlijst der predikanten van de klassis van Franeker;* bl. 2. En GREYDANUS beroept zich op eenen brief der Nederlandsche predikanten, ten jare 1580 aan de *Patres concordiae* geschreven. Over DE BOUMA zie men ook de *Naamlijst der predikanten der klassis van Dokkum*, door COLUMBA en DREAS; bl. 16 en 17; vooral ook de *Volglijst der predikanten onder de klassis van Zevenwouden*, door J. ENGELSMA; bl. 249, 250. HARKENROHT *Emdens herderstaf;* bl. 4; GABBEMA's *Verhaal van Leeuwaarden;* bl. 374; MEINERS *Oostvrieslands kerkelijke geschiedenis;* I bl. 209 218. Ook zie men het *Scrinium antiq.* van GERDES; II p. 697. GERDES noemt hem *virum doctrina & omni animi magnitudine egregium.* Eén van DE BOUMA's zonen, met name PETRUS GELLIUS FABER DE BOUMA, is predikant geweest eerst in den *Palts*, daarna ten jare 1578 te *Nymegen*, daarna 1580 te *Zutphen*, daarna ten jare 1583, te *Lehr* in *Oostvriesland*, en eindelijk ten jare 1592 weder te *Zutphen*, waar hij overleed ten jare 1604. Zie de *Naaml. van de predik. der Geldersche syn.* door H. DE JONGH, bl. 1 en 94.) Blijkens de resolutieboeken der algemeene Staten is hij ten jare 1584 ook hofpredikant in 's *Gravenhage* geweest. Een zoon van dezen, met name GELLIUS DE BOUMA, is predikant te *Zutphen* geweest van het jaar 1622 tot het jaar 1658. Zie het a. werk van DE JONGH; bl. 95.

Bl. 51. (60) Matth. XVI: 18; Joh. XXI: 12—24

Bl. 53. (61) Vergelijk onze reeds gemaakte aanmerking (36) bl. 13.

Bl. 54. (62) Men herinnere zich de woorden van ERASMUS, hiervoor aangehaald bl. 24, *videor mihi*, cet. Het verschil tusschen ERASMUS en LUTHER over des menschen vrijen wil kwam, toen de eerste die woorden schreef, nog hij *het publiek* niet in aanmerking. In het eerstvolgende jaar 1524 evenwel gaf hij tegen LUTHER zijn geschrift uit, *de libero arbitrio Diatribe*, des menschen vrijen wil verdedigende, met wederlegging der gevoelens van LUTHER, die hem ten daaropvolgenden jare antwoordde in zijn openbaar geschrift *de servo arbitrio*. Bij LUTHER daarentegen had dat verschil al lang het bloed warm gemaakt. Reeds voor dat hij als hervormer op allerheiligen avond ten jare 1517 zich zien liet, had hij, in eenen brief, aan zijnen vriend LANGE, in den aanvang van dat jaar, geschreven, zijne gedachten over het gevoelen van ERASMUS uitgeboezemd, op eenen niet zeer malschen toon. Zie 's mans *Epist. Lib.* II *Epist.* 25. Welligt, dewijl toch LUTHER zich, dusdaniger wijze, ook bij anderen mondelijk en schriftelijk uitliet, is hierin voor een gedeelte mede de oorzaak te zoeken, dat ERASMUS zich met LUTHER, als hervormer, niet openlijk vereenigen wilde. LUTHERS denkbeelden omtrent hem konden niet verborgen blijven. En ook bleek het al spoedig, hoe bits hij somwijlen was tegen degenen, die met hem in gevoelens het niet eens waren. De zachtmoedige ERASMUS kon zulk eene bitsheid niet verdragen. Dit altoos is zeker, dat sedert het jaar 1518 de gezindheid van ERASMUS tegen LUTHER algaande weg grooter werd, en ook zoo van zijnen kant de verwijdering verergerde. LUTHER trouwens ook had van den beginne reeds het gevoeld, dat hij met ERASMUS toch nimmer ter bevordering van hetzelfde doel gemeenschappelijk zoude kunnen werken, vooral om hun beider verschillende denkwijze over 's menschen vrijen wil en Gods genade. Reeds ten jare 1517 drukte hij zich te dien opzigte in zijnen aangehaalden brief aan LANGE dus uit: „ aliud est iudicium eius, qui arbitrio hominis nonnihil tribuit, aliud eius, qui praeter gratiam nihil novit." En zoo is het gevoelen van ERASMUS, omtrent het genoemde punt, al mede eene voorname oorzaak

zaak geweest, dat men, ook in de Evangelische kerk der Lutheranen, des voortreffelijken mans verdiensten zoo zeer verkleind, en hem de hooge eer betwist heeft, die hem zoo wettig toekwam.

Bl. 54. (63) Epist. 317.

Bl. 54. (64) Zie het werk van U EMMIUS, *Hist. Fris.* Lib. L p. 735 & Lib. LIII p. 824—826 ad ann. 1519 BENINGA'S *Historie van Oostvriesland;* bl. 600, 601. SCHRÖCKHS *Christl. Kirchenges. seit der Reform.* II bl. 354; en verg. VAN HAMELSVELDS *Kerkel. geschiedenis;* XXII; bl. 36; maar inzonderheid WIARDA'S *Ostfriesische geschichte;* II B. bl. 312.

Bl. 55. (65) Gedenkwaardig is de geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk in *Oostvriesland.* Zij verspreidt geen gering licht over de geschiedenis van de kerkhervorming in de Nederlanden. Uit dien hoofde verdient zij met de meestmogelijke kortheid hier verhaald te worden.

In het voormalig vorstendom *Oostvriesland* heeft men het licht der kerkhervorming al zeer vroeg opgevangen. Reeds in de jaren 1519 en 1520 gaf hetzelve de helderste stralen. Nergens mag men zeggen, behalve in *Zwitserland*, kwam ook de hervorming zoo spoedig tot stand, als in Oostvriesland. Ook bleek het aldra, dat het eene gedeelte des Oostvrieschen volks de leer van ZWINGLI omhelsde, en het andere gedeelte de leer van LUTHER. De Oostvriesche kerkhervorming, voornamelijk te *Emden*, met bedachtzamen moed, begonnen zijnde in het jaar 1519, werd vervolgens met alle kracht voortgezet en uitgebreid. De kerkgemeenschap der Zwinglianen vestigde zich te *Emden* en in de omgelegene dorpen, die der Luthersche te *Aurich* en in de overige steden en dorpen van het vorstendom. De gemeenschap van beide had in vervolg van tijd veel goeds, en die der Zwinglianen hare uitnemende kerkregeling te danken aan de werkzaamheden van den verdienstelijken JOHAN *à* LASCO, predikant te *Emden*, en superintendent van de protestantsche kerk in *Oostvriesland*, een' man, van welken wij in dit ons werk meermalen spreken zullen.

Geenen geringen invloed, kan men ligtelijk bevroeden, had de protestantsche kerk van Oostvriesland, zoo dra zij slechts eenig-

eenigzins tot stand kwam, op de christenen van de nabuurige Nederlandsche gewesten. Het heldere godsdienstlicht, dat in Oostvriesland scheen, kon niet anders, of moest ook naar de Nederlanden overschijnen, en daar zijne stralen verspreiden. De christelijke bereidvaardigheid der Oostvriesche protestanten, om aan de Nederlandsche bijstand te bieden, was bovenmate groot; zij was schier zonder voorbeeld, en verdiende den hoogsten lof. In gansch Oostvriesland genoot de kerkgemeenschap der protestanten van den beginne af aan rust; en nooit is die rust gestoord geworden. Binnen het vorstendom was de beste godsdienstvrede; en van buiten viel nooit eenig geweld van vijandelijke magt op hetzelve aan, waardoor de welvereenigde *broederschap* in het handhaven van *hare christelijke vrijheid* belemmerd werd. Alzoo was de protestantsche kerk van Oostvriesland steeds de schuilplaats voor zoo vele Nederlandsche, om den godsdienst uitgewekene of verdrevene, christenen. Uit Braband en Vlaanderen, uit Holland en andere Nederlandsche gewesten begaf zich soms eene menigte derwaarts. Ook het was vaak de schuilplaats van uit *Engeland* en *Frankrijk* vlugtende hervormden. De *Emder* hervormde gemeente was, gelijk zij dien naam droeg, inderdaad de moederkerk der Nederlandsche *hervormden.* Zij was voor de Nederlandsche hervormden hetgene die van *Geneve* was voor de Fransche hervormden. Te regt werd zij geheeten *de herberg van Gods verdrukte en verdrevene gemeente.* Men leze verder over de Oostvriesche kerk de volgende historische berigten; M. SCHOOCKII *Liber de bonis ecclesiasticis* p. 439—441. G. OUTHOFS *Waarschuwing* en *Geschiedkundig berigt van de kerkhervorming in Zwitserland, Duitschland en Oostvriesland;* uitgekomen ten jare 1723; *Oostvrieslands Jubeljaar*, door J. HARKENROHT, uitgekomen in het jaar 1723; *Oostvriesche kerkelijke Geschiedenis* uitgegeven door E. MEINERS ten jare 1738, vooral des geleerden MEDERS straks nader te vermelden *Verklaring van den O. katechismus;* die uitgekomen is in het jaar 1804; I bl. 1—14. Allerbijzonderst kan door weinigen, die hetzelve bezitten, te dezen opzigte geraadpleegd

worden een werk, dat in het jaar 1594 te *Bremen* gedrukt is, zonder den naam des schrijvers, met dezen titel, *Grundlicker warhafftiger bericht van der Euangelischen reformation der christlicken kircken tho Embden und in Ostfriessland, van* 1520 *beth up den hudigen dach.* Tot hetzelve behoort eene, ook ten zelfden jare te *Bremen* uitgekomene, *Korte bekentenisse der christlicken lehre so in Embden gelovet werdt. Sampt bygefugter kerchenornung tho Embden.*

Betrekkelijk de protestantsche kerk in Oostvriesland zijn nog eenige bijzonderheden merkwaardig, welke wij hier willen laten volgen. Eene eerste bijzonderheid is deze, dat, ter bevordering van 's graven EDZARDS doel, in de lente van het jaar 1519, het werk der kerkhervorming werd aangevangen, te *Aurich*, door HENRICUS BRUN of BRUNIUS, en in het volgende jaar 1520, te *Emden*, door GEORGIUS APORTANUS, eigenlijk geheeten JURJEN VAN DEN DARE, parochiepriester aldaar, een' man van groote geleerdheid, en een' kweekeling van het fraterhuis, te *Zwol.* Gelijktijdig ondernam dat werk, te *Norden*, JOHANNES STEFFENS of STEPHANI; Vid. *Bibl. Brem.* I fasc. 1 p. 161; te *Leer* LUBBERTUS CANZIUS; te *Weener* JOHANNES SCULTO; te *Oldersum* HENRICUS ARNOLDI enz. Beroemde godsdienstleeraars zijn in *Emden* geweest, behalve APORTANUS, bijzonderlijk GELLIUS FABER DE BOUMA, JOHANNES *à* LASCO, ALBERTUS RIZAAEUS HARDENBERG, en onder de lateren MENSO ALTING en DANIËL BERNARD EILSHEMIUS. De vier eerstgemelde waren zich daarvoor verklaard hebbende *Zwinglianen*, de beide laatste daarentegen, naar wij meenen, echte *Kalvinisten;* van M. ALTING is zulks ten minste allerzekerst.

Eene tweede bijzonderheid betreft den zachten gang, dien de hervorming der kerk in Oostvriesland gehouden heeft. Onder het voorzigtig beleid van den deugdzamen graaf EDZARD werd het werk der hervorming aan alle Oostvriezen binnen den tijd van acht jaren zoo gevallig, dat zij alle bijkans, ten minste voor het grooste deel de leer van ZWINGLI en LUTHER aannamen. Te dien tijde waren de Oostvrie-

vriesche christenen, die de Roomsche kerk verlaten hadden, der leer van beide genoemde hervormers toegedaan. Men maakte volstrekt geen onderscheid tusschen de leer van ZWINGLI en die van LUTHER. Men vereenigde zich tot eene, gezuiverde, Evangelische christelijke gemeente, zonder aan dezelve eenen menschelijken naam te geven. Na den dood van EDZARD, die in sprokkelmaand van het jaar 1528 voorviel, begon ook in *Oostvriesland*, gelijk elders plaats had, het vuur van den zoogenoemden sakramentsstrijd te branden, en de gemoederen raakten verdeeld. Graaf ENNO, die EDZARD opvolgde, scheen wel meer der Luthersche partij genegen te zijn, dan der Zwingliaansche, doch was een vredelievend vorst. De broederverschillen namen echter meer toe, dan af, zoo dat na het overlijden van ENNO, in het jaar 1540, deszelfs weduw ANNA VAN OLDENBURG, vreezende voor eene erge scheuring, *à* LASCO benoemde tot superintendent der geheele protestantsche Oostvriesche kerk. Ook het oogmerk dezer godvruchtige gravin werd bereikt. *à* LASCO bragt het zoo verre, dat hij ten jare 1544 oprigtte eene *vaste*, kerkelijke, vergadering van alle protestantsche predikanten in Oostvriesland, welke te *Emden*, als de hoofdplaats van het vorstendom, gevestigd werd, om dezer wijze alle gemeenten door den band des vredes met elkanderen te verbinden, en éénparigheid in leer en dienst te bevorderen. Deze vaste kerkvergadering, bekend onder den naam van *Coetus* had *à* LASCO altijd tot voorzitter, en bestond uit bijna twee honderd leden. Dan het hevig drijven der menigerlei zoo geheetene *Ubiquitistische* twisten van tijd tot tijd verergerende, hield zulks de namen van *Zwinglianen* of *Hervormden* en van *Lutherschen* niet alleen levend, maar scheurden zich eindelijk de partijen van elkanderen af. Hier kwamen burgerlijke landsoneenigheden bij; en het gevolg van alles was, dat de zich voor LUTHERS leer verklarende predikanten met hunne gemeenten zich van den *Coetus* afzonderden, dien overlatende aan de hervormde predikanten. De *Coetus* werd eindelijk door de grafelijke regering geheel ontbonden ten jare 1583. Na dien tijd herstelde zich echter dezelve weder,

toen alleen uit de hervormde predikanten van Oostvriesland bestaande, en heeft hij als zoodanig zijn aanwezen behouden tot heden toe. Deze kerkelijke Coëtus echter was en is nog heden geheel afhankelijk van het Oostvriesche konsistorie, dat uit zes leden bestaat, drie wereldlijke en drie geestelijke personen, van welke laatste twee *Luthersch* zijn, en één *Hervormd* is. Op de wereldlijken wordt niet gezien; of zij luthersch of hervormd zijn, is hetzelfde. Het konsistorie is gevestigd te *Aurich*, en vergadert éénmaal ter weke, des donderdags. Hoe rekkelijk men in de eerste jaren der hervorming geweest is jegens elkanderen, of liever hoe zeer men heeft willen toonen, dat men de kerkgebruiken van LUTHER zoo wel, als van ZWINGLI, zonder onderscheid, volgen wilde, blijkt daaruit, dat in de kerkgebouwen overal de altaren, beelden enz. bleven staan; gelijk die nog heden in alle Luthersche kerken van Oostvriesland gevonden worden. Uit de kerken der hervormden te *Emden* en der omliggende dorpen schijnen zij, ten tijde der volkomene scheuring, weggeruimd te zijn.

Merkwaardig is ten laatste nog deze bijzonderheid van de Oostvriesche hervormde kerk, dat zij, zoo voor als na dat zij van de Luthersche gemeenschap gescheiden werd, geene zoo gezegde formulieren van ééndragt of symbolische kerkschriften aangenomen, ten minste er dat gewigt niet heeft aan gehangen, hetwelk er de protestanten in andere landen aan hingen. Ter bevordering van éénvormigheid in de leer, onderteekenden wel de Oostvriesche predikanten in den beginne eene zekere belijdenis des geloofs, welke men vindt achter het a. *Grundlicker bericht.* En naderhand ook moesten zij mondeling verklaren, dat zij onderwijzen zouden overeenkomstig met den inhoud van hunnen katechismus; maar het eene en andere is van tijd tot tijd buiten gebruik gekomen. Zie HARKINROHTS aanteekeningen op BENINGA's *Hist. van Oostvriesl.* in MATTHAEI *Anal.* IV p. 570 en 811. De hervormde kerk van Oostvriesland heeft zich eeniglijk willen houden aan de, in den Bijbel beschrevene, leer der Profeten, Evangelisten en Apostelen, waarvan JEZUS CHRISTUS de grond-

slag

slag is. Zoo lang zij met de Luthorschen vereenigd was, had zij ook, indien men het zoo heeten mag, de *Augsburgsche* belijdenis mede aangenomen; maar hoe? zij had aan zich behouden eene eigene, vrije, bijbelmatige opvatting en uitlegging van alle derzelve onderscheidene leerartikelen. Op die wijze kan het verklaard worden, hoe van de vroegste tijden af, door alle omwentelingen van staat heen, tot het jaar 1818 toe, in Oostvriesland, de hervormde predikanten, ergens beroepen zijnde, zich voor het konsistorie des lands verbonden hebben, om hunne leerredenen en ambtsbezigheden interigten naar het woord van God in de profetische en apostolische schriften vervat [en in de symbola *Apostolicum*, *Nicaenum*, *Athenasianum*, *Ephesinum*, *Chalcedonense*, ook in de *Augsburgsche* Confessie herhaald]. Uit een' *keurbrief van het koninklijk grootbrittannisch Hannoversch Oostvriesche Consistorium* van den 2 van wijnmaand des jaars 1817 is ons dit gebleken. Dan in het voorjaar 1818 is hierin die verandering gekomen, dat in zulk een' keurbrief hetgene wij boven geparentheseerd hebben, er thans uitgelaten wordt. De zuivere bijbelleer, welke de Oostvriesche hervormde kerk omhelsde, heeft zij altijd staande gehouden, dat kortelijk vervat was in den, ten gebruike van kerk en school ingevoerden, grooten en kleinen *Embder katechismus*, welke geheel in den Zwinglischen geest is opgesteld. Aan de leer, in die onderwijsboeken vervat, is de hervormde kerk van Oostvriesland, als het ware onwillekeurig, verkleefd gebleven, zonder immer daaraan eenig symbolisch gezag toetekennen. De Oostvriesche hervormden kunnen dus gezegd worden eigenlijk Zwinglianen en geene Kalvinisten te zijn, schoon het toch ook waar is, dat er Emdensche predikanten geweest zijn, die echte Kalvinisten waren, gelijk wij hiervoor gezien hebben. Andermaal wijzen wij naar de geschiedenis der O. hervormde kerk in *de Openlijke kerkleer der Evangelisch-gereformeerde gemeente in Emden en Oostvriesland.* I bl. 16—217.

Het is ook de voortreffelijke schrijver van dat uitmuntend werk, de geleerde H. MEDER, predikant in de hervormde gemeente te *Emden*, aan wien wij voor een groot gedeelte

het berigt te danken hebben, dat wij hier van de Oost-vriesche protestantsche kerk geven, en hij ons reeds voor eenige jaren met eene vriendelijke hand heeft medegedeeld.

Bl. 55. (66) Zie onze meermalen aangehaalde *Leerrede*; 27—32; en de daarachter gevoegde aanmerkingen.

Bl. 56. (67) Vid. U. EMMII *Hist. Fris.* Lib. L pag. 785 & Lib. LIII p. 824—826.

Bl. 62. (68) Zie VAN METERENS *Nederl. Hist.* I B. bl. 29.

Bl. 64. (69) In zijne *Schets eener geschiedenis der Rederijkers*; in de *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*; II bl. 229. Over den invloed van de Rederijkers op de hervorming der kerk hier te lande leze men wijders WAGENAARS *Vaderl. Hist.* IV bl. 13; BOXHORNS *Nederl. Hist.* bl. 111. Waardig is vooral ook gelezen te worden eene Inwijdingsredevoering, bij gelegenheid der herstelling van de kamer der *Rhetorica*, genoemd de Goudsbloem, (te Gouda) uitgesproken, den 16 van louwmaand 1786, door G. C. C. VATEBENDER; te vinden in 's mans *Mengelwerken der kamer van Rhetorica, genaamd de Goudsbloem*. Lezenswaardig zijn eindelijk ook de aanmerkingen van MEERMAN op het werk van DE GROOT, *Parall. rerumpubl.* II p. 401—413.

Bl. 65. (68*) Epist. 317 en 325.

Bl. 67. (69*) Vid. GERDESII *Introductio ad Hist. Ref.* § XIV p. 24; en verg. WAGENAARS *Vaderl. Historie*; IV; bl. 417—419.

Bl. 85. (70) In zijne *Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*; bl. 113.

Bl. 87. (71) Dit edikt wordt woordelijk gevonden in de *Ordonnanciën van Vlaanderen*, uitgegeven ten jare 1639; I d. bl. 88—103. GERDES schijnt in zijn aangehaald werk; p. 26, dit edikt te houden voor eene ordonnancie, welke MARGARETHA van *Oostenrijk* heeft uitgegeven, zonder voorkennis van 's lands heer, KAREL den vijfden. Doch het tegendeel, dunkt ons, blijkt uit den ganschen inhoud van het edikt. Ook merkt GERDES daar ter plaatse aan, dat het edikt zijne voornaamste betrekking had tot *Vlaanderen*, waar de

mees-

meeste *Lutheranen* schuilden. En deze aanmerking is zeer juist.

Bl. 89. (72) Vid. ERASMI Epist. 669.

Bl. 92. (73) Vid. ERASMI Epist. 1060. Van beide martelaars, in den tekst; genoemd, maakt ook ERASMUS gewag, in een' brief uit *Bazel*, aan ZWINGLI, in herfstmaand des jaars 1523 geschreven, en te vinden onder de *Epist. eccles. Helv. ref.* Epist. III § 1.

Bl. 92. (74) Zie 's mans *Hist. der Ref.* I bl. 80.

Bl. 95. (74*) H. VOES en J. VAN ESSEN waren de eerste martelaars, om LUTHERS leer, niet alleen in Nederland, maar in geheel Europa. Vid. GERDESII *Scrin. antiq.* I p. 135. Wanneer men de geschiedenis van de vervolgingen der christenen, onder de heidensche keizers, doorbladert, ijst men van de woede, waarmede men het dierbaar menschenbloed van zoo vele onnoozelen deed stroomen. En naauwelijks waren de christenen die woede ontkomen, of zij zelve begonnen, hetgene de heidenen niet gedaan hadden, elkanderen te verderven. PRISCILLIANUS, een spaansche bisschop, tot het manicheisme afgedwaald, was er ten jare 385 het eerste voorbeeld van. Hij werd te *Trier* onthoofd. En de anders zoo uitmuntende AUGUSTINUS, die te dien tijde zelf zulk een ketter, een Manicheër was, keurde naderhand dat voorbeeld goed. Naar zijn oordeel moesten menschen, welke in godsdienstige gevoelens dwaalden, gestraft worden. Welk een, in het hart eens christens, alle gevoel van menschelijkheid verwoestend denkbeeld! En dat denkbeeld heeft onder de menschen van toen af post gehouden door alle eeuwen heen. Het vernuft spitste zich op het uitvinden van allerlei martelingen. Niet genoeg was het, de ketters door den dood van de aarde te verbannen; maar vooraf moesten de uitgezochtste smarten hun worden aangedaan. En om van ketterij verdachten te beproeven, verzon het bijgeloof allerlei kunstenarijen, die op zich zelve reeds straffen waren, en door toevalligheden, of door 's menschen ligchaamsgestel oorzaak konden zijn, dat ketters vrijgesproken en regtzinnigen ter dood veroordeeld werden. Deze waren de zoogenoemde *Ordalia*, uit de

 ge-

geschiedenis der middeneeuwen bekend; waarvan nog bij ons de spreekwijzen zijn overgebleven *ketelvang* en *een handÿzer om aantetasten.* Welke tijden en welke menschen in die tijden! en welk een christendom onder zulke menschen!

Bl. 95. (75) Vid. LUTHERI *Epist.* T. II p. 149 et seqq. Die, in het nedersaksisch geschreven, brief verscheen toen in openbaren druk hier te lande onder dezen titel, *Eyn Brieff an die Christen ym Nidderland.* Ook vindt men denzelven in eene verzameling van oorspronkelijke stukken, door LUTHER uitgegeven.

Bl. 100. (76) V. ERASMI Epist. 757. Conf. GERDESII *Hist. Euang. renov.* p. 43.

Bl. 103. (77) V. ERASMI *Epist.* l.

Bl. 103. (78) V. ERASMI *Epist.* l.

Bl. 107. (79) Vid. GERDESII *Hist. Euang. renov.* 51. De geschiedenis van 's mans standvastigheid in het geloof vindt men in eene *Suiverlicke ende seer schoone disputatie, welcke geschiet is in den Hage, tusschen die kettermeesters en eenen frommen christelicken priester, ghenaemt* H. JOHAN VAN WOORDEN, *aldaer geuangen ende oock verbrant etc.* 1525. JAN BAKKER was een gemeenzaam vriend geweest van KORNELIS HOON of HOEN en WILHELMUS GNAPHÆUS, in den tekst bl. 104 genoemd. Beide had hij in de gevangenis te *Delft* getroost en opgebeurd. De eerste stierf in die gevangenis, en de laatste werd ontslagen, maar weder in zijner vijanden handen gevallen zijnde te *Leuven* veroordeeld, om in een klooster drie maanden lang op bier en brood te zitten, en wel naardien zijne misdaad daarin bestond, dat hij, in eenen eenvoudigen brief, tegen het kloosterleven eenige aanmerkingen gemaakt had. Vid. E. F. HARKENROHTII *vitae* GNAPHÆI *descriptio*, in *Bibl. Brem.* Cl. VIII fasc. I p. 111 et 112. Ook GNAPHÆUS gaf te *Straatsburg* in het jaar 1529 uit JOH. BISTORII, *Woerdensis, ob Evangelicae veritatis assertionem, apud Hollandos primi omnium exusti, Martyrium;* welk werk andermaal in het licht werd gegeven te *Leyden* in het jaar 1649, door de bezorging van den hoogleeraar JACOBUS REVIUS. De drie genoemde onroomschen, BAK-

KER,

KER, HOON en GNAPHÆUS werden wel beschuldigd van Lutherschgezind te zijn; doch zij waren alle drie Zwinglischgezind; gelijk uit het a. w. van HARKENROHT blijkt. GNAPHÆUS overleed, als burgemeester te *Norden*, in *Oostvriesland*, ten jare 1568. Hij heeft verscheidene werken in het latijn nagelaten, welke in eenen Erasmiaanschen stijl geschreven waren. Zie HARKENROHTS a. w. bl. 116, waar zij voor een groot deel worden opgeteld.

Bl. 107. (80) Vid. GERDESII l. l. p. 53, 54.

Bl. 108. (81) Vid. GERDESII l. l. p. 56.

Bl. 109. (82) Vid. GERDESII l. l. p. 57. Conf. RAYNALDI *Annales ecclesiastici* ad ann. 1526; pag. 478.

Bl. 111. (83) Algemeen wordt verhaald, dat VAN LIESVELDT onthoofd is ten jare 1545. Dit verhaal grondt zich, meenen wij, alleenlijk op het dienaangaande gegeven berigt van JAKOB VAN WEZEMBEECK, in zijne *Beschrijvinghe van den staet ende voortganck der religie in Nederlant en de saecken daerouer ontstaen*, volgens de uitgave in octaaf; bl. 22. Ook dit berigt schijnt echt te zijn, omdat VAN WEZEMBEECK, raad en pensionaris zijnde te *Antwerpen*, niet alleen die gebeurtenis beleefd, maar ook toegang tot de archieven te dier stede had, en zich alzoo, gelijk hij gedaan heeft, beroepen konde op het *vierschaarboek der stad* van het jaar 1545. Maar de geleerde ADRIAAN VAN UYTTENHOOVEN schrijft in zijne welbearbeide *Geschiedenis der hervormde kerk te Antwerpen*, bl. 85, dat het verhaalde is voorgevallen ten jare 1546, voort na het uitvaardigen van het eerste plakkaat tegen kettersche boeken, waaronder ook de Bijbelvertaling, bij VAN LIESVELDT uitgegeven, met ronde woorden genoemd werd. Dit plakkaat wordt gevonden in de reeds aangehaalde *Ordonnanciën van Vlaanderen*; I bl. 134—153. Men vergelijke ook de *Historie der Reformatie*, door BRANDT uitgegeven, die ook het ter dood verwijzen van VAN LIESVELDT schijnt beschouwd te hebben als een onmiddellijk gevolg van het gemelde plakkaat, ten minste hetzelve brengt tot het jaar 1546; bl. 151 en 152. GERDES ook schijnt er van onderrigt te zijn geworden, dat de zaak heeft plaats ge-

had ten jare 1546. In zijn meermalen aangehaald werk schrijft hij wel bl. 59 dat het doodvonnis aan VAN LIESVELDT is uitgevoerd ten jare 1545; maar bl. 188 berigt hij, dat hetzelve *moet* gebeurd zijn in het jaar 1546. Neemt men nu daarenboven in aanmerking, dat UYTTENHOOVEN, predikant te *Antwerpen* geweest zijnde, gelegenheid heeft gehad, alles natesporen, zoo krijgt 's mans berigt, versterkt ook nog door BRANDTS gezag, en niet verzwakt door dat van GERDES, meer schijn van waarheid, dan dat van VAN WEZEMBEECK, omdat het met den gang der gebeurtenissen beter overeenkomt. Nogtans laten wij de zaak onbeslist.

Bl. 112. (84) Vid. GERDESII *Hist. Euang. renov.* p. 165—172.

Bl. 112. (85) Zie LE LONGS *Boekzaal der nederlandsche Bijbels;* in het *Chronologisch register;* bl. 864—867.

Bl. 115. (86) Men zie hetgene uit een groot martelaarsboek, in het fransch geschreven, verhaald wordt door GERDES; l. l. p. 80.

Bl. 116. (87) Vid REVII *Daventria illustr.* p. 250 & conf. GERDESII l. l. p. 80.

Bl. 117. (88) Zie onze hiervoor meermalen aangehaalde leerrede in de aanmerkingen; bl. 50, 31, 32, 75—77 Reeds ongeveer het jaar 1526 beschermde de raad der stad *Groningen* zekeren dominikaanschen abt THOMAS tegen de vervolgzucht der geestelijkheid, welke hem den dood gezworen had. Vid. *Misc. Gron.* III: 51.

Bl. 117. (89) Zie de aangehaalde *Ordonnanciën van Vlaanderen;* I; bl. 133, 134, *Repertorium der Holl. Plakkaten;* bl. 145. BRANDTS a. w. I bl. 145, en GERDES in het a. w. bl. 178.

Bl. 118. (90) Nergens, voor zoo verre wij weten, wordt hiervan eenig berigt gevonden, dan in het aangehaalde werk van GERDES; bl. 178 en 179. GERDES heeft hetzelve ontleend uit een oud handschrift van ANTHONIUS DORTH, predikant weleer te *Wezel*, die de eigene handschriften van ORTZEN onder zich gehad en gebruikt had. Men zie ook VAN HAMELSVELDS *Kerkelijke geschiedenis;* XXII; bl. 84; 85; doch ook diens berigt is even als het onze uit het

werk

werk van GERDES ontleend, die ook nog in zijn *Scrinium antiq.* II p. 672, meldt, dat à LASCO ten jare 1551 IMAN ORTZEN opwekte, om in Engeland te komen, waar toen eene nederlandsche hervormde gemeente, waarvan wij hierna bijzondere melding zullen maken, bloeide; dan of zulks gevolgen heeft gehad, weet men niet.

Bl. 122. (91) De oordeelkundige PHILIP VAN MARNIX hield zulk eene soort van menschen te regt voor dwazen, fielten. Vid. HOORNBEECKII *Summa Controv.* VI p. 405—407. Die zelfde uitspraak gold ook omtrent de wederdoopers. Men kan hen het best vergelijken met de oude *Circumcelliones* of *Donatisten.* De hoofden der wederdoopers waren buiten twijfel gewetenlooze fielten, doch wier bloed misschien door dweeperij tevens aan het gisten was gebragt. De overigen daarentegen schijnen meest alle verleide dwazen geweest te zijn, dus alleen dweepers, welker gewoel grootstendeels niets anders was, dan het gevolg eener onrust van verhijsterde hersenen, waardoor hunne verbeeldenskracht niet zelden reuzenkracht werd. Men verhaalt, dat, toen eens op het *Zand* in Groningerland, op last des stadhouders van *Groningen*, de geregtsdienaars kwamen, om een' belhamel der wederdoopers, HARMEN genoemd, een' schoenmaker, daar woonachtig, te vatten, deze, slechts met eene gaffel gewapend, hen alle, met andere omstanders, veertig in getal, de vlugt deed nemen, en eindelijk, gelijk een woedend boschdier, niet dan door list gevangen werd, waarna hij te *Groningen* in den kerker overleed, in zijne onzinnige dweeperij volhardende tot zijnen dood toe. Zie de *Gruwelen der voornaamste hoofdketteren;* bl. 114—123. Ook wordt daar verhaald, dat diezelfde wederdooper, in zijne razernij vlugtende, over eene bijt, of in het ijs opengehakte waterruimte van omtrent twintig voeten, heen sprong, met zulk eene vaart, als of, het zijn de woorden van het berigt, de duivel hem daarover voerde. Ook leze men C. ADAMS *Naamlijst der pred. in Gron. en de Ommel.* bl. 71 en 72; waar verhaald wordt dat in éénen nacht drie honderd bedrogene menschen zich door den gemelden dwee-

per

per lieten herdoopen. Het geval is gebeurd in het begin des jaars 1535, blijkens hetgene er VIGLIUS AB AYTA van *Zwichem* van verhaalt in zijnen brief, den 28 van sprokkelmaand des gemelden jaars geschreven aan ERASMUS. V. ipsius *Epist. sel. ad diversos*, door H. VAN PAPENDRECHT uitgegeven in het II d. zijner *Analecta Belgica.* Epist. LXI, waarmede het uit de *Gruwelen* enz. hier berigtte in den grond der zake overeenkomt.

Bl. 123. (92) ZWINGLI, anders zoo verdraagzaam, wordt ook gezegd alle wederdoopers, uit hoofde van hunne misbegrippen omtrent den doop, in het water te hebben willen doopen tot verlies van hun leven; en men staaft dit met des grooten mans omtrent hen gewone uitdrukking, *qui iterum mergit, mergatur!* Maar is het wel zoo waarschijnlijk, dat ZWINGLI de wederdoopers juist, om hunne gevoelens, betrekkelijk den doop, ter dood heeft willen vervolgen? Meer waarschijnlijk ten minste komt het ons voor, dat hij hun zulk eene straf toewenschte, inzonderheid om hunne staat en kerk beroerende muiterijen en bloeddorstige buitensporigheden, waarvan menigvuldige, ontzettende, bewijzen door hen gegeven waren ook in Zwitserland. Vid. ZWINGLII *Opp.* II p. 8. Evenwel de onverdraagzaamheid was het kenmerk van den geest diens tijds. Men denke aan MELANCHTHON en CALVIN omtrent SERVETUS, en andere, die dwaalden, en aan MENNO SIMONS, die sommige leden zijner gemeente uitbande, omdat zij bij eenen Lutherschen predikant ter kerk gingen. Zie BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 186.

Bl. 123. (93) Wij hebben voorheen deze grove misbegrippen der wederdoopers tot een zeker kort zamenstel gebragt in onze *Letterkundige geschiedenis der systematische godgeleerdheid;* III bl. 120, 121; werwaarts wij den lezer verwijzen. Wijders kan ook de lezer die voor een groot deel vinden in eenen brief van den bisschop van *Munster* aan paus PAULUS den derden geschreven uit het leger voor de stad in het laatst van het jaar 1554, en geplaatst onder de *Epist. Sel.* VIGLII AB AYTA *ad diversos*, Epist. CXXXIX.

Bl.

Bl. 125. (94) Conf. SLEIDANI *Comment. Lib.* X; p. 157. Het *dulce bellum inexpertis* was nogtans voor velen even zeer, als de godsdienstige dweepzucht, een prikkel, om in de gemeenschap der wederdoopers ingelijfd te worden.

Bl. 127. (95) Zie WAGENAARS *Vaderl. gesch.* V; bl. 68 tot 101. WAGENAAR geeft een omstandig verhaal van de onderscheidene aanslagen der wederdoopers, maar onderscheidt hen, bl. 76, zeer wel van de doopsgezinden, welke hij zegt, dat blijken gaven van eén vroom en godvruchtig gemoed. De muitende wederdoopers trouwens waren een gemengde hoop van allerlei sekten, en maakten als zoodanig eene bijzondere gemeenschap uit, schoon sommige doopsgezinden zelve niet beter geweten hebben, of al dat verschrikkelijk spel werd alleen door hunne geloofsbroederen, aangerigt, waarom zij derzelver gebillijkte straf met leede oogen aanschouwden. Zeker is het, dat alle, echte, weldenkende, doopsgezinden aan die onlusten volstrekt geen deel gehad, maar dezelve ten sterkste afgekeurd en verfoeid hebben. Hoe konden toch zulke weldenkende christenen, die belijdenis van eene ware verdraagzaamheid deden, muiters worden, die met het zwaard in de hand alles nedervelden en met bloed bevlekten? Trouwens het is om geene andere reden, dan deze, geweest, dat zij MENNO SIMONS tot hunnen hervormer, die de orde herstellen mogt, aanzochten en inriepen. Mogelijk is het wel, dat vele weldenkende doopsgezinden toen en later nog de schandelijkheden der wederdoopers hebben trachten te bedekken. Maar wie kon hun dat soms kwalijk nemen, daar zij, naar de algemeene schatting van roomschen en onroomschen, met de wederdoopers gelijk gesteld, en, als waren zij met hen dezelfde sekte, op gelijke wijze, behandeld en vervolgd werden.

Bl. 129. (96) Zie de *Geschiedenis der stad Zwol;* door J. A. OOSTKAMP; bl. 98.

Bl. 129. (97) Zie de *Gruwelen der voornaamste hoofdketteren;* bl. 69—106; verg. WAGENAARS *Vaderl. gesch.* V; bl. 71, 74 en het a. w. van GERDES; p. 93—106. Langer dan één jaar waren de wederdoopers meesters van de stad geweest; zij hadden dezelve bemagtigd omstreeks het be-

gin

gin van lentemaand des jaars 1534, en in hooimaand des jaars 1535 werd zij door den bisschop veroverd. Wanneer men de geschiedenis van de Munstersche beroerten der wederdoopers leest, beschouwt men doorgaans dezelve als voor den staat en voor de kerk niet zoo gewigtig, als zij wel geweest is. Het heil of onheil nogtans van beide hing van derzelve uitkomst geheel af, en er was, staande de belegering, meer vrees voor het laatste, dan hoop op het eerste. VIGLIUS VAN AYTA van *Zwichem*, die toen als officiaal, in dienst van den bisschop van *Munster* zijnde, alles op het naauwkeurigst wist, schreef den 21 van slagtmaand des jaars 1534 aan M. HELDT, onder anderen; Belli difficilis periculosique, quod iam multum tempus Episcopus meus adversus Monasterienses Anabaptistas gerit, prosperum exitum optare pene magis, quam sperare licet. Quod si Anabaptistae superiores evaserint, mirabilis rerum omnium mutatio videbitur, non modo cleri, verum omnis legitimi dominii & nobilitatis. Vid. *V. ab Ayta Epist. sel. ad diversos;* LIV. Conf. Epist. LVII. Toen *Munster* door den bisschop was ingenomen, schreef AYTA, uit *Wirdum*, in *Vriesland*, den 28 van hooimaand, aan HAAYE HEREMA „ Nihil nostro orbi salutarius contingere potuit." Epist. LXIV. Ware ook *Munster* niet ontzet geworden, geheel Nederland en Duitschland had welligt voor de dolle woede der wederdoopers moeten bukken, ten bederve van staat en kerk.

Bl. 132. (98) Vid. REVII *Daventria illustr.* p. 253. Hoe verschrikkelijk voor het overige de vervolgingen geweest zijn, welke te dien tijde de doopsgezinden verduren moesten, vindt men in het oude martelaarsboek van deze gezindte, getiteld, *het Offer des Heeren.*

Bl. 134. (99) Vid. OTTII *Annales Anab.* p. 85—89; vergelijk SCHRÖEKHS *Christl. Kirchengesch. Seit der Ref.* I; bl. 525, 526.

Bl. 134. (100) Zie WAGENAARS a. w. V. 73, 74.

Bl. 137. (101) Oud was de aanhang der Waldenzen. Zie onze *Geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk*, bl. 158 en 159. Hoogstdenkelijk waren de Waldenzen een uit-

uitverkoren overblijfsel der reine Evangelische kerk, welke voor de tijden van KONSTANTYN den grooten door de vervolgingen der keizers verdreven werden, en, misschien na eenige omzwervingen, zich toen in de valleijen van *Piëmont* eindelijk nedergezet hebben. Roomschgezinde schrijvers zelfs houden dit niet voor onwaarschijnlijk. Vid. RAYNERI *Liber contra hæret*, C. IV. RAYNER getuigt, dat de *Waldenzen*, naar sommiger gedachte, herkomstig zijn uit de tijden der Apostelen, en er geen land was, of zij werden er gevonden. HOSIUS zegt, dat zij reeds bestonden ten tijde van AUGUSTINUS. Vid. HOSII *opp.* p. 212. Men vergelijke het werk van H. SCHYN, *Hist. Mennon.* p. 135, 141. In de piëmontsche valleijen woonden de Waldenzen reeds in de achtste eeuw; en daar zijn zij blijven wonen, tot dat de vervolgingen, die de zoogenoemde katholieke christenen tegen hunne andersdenkende broeders aanrigtten, in de twaalfde eeuw, velen hunner over Europa verstrooid hebben. Door dien weg kwam er eene menigte van deze vervolgde christenen ook in de Nederlanden, vooral in Vlaanderen, Noord-Holland, Vriesland, Overijssel en Groningerland. Maar ook hier moesten zij op eene verschrikkelijke wijze lijden van de Inquisitie, eene kerkelijke regtbank, die toen, om de Waldenzen uitteroeijen, uitgedacht was, en overal met zwaard en vuur hare helsche strengheid uitoefende. Lezenswaardig is hetgene te dezen aanzien gevonden wordt in de *Epist. doctorum virorum, quibuscum eucharistiae & Anabaptismi negotium, tum alia religionis capita & ecclesiasticae administrationis officia, nostro seculo perturbatissimo, in primis observatu utilia continentur:* ed. 1548; pag. 83 & 84. Een uitvoerig berigt van deze nederlandsche Waldenzen wordt ons gegeven door BOXHORN, in zijne *Nederl. Historie;* bl. 18 en volgg. Bekend is voor het overige de belangrijke *Kerkelijke geschiedenis der Waldenzen*, door J. F. MARTINET geschreven en uitgegeven. Dat de Waldenzen van de Albigenzen moeten onderscheiden worden, hebben wij reeds aangemerkt in de *Geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk*, bl. 158; in welke aanmerking wij nader-

derhand versterkt zijn geworden door PHILIP VAN LIMBORCH in *Hist. inquisitionis* Lib. I cap. VIII p. 30, door G. WALLUS in zijne *Hist. Baptist. Infant.* II. p. 292 en door den beroemden historiekenner L. OFFERHAUS in zijn *Comp. hist. univ.* I p. 517.

Bl. 137. (103) Vid. SPANHEMII *Introd. ad hist. eccles. continuata* a CORN. à VELZEN; III p. 490. In den tekst staat *in Holland en Zeeland;* dit had moeten zijn, in *Holland* en *Vriesland*, gelijk in de geschrevene kopij ook gestaan heeft. In *Zeeland* waren wel ook vele Waldenzen, maar hun getal was daar zoo bijzonder groot niet, als in *Vriesland* en elders. Men versta hier door *Vriesland* het thans eigenlijk gezegde *Vriesland* en *Groningerland*. In *Holland* ook waren er vele; maar door *Holland* versta men inzonderheid het noordelijk gedeelte dier provincie, dat oulings tot *Vriesland* behoorde, en nog *Westvriesland* genoemd wordt. Geen wonder was het derhalve, dat zoodra het licht der hervorming in deze provinciën, gelijk ook in Vlaanderen doorbrak, de Waldenzen onder het volk eenen grooten aanhang kregen, en velen zich in hunne kerkgemeenschap lieten inlijven door wederdoop.

Bl. 138. (103) Zie BOXHORNS *Nederl. hist.* bl. 53—61 en verg. VAN MOSHEIMS *Kerkelijke geschiedenis*; IV bl. 393, 394.

Bl. 140. (104) Zie BOXHORNS a. w. bl 57 en V. MOSHEIMS a. w. t. a. pl.

Bl. 140. (105) Zie V. MOSHEIMS w. ter a. pl.

Bl. 141. (106) In een werk, bij en wel door VERDUSSEN zelven uitgegeven, ten jare 1591, te *Antwerpen*, leest men, dat in het jaar 1182 in Vlaanderen vele ketters ter dood gebragt zijn, omdat zij den kinderdoop verwierpen, van de mis niet hooren wilden enz. Conf. H. SCHYN, *Hist. Mennon.* p. 142.

Bl. 141. (107) In zijne brieven; de plaats, hieruit aangehaald, vindt men bij SCHYN, in het a. w. p. 135 en 143. De kardinaal HOSIUS schrijft in zijne *Opp.* p. 112, 213, dat de Waldenzen den kinderdoop verwierpen, en allen, die tot hen overkwamen, ook herdoopten, doch dat ook velen van de-

de sekte ten aanzien van den doop volkomen eens waren met de katholieke kerk.

Bl. 141. (108) Vid. SCHYNII l. l. p. 140; et SEBASTIANI FRANKII *Chronicon*, ed. a. 1663 p. 153.

Bl. 142. (109) Dit schijnt ons te blijken uit de bijvoegsels tot het Groninger stadsboek; waarin men achter het achtste boek deze ordonnantie des raads leest: „ Borgemesteren „ ende raadt, olt ende nye, hooftmannen, swoorn meente, „ bouwmesteren ende oldermannen van de gilden, mit der „ eerbaerheyt der stadt *Groningen* laeten wieten ende ge- „ bieden met eernste, dat alle de geene man ofte vrouwe- „ persoone, de wederdoopèt, ofte andermael gedoopet is, dat „ de sick voor den maandagen avont naeskomende uyt der „ stadt, haeren iurisdictien, beyden Oldampten ende dat Go- „ recht versien ende vertrecken, bij verbeurte ende verlies „ haeres halses. Ende worde oock jenige persoone man of- „ te vrouwe binnen der stadt, haerer iurisdictien, beyde Old- „ ampten ende dat Gorecht bevonden nae den voors: aven- „ de, de wederdoopet off andermaele gedoopet weere, sal „ men de overtreders deses onses mitten sweerde richten. „ Gepubliceert unde mit der klocken affgeluyt op dage „ conversionis St. Pauly Ao 1517." Met ons handschrift van het *Groninger stadsboek* hebben wij zes andere handschriften vergeleken; hetgene het ons wel niet zeker, doch hoogstwaarschijnlijk heeft gemaakt, dat de gemelde jaarteekening der raadsresolutie echt is. In één der handschriften slechts vonden wij dezelve gejaarteekend 1543; maar dat dit een misslag is, blijkt genoegzaam uit eene onmiddellijk volgende raadsresolutie, omtrent de wederdoopers, welke is van St. Agnietendag of den 21 van louwmaand des jaars 1539. Dus kon eene raadsrésolutie van het jaar 1543 niet voorgaan, maar moest volgen. Hadden wij in dat of een ander handschrift, in plaatse der jaarteekening 1517, die van 1527 of 1537 gevonden, de zaak zoude dan meer bedenkelijk zijn geworden. Maar geen één exemplaar heeft zulk eene lezing. Voor het overige staan in het gemelde aanhangsel van het achtste boek zes raadsresolutiën, alle in orde van tijd; zij zijn

deze; eene *over het straffen van verraders*, en eene *over het straffen van meineedigen;* beide van het jaar 1505; eene *over het straffen van overspelers;* van het jaar 1509; eene *over het helpen van den vijand met woorden of werken;* van het jaar 1515. Dan volgt de gemelde resolutie tegen de wederdoopers van het jaar 1517; en dan eene ook tegen de wederdoopers van het jaar 1539. Dit alles doet het ons zeer waarschijnlijk worden, dat de eerste raadsresolutie tegen de wederdoopers te *Groningen* werkelijk uitgevaardigd is op den dag der bekeering van PAULUS, dat is den 24 van louwmaand, in het jaar 1517. Men herinnere zich hier het aangemerkte, (102). Daar het licht der hervorming in Groningerland, gelijk hiervoor door ons betoogd is, reeds flikkerde, voor dat LUTHER opstond, was het niet vreemd, dat de Waldenzen daarvan gebruik maakten, en zoo velen zij mogten, tot hunne gemeenschap overhaalden, die zij door den wederdoop in dezelve inlijfden; vanwaar zij dus al vroeg den naam kregen van *wederdoopers*. Dat deze lieden reeds, voordat zij hier te lande zulk eene geweldige opschudding maakten, bij de regering gehaat waren, blijkt uit de geschiedenis van *Alkmaar*. Zie KOKS *Vaderl. Woordenboek;* II d. bl. 639. Men zie ook het martelaarsboek der doopsgezinden, *Het offer des Heeren;* bl. 7—15. Over het geheel genomen waren zij toen stillen in den lande, welke alle achting verdienden. En waarom waren zij dan toen reeds gehaat? Niet zoo zeer altijd omdat zij aan de hervorming veel toebragten, maar omdat zij velen tot hunne gemeenschap overhaalden, en die *wederdoopten*. Men mag stellen, dat er toen even zoo velen, zoo niet meer, tot de gemeenschap der zoogenoemde wederdoopers overgingen, dan tot die van LUTHER of ZWINGLI. Men had het ook daarom veel meer geladen op de wedergedoopten, dan op de wederdoopenden. De eerste vraag, welke men toen den onroomschen, die in hechtenis genomen waren, deed, was veelal, of zij ook herdoopt waren? Op eene verbazende wijze is door dien weg de gemeenschap der doopsgezinden hier te lande toegenomen.

Bl. 143. (110) De meergemelde RAYNER, een allerhevigst vervolger van alle andersdenkenden, die geleefd heeft in het midden der dertiende eeuw, gaf deze getuigenis van de Waldensche wederdoopers. „ Zij zijn zedig en stemmig; zij gaan eenvoudig gekleed, noch zwierig, noch slordig. Koophandel drijven zij niet, omdat daarmede dikwerf het doen van eeden, ook te veel leugen en bedrog gepaard gaat; zij leven alleen van hunner handen arbeid, als werklieden. Zij verzamelen geene schatten, maar zijn met het noodige te vrede. Zij zijn kuisch, matig in spijs en drank, afkeerig van het zitten bij drinkgelag in herbergen, van vroolijke partijen en andere ijdelheden. Zij zijn traag tot toorn, nooit los van tong, maar bezadigd en kiesch in het spreken. Zij wachten zich voor *spotternij*, voor laster en leugen. Inzonderheid wachten zij zich voor vloeken en zweren." RAYNER, die, in zijn werk *Contra haereticos*; c. IV, deze getuigenis geeft, was eerst zelf een bisschop onder de Waldenzen, maar daarna afgevallen zijnde belast geworden door INNOCENTIUS den derden met de magt, om door dwang en geweld de ketters, voornamelijk de Waldenzen, tot den schoot der heilige moeder terug te brengen. Hij was in die betrekking de eerste pauselijke inquisitiemeester, die eene bijzondere aanstelling had. Daar de bisschoppen, aan welke anders het was aanbevolen, tegen de ketters te waken, zich in dezen van hunnen pligt niet naar behooren kweten, werd zulks aan bijzondere handhavers van den katholieken godsdienst opgedragen, en daarvan een bijzonder ambt gemaakt. Kort nadat RAYNER daartoe benoemd was, kreeg hij tot zijnen ambtgenoot den vermaarden DOMINICUS, den stichter van de orde der Dominicanen. Conf. VENEMA, *Hist. Eccl.* VI p. 249, 250. Welk eene kracht ontvangt door deze historische aanmerking de getuigenis van RAYNER, omtrent de brave Waldenzen!

Bl. 144. (111) Zie v. MOSHEIMS *Kerkelijke geschiedenis*, IV bl. 295, 296.

Bl. 146. (112) De naam van *Anabaptisten* of *Wederdoopers* werd in de zestiende eeuw aan allen gegeven, die den kin-

kinderdoop verwierpen, den doop der bejaarden verdedigden, en daarom dezulken wederdoopten, die tot hunne gemeenschap overkwamen. Maar alle waren, gelijk wij reeds gezien hebben, niet van ééne soort, en ook niet van ééne belijdenis. De slechtste waren die zoogenoemde volmaakten, van welke velen in hunne dweepzucht tot de ongerijmdste gevoelens met betrekking tot den godsdienst en den staat oversloegen, en, aan het muiten geraakt zijnde, zulk eene verfoeijelijke rol gespeeld hebben.

Aan deze soort van wederdoopers hier te lande sloten zich, wat hunne gevoelens aanging, vele Paltsische broeders, die ook zeer dweepachtig waren, en mede in hun land vrij wat opspraak verwekten door hunne buitensporigheden. Daar de eerstgemelden eenen gemengden hoop uitmaakten, waarvan niet weinige oorspronkelijk Zwinglianen en Lutheranen waren, geraakten ze met den tijd weder zoo uiteen, als zij bijeen gekomen waren. Dat vele Lutheranen zich lieten herdoopen, met de slechtste soort van wederdoopers zich vereenigende, berigt ons ANNA BYNS in hare *Konstighe Refereynen;* II B. bl. 47, waar zij, van de oproerige wederdoopers gewagende, vraagt; „ waren teerst niet *Lutheranen* en *Lutherinnen*, die hen nu herdoopen," en antwoordt, „ jaet, al waert hen leet." ANNA BYNS schreef het eerste boek harer *Refereynen* ongeveer het jaar 1523; zie in hetzelve bl. 44. Het tweede heeft zij, naar het schijnt, ongeveer twaalf jaren later geschreven. Wat wijders de Paltsers aangaat, deze daarentegen bleven genootschappelijk vereenigd. Onder hen muntten in de tweede helft der zestiende eeuw uit, als mannen van verstand en eenige kunde, THIEBOLT WINTER, RAUF BISCH, HANS BUCHEL, HANS RANNICH, enz. Deze hebben met PETRUS DATHEEN, PETRUS VAN KEULEN of COLONIUS en andere hervormde leeraren een mondgesprek over de godsdienstleer gehad, in het midden des jaars 1517, te *Frankenthal*, dat drieentwintig dagen geduurd heeft. Het protokol daarvan is tenzelfden jare in het paltschduitsch en, dadelijk vertaald zijnde door KASPAR VAN DER HEYDEN, ook in het nederlandschduitsch uitgekomen.

TE

TE WATER telt in zijne *Hist. d. h. kerk te Gent*, bl. 42. dit protokol onder de schriften van DATHEEN. Met deze Paltsische wederdoopers konden zich het best vereenigen de Zwitsersche wederdoopers. Van al die zoogenoemde *volmaakten* moeten onderscheiden worden niet alleen de Engelsche wederdoopers, maar inzonderheid de meeste nederlandsche oudtijds zoo geheetene wederdoopers, doch die zelve liever thans *doopsgezinden* genoemd willen worden. Deze Nederlandsche zoo wel als de Engelsche doopsgezinden behoorden tot de zoogenoemde *onvolmaakten*. Dat deze lieden in de zestiende eeuw van elkanderen op zulk eene wijze onderscheiden werden, ziet men uit het aangehaalde protokol; bij voorbeeld bl. 156, 160, 601, 604, 606, 607 enz.

Bl. 148. (113) *Conf.* cl. V. TIL *Compendium Theol. revel.* p. 214. Zie wijders onze *Kerkelijke geschiedenis van de achttiende eeuw;* IX; bl. 72—91. Vandaar dan ook, dat MENNO SIMONS en, na hem, alle doopsgezinden hier te lande den kinderdoop bleven verwerpen; als welke in de heilige schriften des N. T. niet met uitdrukkelijke woorden werd aanbevolen. Aan MENNO SIMONS kregen alzoo alle zoo genoemde onvolmaakten en ook vele volmaakten de grootste verpligting. Door hem werden zij vereenigd tot één kerkgenootschap. De onvolmaakten zochten hem aan tot hunnen voorganger; en hij zocht de volmaakten aan tot zijne volgers. Ook het gelukte hem velen van deze tot nadenken gekomenen te regt te brengen. De overige van deze, in hunne halsstarrigheid volhardende, werden door hem buiten gesloten, geene gemeenschap met hen willende hebben. Bij de geschiedschrijvers, welke het onderscheid zoo zeer niet in acht namen, dat er tusschen de *volmaakten* en *onvolmaakten* was, werden de laatste zoo wel als de eerste, onder den naam van *wederdoopers*, alle beschouwd als behoorende tot dien aanhang, die zulk eene onrust verwekt had. Die naam trouwens kan ook niet gezegd worden oneigenaardig geweest te zijn, wijl de inlijving van nieuwe leden in de gemeenschap zoo van de onvolmaakten

als van de volmaakten door den *wederdoop* geschiedde. Moeijelijk was het ook daarom, en is het nog, bij het behandelen van de oude geschiedenis dezer gemeenschap, van de onrustzuchtige wederdoopers de overigen door bijzondere namen telkens te onderscheiden, te meer daar M. SIMONS tusschen de beide aanhangen geen ander onderscheid gemaakt heeft, dan dat hij alle braven in zijne gemeenschap opnam, maar de ondeugenden buitensloot. Om zich van deze te doen onderkennen, wilden derhalve gene zich naar hunnen hervormer *Mennonieten* of *Mennisten* genoemd hebben. Zelve noemden zij zich zoo; en ook in de nederlandsche staatsresolutiën staan zij onder dien naam te boek. Dan in latere tijden, dien naam als een' sektenaam beschouwende, hebben zij zich liever, gelijk hunne broeders in *Engeland* Baptisten heeten, willen noemen en zich van anderen genoemd hebben *Doopsgezinden*, als eene gemeenschap uitmakende, die zich door den doop alleen aan bejaarden toetedienen, bijzonder onderscheidt.

Bl. 150. (114) Men zie 's mans voorrede voor zijn *Systema theologicum*, p. 45. Verg. BRANDTS *Hist. der Ref.* I; aanteek. bl. 29.

Bl. 151. (115) De getuigenissen van ANASTASIUS, aangaande de doopsgezinden, vindt men in het gemelde werkje, waarvan in het vervolg nader, volgens de uitgave van het jaar 1554, bl. 330, 331, en volgens de uitgave van 1594, bl. 315—319. ANASTASIUS behoorde tot de genen, die toen hier te lande voor opregte lutheranen gehouden werden, als volgende de gevoelens van MELANCHTHON. Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 173—177. Deze Melanchthonianen verschilden weinig of niet van de Zwinglianen, maar schuilden liefst onder den algemeenen naam van *Lutheranen*, omdat zij als zoodanigen meer veilig waren, dan de doopsgezinden of anders genoemde onroomschen, zoo als vervolgens nader blijken zal. Gelijk ANASTASIUS, zoo ook prees de, met hem eensgevoelende, *à* LASCO sommige doopsgezinden, hen brave en deugdzame menschen noemende, onder anderen in een' brief aan H. LENTH. Vid. GERDESII *Scrin. antiq.* VI p. 648.

Bl.

Bl. 152. (116) Zie de *Historie der hervormde kerk te Gent*, door W. TE WATER, bl. 4.

Bl. 153. (117) Zie BRANDTS *Hist. der Ref.* I bl. 160, 161; WAGENAARS *Vaderl. Hist.*, V bl. 343—350; en UYTTENHOOVENS *Geschiedenis der herv. kerk te Antwerpen;* bl 87—93. Het plakkaat des keizers, van den 25 van herfstmaand des jaars 1550, wordt gelezen in de *Ordonnanciën van Vlaanderen;* I bl. 186—200. En het plakkaat, zoo als het eerst door den keizer uitgevaardigd was, te *Brussel*, den 29 van grasmaand des jaars 1550, vindt men in het *Charterboek van Vriesland*, door den baron THOE SCHWARTZENBERG uitgegeven; III bl. 191—199. In de daarbij gevoegde lijst van verbodene boeken ziet men ook de schriften van ERASMUS met eene zeer zwarte kool geteekend; *bl.* 202. De titel van dit plakkaat, zoo als het te *Leuven*, bij SERVAES SASSENIUS of van SASSEN, ten jare 1550 op keizerlijk bevel, uitkwam, was *Ordonnancie ende edict des keisers* KAERLE *die* V, *vernieuwt in den* 29 *April int jaer* 1550 *om textirperen ende te nyeten te brengen die secten ende erreuren, opgeresen tegen 't heylighe kersten gheloove.* Dit plakkaat des keizers was zoo streng, dat de magistraten wel gedrongen werden, zich er aan te onderwerpen; hetgene zij anders niet zoo gereedelijk tot nog toe gedaan hadden. De wederwil van vele magistraten was niet zelden in het oog loopend; en de keizer was gewoon telkens, wanneer hij een bloedplakkaat uitzond, in eenen bijzonderen brief, er bijtevoegen, dat hetzelve geene de minste inbreuk zoude maken op des lands en volks vrijheid, en men daarop gerust mogt zijn. Zie de *Annales Noviomagi* van J. IN DE BETOUW; p. 168.

Bl. 154. (118) Vandaar dat men in de *Chronologia ecclesiastica* van VEERIS, te *Alkmaar* in het jaar 1564 reeds eenen hervormden predikant vindt, die ten jare 1567 wel gevlugt, maar in of na het jaar 1572 er weder predikant was, en tot het jaar 1608 of 1610 gebleven is. Hetgene wij voor het overige in den tekst gemeld hebben, vindt men door KOOLTUIN zelven verhaald, in de voorrede van zijn, ten jare 1559

 uit-

uitgegeven, werkje, onder den titel van *Dat Euangelie der armen.* KOOLTUIN hebben wij in den tekst priester genoemd; dan hij zelf noemde zich *predikant.* Trouwens het blijkt uit oude nederlandsche schriften, dat de predikende priesters veelal predikanten genoemd werden. Algemeen droegen de Dominikanen den naam van *predikanten.* Hunne leerredenen droegen den naam van *Sermoenen.* Ten jare 1558 zich hier te lande niet meer veilig achtende, week KOOLTUIN naar Oostvriesland, en werd ten jare 1559 hervormd predikant te *Emden* en voorzitter van den *Coetus.* Hij overleed aldaar ten jare 1567. Aangaande dezen voortreffelijken hervormer leze men BRANDTS a. w. I; bl. 219—230 en 334; VENEMA, *Inst. hist. eccless.* VII p. 255. Inzonderheid leze men hetgene gevonden wordt bij VAN TIL, achter het werk van SASKERIDES, *van de zeven tijden uit de openbaring van* JOHANNES. Deze SASKERIDES was een geleerde nederlandsche protestant, die omstreeks het midden der zestiende eeuw priester was te *Haringkarspel*, in Noordholland, maar daarna hoogleeraar te *Koppenhagen* is geweest van het jaar 1557 tot 1594. Over KOOLTUIN, zijne verdiensten en lotgevallen zie men ook nog MEINERS *Oostvr. Kerkel. Gesch.* I bl. 355, *Boekz. d. g. w.* nov. 1731, en KOKS *Vad. Woordenb.* II bl. 641—642.

Bl. 155. (119) Men vindt den ganschen brief achter *De christelicke Ordinantiën der Nederlandscher gemeynten Christi, die in t jaar* 1550 *te Londen inghestelt was*, en in BERTRAMS *Hist. crit. J. à* LASCO; bl. 326—332.

Bl. 158. (120) Men zal hier vragen, wat bewoog toch wel de nederlandsche hervormden uit Engeland naar Denemarken en vervolgens naar Duitschland te vlugten? Hoe mogten zij hopen daar heil te zullen vinden bij menschen, die hun niet wel genegen konden zijn? De godzaligheid van koning CHRISTIAAN den derden had hen naar Denemarken gelokt. En de omstandigheden noodzaakten hen in Duitschland te overwinteren. Dat zij uit Engeland naar Denemarken de wijk namen, was mede veroorzaakt door toeval. Toen zij hals over hoofd Engeland moesten verlaten, lagen er juist twee Deensche schepen op de *Theems*, die op eenen goeden

den wind wachtten, om naar Denemarken te stevenen. En geene andere gelegenheid hebbende, maakten zij den 17 van herfstmaand des jaars 1593 van deze schepen gebruik, om naar het vaste land overtesteken; waar zij na veel zwervens en gevaars eerst in de zevende week aanlandden. Men leze GERDESII *Hist. Euang. renovati* p. 235—239; en wijders à LASCO's brief aan den koning van *Denemarken* in het *Scrinium antiq.* van GERDES; II bl. 682.

Bl. 158. (121) Verg. van HAMELSVELDS *Kerkelijke Geschiedenis;* XXII; bl. 112.

Bl. 163. (122) Vele geschiedschrijvers verheffen keizer KAREL als een' monarch, met de uitnemendste deugden begaafd. Dan hoe men hem ook roemen moge, als een' monarch, die over het geweten zijner onderdanen heerschen wilde, kan niemand hem uitnemend groot in deugd en daad noemen. Ware hij waarlijk groot geweest, hij zoude zijnen protestantschen onderdanen den voet niet op den nek gezet, en hun den dolk niet door het hart geboord hebben. Ook hij zelf schijnt zijne kleinheid te dezen aanzien naderhand gevoeld te hebben, toen hij den schepter had neêrgelegd, in zijn afgezonderd leven. Het, na zijnen dood ontstane, gerucht, dat hij in het laatst van zijne dagen protestantsch zoude geweest zijn, is wel van alle gronden van waarschijnlijkheid ontbloot, hoezeer zelfs PHILIPS, zijn zoon, er niet weinig geloof aan sloeg. Dan er moet toch iets zijn geweest, waaruit dat gerucht zijnen oorsprong had. En vermoedelijk was dit niets anders, dan dat de voormalige keizer, aan zich zelven overgelaten in zijne laatste stonden, van de erge mishandelingen, zoo velen onnoozelen aangedaan, het snerpendst berouw gehad en daarvan geene twijfelachtige blijken had gegeven.

Bl. 165. (123) Zie WAGENAARS *Vaderl. Hist.* VI bl. 8.

Bl. 166. (124) Het verzachte plakkaat voor *Vriesland* vindt men in WINSEMII *Rerum Fris. Historiae;* p. 11.

Bl. 171. (125) Geen onpartijdig historiekenner zal den onsterfelijken vorst hier zulken lof weigeren. Vindt men in deze en gene historische schriften van vroegeren en lateren

 tijd

tijd dien lof verdonkerd, men ziet er dan ook eene partijzucht in doorstralen, welke aan zich zelve de kracht, om anderen te overtuigen, geheel ontneemt, en haar eigen doel tegenwerkt. Men leze, bij voorbeeld, de aanmerkingen van Mr. B. COSTERUS in zijn *Hist. verh. van Woerden en Oudewater*, bl. 10, en *de Religie van de Hollanders*, door STOUPA, bl. 3—30.

Bl. 173. (126) FRANÇOIS DU JON, onder de nederlandsche hervormers zoo beroemd, was de zoon van DENYS DU JON, die, in verdenking van Luthersch te zijn liggende, vermoord werd. Hij was waalsch predikant te *Antwerpen*, en is daarna hoogleeraar geweest te *Leyden*. Allerwaardigst heeft hij zich in die betrekking gemaakt de uitmuntende getuigenis, welke van hem heeft afgelegd de beroemde J. W. TE WATER, in zijne akademische redevoering, *de Theologo erudito*; p. 56. 's Mans levensbijzonderheden vindt men bij BAYLE, *Dict. Hist. crit.* T. II p. 1617. Zijn leven, door hem zelven beschreven, vindt men in het *Scrinium antiq.* van GERDES; I p. 201—268; en ook in het eerste deel van 's mans *Opera theologica*. Men zie verder onze *Geschiedenis van de hervorming der Christelijke kerk*; bl. 133.

Bl. 174. (127) Vid. *Illustr. & clar. virorum epist. selectae, a Belgis vel ad Belgas scriptae*; p. 312, 313. In de steden vorderde de koning, dat zijne bevelen het strengst wierden uitgevoerd; op de dorpen, vooral die bijzondere heerlijkheden waren, was hij meer toegevend; hij vreesde de heeren derzelve. De stadhouders echter durfden soms niet nalaten zoodanigen heeren ernstige wenken te geven. Dus schreef de stadhouder van het vorstendom *Gelder* en het graafschap *Zutphen* aan den heer van *Keppel*, JOHAN VAN PALLAND, den 29 van hooimaand des jaars 1560, wel vriendelijk, doch zeer ernstig, dat hij in zijne heerlijkheid den oudkatholieken godsdienst weder moest herstellen, die er reeds eenigen tijd was afgeschaft geweest. Zie den authentieken brief in Mr. G. VAN HASSELTS *Stukken voor de vaderlandsche historie*; I; bl. 28, 29. Maar men leze ook het mannelijk geschreven antwoord des heeren van *Keppel*, die zoo standvastig was in zijne regt christelijke gevoelens, dat hij niet schroom-

schroomde den stadhouder het hoofd te bieden, en met ronde woorden rekenschap van al zijnen handel, ten aanzien der godsdienstverandering in zijne heerlijkheid, te geven. Dat antwoord vindt men in V. HASSELTS a. w. I bl. 34—39. Meer andere brieven, hiertoe betrekkelijk, door den heer van *Keppel* geschreven, vindt men bl. 39—47. Men zie ook de bijlagen op de *Historie* van het verbond der edelen, door den hoogleeraar J. W. TE WATER; IV bl. 449, 450.

Bl. 176. (128) Zie WAGENAARS *Vaderl. Hist.* VI bl. 250.

Bl. 177. (129) Zie WAGENAARS a. w. VI bl. 103—109. Nopens de uitvoering van den last, dien men aan den graaf van EGMOND had opgedragen, vindt men sporen in eenen brief van J. METELLUS aan G. CASSANDER, uit *Keulen* geschreven, in lentemaand des jaars 1565. De brief wordt gelezen in de reeds gemelde *Illustr. & cl. vir. epist*; p. 310—320. En men ziet er uit, hoe geheim die last van EGMOND was. Ook ziet men uit dien brief, dat het land toen overal met schrik en vrees vervuld was.

Bl. 179. (130) Zie van IPERENS *Twee honderdjarig jubelfeest der nederlandsche vrijheid*; bl. 26, 27; Conf. *Vita* FR. JUNII § 37; in GERDESII *Scrin. antiq.* I. Volgens het eigen verhaal van DU JON, ter deze plaatse, schijnt zich de zaak dus te hebben toegedragen. Eenige weinige, niet meer, dan twintig, edelen dachten aan eene onderlinge verbindtenis ter verbrijzeling van het spaansche juk. Geene losse, maar ernstige gedachte deed hen werkzaam zijn. De vrees des Heeren was in dezen het beginsel hunner wijsheid. Zij verzochten den waardigen DU JON, uit *Antwerpen* bij hen te *Brussel* te komen, en in het huis des heeren van PALLAND eene leerrede te houden. Na het gebed, aan het einde der leerrede, begon men, in die zelfde godsdienstige bijeenkomst, van de voorgenomene verbindtenis te spreken, zonder dat DU JON er zich in mengde, of verzocht werd zijne gevoelens dienaangaande uittebrengen. In die bijeenkomst echter werden er slechts voorloopige schikkingen gemaakt. Eerst eenige dagen daarna werd het beraamde besloten en beklonken. DU JON was toen reeds weder

naar

naar *Antwerpen* vertrokken, gelijk hij zelf betuigde, met blijdschap, dat hij met de nadere beraadslagingen der edelen niet meer te maken had, waarin hij, zonder er vooraf iets van geweten te hebben, gewikkeld was geworden. In den tekst staat, dat DU JON voor de edelen te *Brussel* gepredikt heeft den 2 van slagtmaand: dit moet zijn den 5 van wijnmaand.

Bl. 180. (131) Het getal der edelen wordt door alle geschiedschrijvers niet even hoog opgegeven. Sommige bepalen hetzelve op twee honderd; gelijk BURGUNDIUS; *Hist. Belg. Lib.* II p. 132; andere op drie honderd; zoo als HOPPERUS; *Recueil et Memorial des troubles des Pays Bas du Roy;* (in C. P. H. PAPENDRECHTII *Analect. Belgic.*; T. III P. II. p. 73,) en HOOFT in zijne *Nederl. Hist.* bl. 75; andere op ongeveer drie honderd en vijftig, gelijk VAN METEREN in zijne *Nederl. hist.* II B. bl. 41; andere weder op vier honderd; zoo als VAN WEZEMBEECK in zijne *Beschrijving van den staat der religie;* bl. 77; EREMUNDUS, *Orig. & hist. Belg. tum.* p. 108; THUANUS, *Histor. sui temporis*, Lib. XL pag. 804 *edit. Francof.* en STRADA *de Bello Belg. Dec.* I *Lib.* V p. De heer J. W. TE WATER, zich daarmede vereenigende, in zijne *Historie van het verbond der edelen*, I st. bl. 118, 287, 288, meent het getal te moeten begrooten op ruim vier honderd of daaromtrent. Gewisselijk bedroeg het getal der edelen, die zich met elkanderen verbonden en het verdrag onderteekend hadden, wel vier honderd. Verg. het laatst aangehaalde werk; I bl. 259. Maar het is hier de vraag, of zij alle met elkanderen ten hove der hertogin verschenen? Er is veel gronds, om dit niet te denken. Het getal der edelen, die, in persoon, het smeekschrift aan de hertogin overlangden, zal niet grooter zijn geweest, dan drie honderd. En die waren het waarschijnlijk, aan welke HOPPERUS en HOOFT, in hunne aangehaalde werken, gedacht hebben. Deze onze meening wordt bevestigd door eenen brief van KAREL VAN BATENBURG, één' der verbondene edelen, die den 20 van grasmaand des jaars 1566 aan zijne moeder schreef, dat het

smeek-

smeekschrift was ingeleverd door drie honderd, ten hove gekomene, mannen van adel, die BREDERODE aan het hoofd hadden. Zie VAN SOMERENS *Beschrijving van Batavia;* bl. 235. VAN BATENBURG, die er zelf bij tegenwoordig was geweest, mag men toch gelooven, dat wel geweten zal hebben, hoe groot het getal geweest was der genen, die dezen plegtigen optogt gemaakt hadden.

Bl. 180. (132) Zeer verschillend zijn de gevoelens der historieschrijvers, zoo over de ware beteekenis van het waalsche of fransche woord *geux* of *gueux*, als over het *hoe* en *wanneer* deze smaadnaam den adelijken bondgenooten het eerst is toegevoegd. Wat de beteekenis van het woord aangaat; er zijn, die denken, dat men door hetzelve hebbe willen aanduiden *zorgelooze lieden, zonder kommer, die niets te verliezen hadden.* Dus heeft HOPPERUS het woord, die de bedoeling met dat woord vergoelijken wilde, verklaard; in zijn a. w. in de *Anal. Belg.* van VAN PAPENDRECHT T. III, P. II p. 75. Het verwondert ons, dat WAGENAAR daaraan nog eenig gewigt heeft gehangen; *Vad. hist.* VI; bl. 149. PONTANUS denkt, in zijne *Hist. Gelr.* Lib XIV; p. 889, aan het oude gallische *goesi*, „kloeke helden." Wat verzint men niet al, wanneer men knoopen in de biezen zoekt? Dan het komt hier aan op de vraag, wat het woord *Gueu*, ten tijde van de verbondene edelen, in de fransche taal beteekend heeft? M. SASBOUT verklaart in zijn *Diction. Franç. Flam.* te *Antwerpen* uitgekomen, ten jare 1583, het woord door *lanterfant* (dat is landlooper) *bedelaar.* Niet slechts beteekende in dien tijd het woord *Gueu* een' landlooper en bedelaar, maar ook een' landlooper, die, op kwade streken afgerigt, rondzwierf, en gemaskerd zich ergens indrong, om zijne kans waartenemen. In die beteekenis wordt het woord gebruikt door JAN FRUYTIERS, in een, door hem uit het latijn en fransch vertaald, werkje, *Der françoysen morghenwecker*, dat, in het jaar 1588 is uitgekomen. FRUYTIERS verklaart in hetzelve bl. 3 het woord *geus* door *netteboeue*, die een' anderen deerlijk *bloot*, dat is, alles ontvreemdt. *Netteboef* was in dien tijd

tijd een nachtlooper, die een net over het hoofd had hangen, om door de masken of gaten te kunnen zien, maar zelf van anderen niet gezien, ten minste niet gekend, te kunnen worden. Het woord *gueu* had derhalve ten jare 1566 eene zeer gehate beteekenis. Dat evenwel de verbondene edelen zich daaraan niet stoorden, maar het woord in den meer dragelijken zin van een' eenvoudigen *bedelaar*, gelijk het dien toch ook had, genomen hebben, blijkt uit de gouden penningen, welke zij deden vervaardigen, en aan een' rooden strik op de borst droegen. Zulk een penning vertoonde, aan de eene zijde, 's konings beeldtenis, met dit opschrift, *en tout fidelles au roy*, dat is, „ in alles den koning getrouw," (in zoo verre, namelijk zulks bestaanbaar ware met vrijheid en regt, waarop elk mensch aanspraak heeft,) en aan de andere zijde eenen *bedelzak*, door twee in één geslagene handen vastgehouden, met deze woorden om den rand, *iusques a porter la besage*, dat is, „ tot het dragen van den bedelzak toe," (of „ al ware het ook, dat wij *werkelijk* bedelaars moesten worden.") De verbondene edelen namen dus het woord *gueux* in den eenvoudigen zin van *bedelaars* of *schooijers*, die met hunne zakken het land doorloopen, om aan de huizen van vermogenden levensonderhoud voor zich optegaderen.

Maar *hoe* en *wanneer* is deze smaadnaam den adelijken bondgenooten het eerst toegevoegd? *Hoe* of waarom gaf men hun dien naam? Indien THUANUS in zijne *Hist. sui temporis;* Lib. XL pag. 804 het wel had, zouden de edelen, toen zij ten hove verschenen, een aschgraauwkleurig gewaad hebben aan gehad, en naar bedelmonniken geleken hebben, Ook zouden zij toen reeds den gemelden penning aan de borst gedragen hebben. Op die wijze was het natuurlijk, dat zij den naam van *bedelaars* kregen. Maar het verhaal van THUANUS strookt niet met het eenstemmig berigt van meest al de overige geschiedschrijvers, dat gansch anders luidt. Waarschijnlijk gaf men den edelen dien naam, om de geringheid van hunne tijdelijke goederen. Het was be-

kend, dat er onder de verbondene edelen velen waren, die, door de omstandigheden der tijden, hunne meeste goederen verloren hadden, en een meer of min bekrompen leven leidden. Men leze daarover de *Sermoenen* in de *Historie* van *Broer* KORNELIS ADRIAANSZ, die in zijne ongalijke taal zich daar regt over ontboezemt; bl. 66, 221. Men zie ook de voorr. bl. 5. Daarom werd ook den edelen door hunne vijanden nagegeven, dat zij naar verandering haakten, zoo in de regering, als in den godsdienst, om daardoor hunnen staat te verbeteren, en dat zij aasden op de rijke goederen van kloosters, kerken en pastorijen. Verg. WAGENAARS *V. Historie;* VI bl. 149. Behalve dit laatste meent E. VAN REYD in het eerste boek van zijne *Historie der Nederl. oorlogen;* bl. 1 en 2, dat de armoede werkelijk voor de edelen een spoorslag geweest is, om eene verandering te bewerken. Maar wie had de edelen in armoede gedompeld? VAN REYD zegt, het Spaansche hof, door hen tot nietswaardige gezantschappen en andere eerediensten te benoemen, die onberekenbare sommen gelds vorderden, waarvan hun nooit een penning werd terug gegeven. En waarom werden de edelen door *Spanje* zoo behandeld? Ook hierop antwoordt VAN REYD, om hunne magt te kortwieken, welke zij anders eenmaal zouden kunnen gebruiken ter afschudding van het juk der overheersching. Ondertusschen had die maatregel, gelijk V. REYD wel opmerkt, eene geheel tegenstrijdige uitwerking. De listen, welke het Spaansche hof had gebruikt, om de edelen meer gelds te doen verteren, dan zij bezaten, waren, volgens het verhaal van VAN REYD, met zulk eene snoode scherpzinnigheid uitgedacht, dat zij niet ontdekt werden, dan toen het te laat en het schandelijk oogmerk bereikt was. Hierop had men dan wel waarschijnlijk het oog toen men de edelen *gueux* of *bedelaars* noemde. En ook hieruit laat het zich verklaren, hoe de edelen zich, ten spijt van *Spanje*, dien naam lieten aanleunen.

Dan *wanneer* gaf men den verbondenen edelen dien naam? Het gemeene gevoelen zegt, dat de landvoogdes, de menigte der edelen ten hove ziende optreden, zeer ontsteld werd,

uit

uit vrees voor eene geweldige opschudding, die er het gevolg van zoude kunnen zijn, maar de graaf van BARLAIMONT, één der leden van haren raad, tot hare opbeuring, dadelijk zich ontvallen liet; *ne craignez Madame! ces ne sont que des gueux!* „ heb geene vrees, Mevrouw! het is maar een troep bedelaars!" Maar dit gevoelen kan niet echt zijn. Wij twijfelen er wel niet aan, of BARLAIMONT heeft eenmaal der landvoogdes, om haar gerust te stellen, een woord van dien aard toegevoegd; maar zulks kan bij de gemelde gelegenheid geene plaats hebben gehad. Vooreerst willen wij, ten bewijze daarvan, aanmerken, dat de edelen, die toch het woord van BARLAIMONT niet gehoord hadden, reeds des avonds van denzelfden dag door den graaf van KUILENBURG of, gelijk anderen verhalen, door BREDERODE onthaald wordende, onder het aanheffen van *vive le gueu!* of *vivez les gueux!* elkanderen met een' rustigen dronk begroetten. Hoe had toch dat gesprokene woord van BARLAIMONT zoo spoedig ruchtbaar kunnen zijn geworden? Maar wij ontleenen inzonderheid voor het beweerde een bewijs uit hetgene WAGENAAR verhaalt in zijne V. H. V bl. 149, dat, namelijk, den verbondenen edelen, onder het gaan naar en keeren van het hof, de naam van *gueux* was aangewaaid. Door wie? dit zegt wel WAGENAAR niet, maar hij heeft toch gedacht aan het volk, dat zich had verzameld, om den stoet te zien opgaan en afgaan. Hoe kon het volk op de straten weten, wat BARLAIMONT, binnen de muren van het hof, als op dien zelfden oogenblik, der landvoogdes toesprak, om haren verflaauwden moed te versterken? Dit eene en andere doet ons derhalve denken, dat de naam van *gueux* door BARLAIMONT is verzonnen, toen niet alleen aan het hof, maar overal door het land, van het voornemen der edelen zich een geloofwaardig gerucht had verspreid, en dezelve alzoo onder het volk reeds is bekend geweest, toen de edelen alle nog niet eens binnen *Brussel* waren. Zoodra der Hertogin het gerucht van der edelen voornemen ter oore was gekomen, verhaalt WAGENAAR, in zijne V. H. VI bl. 140, dat zij zeer ontsteld was; zij had dus reeds toen troost

zoo-

nodig; en dien zal haar BARLAIMONT hoogstwaarschijnlijk door het gemelde woord ook toen gegeven hebben. Niets ondertusschen heeft meer het werk der hervorming voortgezet, dan dat eigene woord van BARLAIMONT. Het *vive le guen* werd het algemeene faktiewoord des onroomschen volks, door gansch nederland, in alle steden en dorpen. De lucht weêrgalmde er van in de steden, waar BREDERODE en andere verbondene edelen doortrokken, van *Brussel* te rugkomende. In alle gezelschappen, waar gedronken werd, ging dat woord luidkeels op, hetwelk welhaast in alle steden, vlekken, dorpen enz. gehoord werd, en al het volk zoo in roere bragt, dat zelfs de roomschen, wilden zij veilig zijn, mede moesten schreeuwen. Zie de *Sermoenen van Broer* KORNELIS ADRIAANSZ, I B. bl. 69, 70.

Bl. 181. (133) Men ontdekt hier, dat men toen niet meer zijne onkunde durfde voorwenden, omtrent het groote onderscheid, dat er was tusschen de wederdoopers en de overige onroomschen, maar dat de eerstgemelde, wegens het voor dertig jaren gebeurde te *Munster* en elders, nog ten hove allerergst gehaat waren. Aan het groote onderscheid tusschen de wederdoopers, die er wel geweest waren, maar toen niet meer bestonden, en de doopsgezinden dacht men niet. Altoos men hield hetzelve, uit partijzucht, voor het publiek verholen, om de vervolgingen zoo veel te beter met een' glimp van billijkheid te kunnen bestrijken.

Bl. 182 (134) Zie WAGENAARS V. H. VI; 157, 158 en TE WATERS *Hist. van het verb. d. edelen;* I; bl. 335—337.

Bl. 182. (135) TE WATERS a. w. I; bl. 337 en *V. Hist.* IV bl. 298.

Bl. 183. (136) Verg. VAN IPERENS a. w. bl. 26.

Bl. 186. (137) Zie UYTTENHOOVENS *Geschiedenis der herv. kerk te Antwerpen;* bl. 154, 155, vergeleken met BRANDTS *Kort verhaal van de reformatie;* bl. 15. Zoodanige predikers werden doorgaans genoemd *Haghepredikers*, dat is buitenpredikers; *haag*, *haghe*, *hegge*, beteekende in die tijden *een tuin*, *hof*, *bosch;* gelijk het nog zoo gebruikt is in onze, op der staten last vervaardigde, Bijbelvertaling, LUK: XIV: 23. In de kronijk van een' *kalender* of *almanak* des jaars 1568 lezen wij:

„ den 22 *junius* begonste de nederduytsche ende franchoysche ghereformeerde kercke het oprecht Euangelium openbaerlick te predicken buyten de vermaerde coopstadt van *Antwerpen;* 1566." Hierop volgt in de kronijk eene aanteekening, dat men ongeveer dien tijd *aen seer vele steden en dorpen*, door geheel Nederland, *openbaerlick ende vryelick* het Evangelie begon te prediken met *aendieninghe der h. Sacramenten na* CHRISTI *insettinghe.* Ten aanzien van den juisten dag, waarop dit openbaar prediken in *Vlaanderen* en *Braband* een' aanvang nam, zijn de geschiedschrijvers het niet ééns. Alleen daarin komen zij overeen, dat het in *Vlaanderen* heeft plaats gehad in de eerste helft, en onder de *Brabanders* in de tweede helft van zomermaand. Ook liet zich die dag misschien niet wel bepalen, omdat men reeds in de tweede helft van bloeimaand in Westvlaanderen begonnen was, in bosschen en velden, bij nacht, godsdienstiglijk te vergaderen. Eerst beproefde men het predikwerk dus bij nacht, en toen zulks eenen goeden uitslag scheen te hebben, ook bij dag. Niet alleen verzamelden, op die wijze, met godsdienstige oogmerken de hervormden, maar ook de lutherschen en doopsgezinden. Dat deze onroomschen, uitgezonderd de laatste, hier gewapend zamenkwamen, was hun niet euvel te nemen. Zoodra de roomschen er kennis van droegen, dat er zoodanige vergaderingen gehouden werden, verbonden vele zich, bij wege van inschrijving, om gewapenderhand dezelve te verstoren. En hadde de overheid meestal deze oproerzuchtige bewegingen niet met kracht gestremd, duizenden van menschen, aan beide zijden, zouden er door omgekomen zijn. Zie de *Sermoenen* van Br. CORN. ADRIAANSZ, I B. bl. 70—245.

Bl. 187. (138) Zie LE LONGS *Beschrijving van de reformatie der stad Amsterdam;* bl. 526—528.

Bl. 187. (139) Men koos ook ouderlingen, diakenen en diakenessen, die met de drie predikanten eenen kerkenraad uitmaakten. Hetgene wijders VAN TIL, achter het werk van SASKERIDES, *over de zeven tijden* enz. en PARS, in zijne *Katw. oudh.* bl. 261, van dezen SCHELTIUS verhalen, dat hij namelijk daarna

pre-

predikant te *Emden* zoude geweest zijn, is ongegrond; verg. HARKENROHTS *Emder herderstaf;* bl. 7. SCHELTIUS was priester geweest, te St. *Marten* aan de *Zype*, in Noordholland. PIETER GABRIËL SCHAGEN was ook eerst priester geweest, te *Brugge*. JAN ARENDSEN, een mandemaker van ambacht te *Alkmaar*, was denkelijk een leerling van KORNELIS KOOLTUIN, van wien wij hiervoor (118) gewaagd hebben. 's Mans levensberigt vindt men in het *V. Woordenboek* van KOK, IV bl. 1211. Merkwaardig is het, dat de eerste predikers van het zuivere Evangelie voor een vrij groot deel handwerkslieden waren geweest, als mandemakers, schoenmakers, enz. De berigten der roomschen en onroomschen van dien tijd komen er alle in overéén, dat er zeer veel *ongeordende* leeraars zich opdeden. Ook dit was natuurlijk. Omwentelingen, zoo in de kerk als in den staat, moeten wel door voorname personen worden voorbereid; maar door een minder voornaam deel des volks in werking en tot stand gebragt worden. Het eene en andere gebeurde dus ook bij de hervorming der nederlandsche christelijke kerk, ten jare 1566. Nogtans denke men, dat die ongeordende leeraars, als leeken, eene genoegzame theologische kunde hadden verkregen door het onderwijs van zoodanige godgeleerden, als KOOLTUIN, SCHAGEN, SCHELTIUS en anderen waren, om in de eerste behoeften te voorzien.

Bl. 191. (140) Verg. de *Feestrede, gehouden voor de protestantsche gemeente te Gent*, den 2 Nov. 1817, door A. GOEDKOOP, bl. 12.

Bl. 193. (141) In zijne *Vaderl. Hist.* VI bl. 186.

Bl. 193. (142) Vid. *vita* JUNII, *Scrinio antiq.* GERDESII inserta; T. I; P. I; p. 246.

Bl. 193. (143) Zie TE WATERS *Hist. v. h. V. d. ed.* I bl. 378—385.

Bl. 194. (144) Zie hier de getuigenis van vier historieschrijvers, van welke de tweede en derde Spaansch en Roomschgezind waren. „Niemand van de daders werd gekend, niemand heeft zich naderhand daarover beroemd;" schrijft SCHOTANUS in zijne *Geschiedenissen van Vriesland*, bl. 732. Door daders verstaat hij, blijkens het verband, aanvoerders.

Hetzelfde verhaalt een ander historieschrijver, ERNESTUS EREMUNDUS, in zijne *Origo & historia belgicorum tumultuum*, uitgekomen ten jare 1619 en andermaal 1641, volgens de laatste uitgave, p. 202, 203. „ Quod mirabilius est" schrijft hij, „ sciri nunquam potuit, quo auctore ista contingerent, neque quisquam reformatæ religionis inventus, qui se hac de re iactaret, aut se probare factum ostenderet, quamquam postmodum confecto negotio non parum lætitiæ ac voluptatis hauserint." Niet anders wordt de geschiedenis der beeldstorming verhaald door een' derden geschiedschrijver, J. VAN DER SANDE, in *Belgicarum historiarum epit.* p. 6. „ Jconum destructio" schrijft hij, „ ignotis contemtisque hominibus prestabatur, tanto ardore, zelo atque furia, ut factum factore potius appareret." Een vierde historieschrijver, J. HOPPERS, weet in zijn *Recueil des troubles des pays bas*, p. 97 mede niemand onder de edelen en de leeraars te noemen, dien men voor een' aanvoerder van dit werk houden konde. Getuigenissen van andere onpartijdige, historieschrijvers, als THUANUS enz. hier aantehalen, zal niet noodig zijn; alle stemmen zij, niet minder, dan de genoemde met elkanderen overéén. J. B. DE TASSIS schrijft in zijnen *Commentarius de tumultibus belgicis sui temporis;* L. I § VII. „ Quantam in hisce omnibus partem habuerint AURIACUS, EGMONDANUS eiusque factionis alii proceres, erat tam artificiosa, qua tunc temporis utebantur, dissimulatio, ut difficile esset indicatu." ORANJE en EGMOND schijnt men alles te hebben willen wijten. Vid. THUAN. *Hist. Lib.* XL, p. 807; waar men vinden zal hetgene tot de verdenking aanleiding kan gegeven hebben; maar juist dat zelfde pleit sterk voor het tegendeel. Of echter niet eenige verbondene edelen de kerkplundering met goedkeuring hebben aangezien, en in heimelijke gemeenschap met de hoofden van dezen opstand verkeerd hebben, zal misschien uit ééne onzer volgende aanteekeningen eenigzins bedenkelijk worden. Dat niemand er zich op beroemd heeft, één der aanvoerders geweest te zijn, gelijk SCHOTANUS schrijft, laat zich wel begrijpen, deels omdat, zoo hij het geweest ware, hij zich-

zel-

zelven daardoor de onaangenaamste gevolgen op den hals konde halen, en deels omdat hij zich in allen geval over zulk een bedrijf schamen moest. Hoe billijk toch de afkeer der aanvoerders van het roomsche bijgeloof was, gedroegen zij zich echter niet als redelijke menschen, maar als toomeloos driftige, woedende, hervormers, die niets ontzagen, dat of slechts heilig heette, of werkelijk heilig was.

Bl. 194. (145) Zie W. TE WATERS *Hist. der herv. kerk te Gent;* bl. 18, 24. Verg. J. W. TE WATERS *Verh. der ref. van Zeel.* bl. 135.

Bl. 196. (146) Verg. UYTTENHOOVENS *Gesch. der hervormde kerk te Antwerpen;* bl. 184 en 185. HOPPERS in zijn m. a. *Recueil & memorial des troubles des pays bas*, p. 97, verhalende den beeldstorm te *Antwerpen*, schrijft, dat dezelve gepleegd werd alleen door een' ongewapenden hoop van het laagste gemeen, en niet meer dan honderd man sterk, *par une centaine d' hommes non plus*, *sans armes*, *toute canaille*, *et aultres de basse condition.* Dit was eene voor elks oog gebeurde daadzaak, welke hij weten kon, Maar hij voegt er verder bij, hetgene hij zoo zeker niet weten konde, maar men hem als een spaansch en roomschgezinden schrijver wel schenken mag, „ dat dit gepeupel daartoe door de ketters gehuurd en gekocht was, door onderhandsche opstokers, voor acht of tien stuivers den man telken dag.” Hij verhaalt verder, dat dit oproer tegen de heiligdommen, als of het te voren algemeen was afgesproken; binnen zes of zeven dagen tijds het geheele land was doorgedrongen, zoo dat slechts eenige weinige steden verschoond bleven. In Holland werd in *Dordrecht* en *Gouda* het oproer dadelijk gestuit door de regering; en te *Haarlem* en *Rotterdam* was louter toeval de oorzaak, dat het er geene plaats hadde. De geschiedenis van de beeldstorming te *Antwerpen* vindt men breedvoeriger bij THUANUS, *Histor. Lib.* XL p. 807, 808. Gelijk bij alle omwentelingen, zoo ook hier, zag men de overblijfsels der oude middeleeuwsche barbaarschheid. Het gemeen, wanneer het in het openbaar met vereenigde krachten iets tracht te bewerken, slaat altijd ruwe wegen in. Vrienden, welken het genegen is, vereert het

schier tot aanbiddens toe; vijanden, tegen welke het wrokt, vloekt, vervolgt, mishandelt en verderft het. Aan zulke allerverfoeijelijkste aanslagen kan nooit de ware godsdienst eenig deel hebben. Wel zijn er soms bedienaars van denzelven, wier hoogmoed, door anders gevoelenden beledigd, de domme ligtgeloovigheid van het slechste volk, ter begunstiging harer zaak, te hulp roept en de handen sterkt. Ook dit kan wel bij de beeldstorming het geval zijn geweest, niet ten aanzien van velen, maar van weinigen. HERMAN MODET, die de eerste openbare preek voor de hervormden in *Vlaanderen* gedaan had, werd er, nevens eenige anderen van beschuldigd; en omdat men zijne vurige drift te wel kende, heeft hij zich nooit van de op hem liggende verdenking kunnen vrijpleiten.

Bl. 200. (147) Zie GABBEMA's *Verhaal van Leeuwaarden*, bl. 451—457. Beide gemelde predikanten waren mannen van groote geleerdheid; zij waren vriezen, gewezene roomsche priesters, Conf. VIGLII AB AYTA *Epist. ad* HOPPERUM XVIII. Merkwaardig is inzonderheid het verhaal van dit gebeurde, door een' roomschgezinden van dien tijd geschreven, en te vinden in MATTH, *Anal. Vet. ævi* III p. 584. In Vriesland ging de hervorming met bezadigdheid haren gang. En ware zij daarin niet verhinderd, zoo zoude zonder opschudding, dezelve bevestigd zijn geworden. „ Geen gewest was er," schrijft BRANDT in zijne *Hist. der Ref.* I bl. 364, „ daar het stuk van geloof met meerder gevoegelijkheid behandeld is, dan in Vriesland."

Bl. 204, (148) Zie BOR's *Nederl. oorlogen;* II B. bl. 67; volgens de uitgave van 1621. Het plakkaat daarvan werd te *Antwerpen* afgelezen, nadat reeds den 21 van oogstmaand voor en namiddag *in den grooten tempel de twee eerste openbare predicatiën geschied waren, met aandieninghe des doops; doch niet sonder beroerte* Dit leest men in de kronijk van gemelden kalender des jaars 1568; en men vindt er bijgevoegd, dat *daaruit veel persecutien ende bloetstortinghen gheuolgt zyn.* Men maakte toen dit tijdvers, zoo op het nederstormen der beelden, als op het openbare prediken in de kerken.

Con-

ConClo saCra fLVIt; tVMIdI CeCIdere deastrI.

De openbare prediking der hervormden geschiedde op de meeste plaatsen van toen aan, *met bewillinghe der overicheyt*, die ook de predikanten bezoldigde. In *Antwerpen* gaf in herfstmaand de overheid reeds vrijheid aan de nederlandschduitsche en waalsche hervormde gemeenten, elke voor zich eene kerk te bouwen; waartoe de vereischte gelden bij kollekte verzameld werden. Den 22 van gemelde maand werd de eerste steen van de waalsche kerk, en den 25 die van de duitsche kerk gelegd, en wel van deze door Y. B. (YSBRAND BALCK, die bij dezelve predikant was). Dan, nog ten zelfden jare werden beide die kerken weder om verre gehaald, en wel, naar het schijnt, nog voor het overgaan van *Valenciennes*, waarvan in den tekst bl. 206 nader gewaagd wordt. Hetzelfde had plaats in andere nederlandsche steden en dorpen, waar men kerken had beginnen te bouwen. Wij vinden dit eene en andere in den gemelden *kalender*. Het openen van kerken voór de hervormden, dat door de overheid, die de aankomende predikanten met minzaamheid ontving, in vele nederlandsche steden geschied was, voor het begin van herfstmaand, toen eerst het in den tekst gemeld verdrag overal werd afgekondigd, begrijpt men ligtelijk, dat niet op alle plaatsen door de roomschen met goede oogen werd aangezien. Nergens schijnt grooter opschudding daarover ontstaan te zijn, dan in *Nymegen*, waarvan in de kronijk van den aangehaalden kalender staat aangeteekend, dat de christenen, dat is de hervormden, aldaar den 25 van herfstmaand *met ghewelt ter stadt wt gheslaghen werden*, en de predikant L. O. (LODEWYK ORNEY) *seer miraculeuselick de doot ontquam*. Breedvoeriger vindt men dit verhaald in de *Annales Noviom.* van den heer J. IN DE BETOUW p. 172—175.

Bl. 205. (149) Zie het a. w. van BOR ter a. p., waar men het gansche verdrag woordelijk geboekt vindt. Men leze vooral den brief van VIGLIUS VAN AYTA, in *Brussel*, aan HOPPERS geschreven, den 26 van oogstmaand des jaars 1566; (Epist. XIV) en men zal zien, welke eene omwenteling in de kerk toen plaats had, daargesteld door den beeldenstorm;

en hoe het geweld volstrekt niet te stuiten ware geweest, indien niet de landvoogdes een verdrag hadde gesloten met LODEWYK, graaf van *Nassau*. Men zal zien, in welk eene benaauwdheid de landvoogdes eenige dagen doorgebragt heeft, die allengs heviger werd, naar gelang het haar niet bedekt bleef, dat er in *Brussel* eenige duizenden gevonden werden, die als hervormden voor den dag kwamen, den dienaren van staat en kerk den dood dreigende. Ook zal men zien, hoe de landvoogdes al de klem des gezags uit hare handen kwijt was, en hoe men toen alles meende te moeten toeschrijven aan 's konings uitgestelde overkomst, welke hij zoo dikwerf voorgenomen, altoos beloofd had. „ Jam enim (dus besluit AYTA) non amplius audit currus habenas, et amentia eo excrevit, ut cum religione iustitia, publicaque honestas ac fides penitus exulent. Proinde, mi HOPPERE! regiam maiestatem exstimula, ut adventum suum, toties promissum, longius non differat." Het meest, dat het geschokte hart der landvoogdes prangde, was, dat hare ministers verklaarden, haar volstrekt van geen' dienst te kunnen en te willen wezen, zonder last van de staten des lands; en die konden, helaas! niet vergaderen, zonder toestemming des konings, die zulks reeds lang geweigerd had. V. HOPPERS *Recueil des troubles*; p. 99.

Bl. 206. (150) Zie WAGENAARS V. H. VI bl. 209. Nog voor het overgaan van *Valenciennes* werd, volgens de gemelde kronijk, den 1 van slagtmaand, ANDREAS BERTELOT te *Aalst met der galge opgeofferd*, *omdat hij de waerheyt gepredict hadde buyten het mandament van den* 23 *Aug. Ende hierdoor*, voegt er de kronijkschrijver bij, *quam de verstroijinge onder de ghemeynte*, *die de tweede was na de open predicatien.*

Bl. 207. (151) Zie HOOFTS *Nederl. hist.* IV B. bl 129; en verg. BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 449. Ter vermeerdering van die vrees kwam hierbij, dat het in den tekst vermelde verbod der landvoogdes, om buiten *Brussel*, te *Vilvoorde*, openlijk te prediken, welhaast eene algemeene strekking had gekregen. Den 3 van wijnmaand des jaars 1566

was

was daartoe een algemeen edikt uitgevaardigd, waardoor allerwegen het openbaar prediken der hervormden ophield. „ Dit was," zegt daarom de kronijkschrijver in den aangehaalden kalender, „ alreede de eerste verstrooijing, nae de openbare predicatiën."

Bl. 207. (152) Verg. VAN HAMELSVELDS K G. XXII: bl. 261.

Bl. 209. (153) Zie VAN METERENS *Nederl. hist.* II bl. 42 en BORS a. w. III B. bl. 115. Te *Oudenaarde* werd de hervormde gemeente den 9 van lentemaand des jaars 1567, terwijl ze godsdienstiglijk bijeen was, verradelijk overvallen, met vuur en lood; vijf personen werden dadelijk gelood, en vele gekwetst, van welke sommigen naderhand stierven. Dit wordt verhaald in de meergemelde kronijk, en in de *Sermoenen* van Br. KORNELIS ADRIAANSZ; I B. bl. 203. Ongelukkig waren toen door het geheele land heen zeer vele voormalige roomsche parochiepriesters, die bij en na de omwenteling verklaard hadden, van de *nieuwe religie* te wezen, en die voortaan onbewimpeld te zullen prediken. MARGARETHA vaardigde reeds den 9 van wijnmaand des jaars 1566, tegen die alle, aan de aartsbisschoppen en bisschoppen, als mede aan de stadhouders der bijzondere provinciën, eenen lastbrief uit, om een streng onderzoek daarnaar te doen en zoodanige middelen in het werk te stellen, als zij tot bescherming van het oude katholiek geloof zouden bevinden noodig te zijn. Men kan zulk een' brief lezen in v. HASSELTS *Stukken voor de vaderl. hist.* I bl. 92—94. En niet lang daarna werden zulke geestelijken uit de steden en dorpen, gelijk welhaast ook uit het land, gedreven. Zie hetzelfde werk; I bl. 164, 163.

Bl. 211. (154) Zie GABBEMA's *Verh. van Leeuwaarden*; bl. 481.

Bl. 211. (155) Te lande durfden zeer vele vlugtende edelen, als in de naburige streken te zeer bekend, naar *Emden* de reis niet wel ondernemen, wijl zij in de provincie van Stad en Lande, wegens de daar verstrooide soldaten van ARENBERGHE, die op hen pasten, zich niet veilig achtten,

En deze vooral waren het, die, over de zuiderzee, zich naar *Amsterdam* begaven.

Bl. 212. (156) SCHOTANUS in zijne *Geschiedenissen van Vriesland;* bl. 740 en 741, en GABBEMA in zijne *Verh. van Leeuwaarden;* bl. 491 en 492, geven hiervan een breedvoeriger berigt.

Bl. 213. (157) Dit was het doel der Jezuiten, dat COEDKOOP in zijne (140) aangehaalde *Feestrede;* bl. 21, schoon met andere woorden, zeer eigenaardig ontwikkelt.

Bl. 216. (158) Vid. SCHOOCKII *Liber de bonis ecclesiasticis;* p. 438. Van tijd tot tijd schijnt vervolgens deze nieuwe volkplanting te *Hanau* sterk aangegroeid te zijn. Zeker altoos werd zij vergroot ten jare 1597, toen vele Nederlandsche hervormden uit *Frankfort* aan de *Main* tot haar overkwamen. Deze werden toen uit die stad, waar zij langen tijd vrijheid van godsdienst genoten hadden, zonder dat men er hun gegronde reden van gaf, verdreven. Doch hetgene zij te *Frankfort* verloren hadden, vonden zij te *Hanau* weder, waar zij door PHILIP LODEWYK, graaf van *Hanau*, met eene regt vorstelijke edelmoedigheid ontvangen werden. Hij verleende hun eenen bevoorregtenden giftbrief, waarvan wij een gedrukt exemplaar, ons bezorgd door de vriendelijke hand van den weleerwaardigen heer HEBBELIUS POTTER, thans voor ons hebben liggen. In denzelven gaf de graaf hun vrijheid, om de stad verder uittebouwen, en zich met hunne woningen er nederzetten. Aan deze nederlanders is de nieuwe stad voornamelijk haren oorsprong verschuldigd. Zij werd door dezen weg zelfs grooter, dan de oude. Daartoe bragt vervolgens ook niet weinig mede, dat uit *Frankenthal*, bij den eersten inval der fransche krijgsmagt ten jare 1639, de meeste nederlandsche hervormden naar *Hanau* weken, waar zij gebleven zijn. Alschoon de nakomelingen van die onderscheidene nederlandsche hervormde volkplantingen te *Hanau* naderhand voor het grootste gedeelte tot de hoogduitsche hervormde gemeente zijn overgegaan, bestaat er echter nog de nederlandschduitsche en waalsche hervorm-

de

de gemeente. De eerste wordt thans bediend door slechts éénen predikant. Deze is de eerwaardige S. K. CRAMER, een man van verstand en kunde, onlangs er gekomen in de plaatse van den gemelden POTTER. Men gebruikt er nevens onze statenoverzetting des Bijbels onze vertaling van den H. katechismus, onze liturgische boeken en onze psalmberijming. Onze Evangelische gezangen zijn er nog niet ingevoerd, wijl men sedert lang er zich bediend heeft van het Kleefsche en Gulikschc gezangboek, in het nederlandschduitsch vertaald door VELINGIUS, die daarin geholpen is door H. A. BRUINING. De waalsche kerk is gebouwd naast de nederlandschduitsche.

Bl. 216. (159) Zie het *Kerkelijk handboek ten dienste der hervormde kerken in het fransche keizerrijk*, uitgekomen 1811; bl. 159—161; waar men ook gewaagd vindt van de, ten jare 1689 voorgevallene verhuizing, der nederlandsche hervormden uit *Frankenthal* naar *Hanau*.

Bl. 217. (160) Zie HOOFTS *Nederl. hist.* IV B. bl. 146 en BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 455, 456. *Dit was de laatste verstroijinghe der nederlandsche gemeynten*, zegt de meergemelde kronijkschrijver. Naar *Emden* vlugtten toen de meesten, die het land verlaten moesten, of zonder vrees voor vervolging zulks verkozen. Schippers, kooplieden enz. vestigden zich daar met de woning. De koophandel stond hier in Nederland geheel stil. *Emden* werd toen rijk; en uit zijnen overvloed spijsde het Vriesland en de naburige gewesten, die anders niet zouden hebben kunnen staande blijven. V. *ab* AYTA *Epist. ad* HOPP. CXCIII.

Bl. 218. (161) Onder de gevangenen waren de vermaarde vriesche edelen SJOERD BEYEM, of BEYMA van *Leeuwaarden*, en HARTMAN GALAMA van *Wirdum*, die te *Brussel*, den 2 van zomermaand des jaars 1568, onthoofd zijn, zie de volgende bladzijde, volgens sententiën van ALVA, tegen den eersten uitgesproken den 28 van bloeimaand deszelfden jaars, en tegen den tweeden des anderen daags; waarvan in den tekst bl 225 nader berigt wordt gegeven. Beide *sententiën* heeft MARCUS bewaard in zijne verzameling van *Sententiën en indagingen van den hertog van*

AL-

ALVA; bl. 75—77; 80—82. *Conf. ab* AYTA *Epist. ad* HOPPERUM LXI. HOOFT en WAGENAAR verhalen, de eerste in zijne *Nederl. hist.* IV bl. 147, en de ander in zijne V. H. VI bl. 231, dat de verbondene edelen met hun gevolg voornemens waren naar *Vriesland* overtesteken. Dit kan zoo niet geweest zijn; immers de edelen wisten wel, dat ze daar even onveilig zouden zijn, als in *Holland*. Of hebben HOOFT en WAGENAAR er *Oostvriesland* door verstaan? dan is het wel; doch dan drukten zij zich niet naauwkeurig uit. De edelen wilden geheel over zee naar *Emden* varen, blijkens hetgene daarvan met ronde woorden gelezen wordt in de gemelde sententie van SJOERD BEYEM of BEYMA, maar werden tusschen het *Vlie* en *Harlingen* met verraad gevangen genomen, en ter laatstgemelde plaatse opgebragt.

Eene bijzondere merkwaardigheid, die ter opheldering strekt van hetgene HOOFT verhaalt, aangaande BEYMA, wordt gevonden in des hoogleeraars TE WATERS *Historie van het verbond der edelen;* II bl. 185—189; en in de *Proeven van poëtische mengelstoffen* door het genootschap *Kunstliefde spaart geene vlijt;* bl. 148, 149. HOOFT verhaalt, in zijn m. a. w. V bl. 180, dat BEYMA gelijk ook GALAMA en vier of vijf hunner lotgenooten in hunne laatste levensstonden *gebiecht* hebben. Hieruit zoude men kunnen besluiten, dat zij of in het roomsch-katholiek geloof gestorven zijn, of dat zij zich in het stuk van godsdienst zeer onverschillig gedragen hebben. Dan de oordeelkundige TE WATER meent ter a. p. dat de grond van dit valsche gerucht gezocht moet worden in de toegenegenheid van den priester, die aan BEYMA en welligt ook aan de overigen kort voor hunnen dood, was toegevoegd, en het goede van hen en derzelver uitgang zoo aan den bloedraad berigt, als in het algemeen aan de roomschkatholieken verhaald kan hebben. Deze gedachte van TE WATER rust op een verslag, aangaande BEYMA'S laatste levensstonden, in eene leerrede, door WESSELUS ACRONIUS, predikant te *Harlingen*, gedaan bij de inwijding der kleine of westerkerk aldaar, in het jaar 1650, en door den druk gemeen gemaakt. ACRONIUS, namelijk, verhaalt in die leerrede, bl. 47—50 dat BEYMA, te

Brus-

Brussel, in den kerker zittende, het met den roomschen geestelijken, welken men hem ten biechtvader had toegevoegd, niet alleen zeer wel vinden konde, maar deze, door deszelfs redenen overtuigd, naderhand verklaarde; „ik meende hem *te bekeeren*, maar *hij* bekeerde mij." Schoon dit verhaal van ACRONIUS wel uit eene mondelijke overlevering ontleend was, zal er echter ongetwijfeld genoeg waars in zijn, waardoor de zaak opheldering bekomt. Vooreerst immers laat het zich nu begrijpen, hoe, naar HOOFTS verhaal, de gemelde geestelijke aan den bloedraad wel wilde en konde verklaren, dat BEYMA gebiecht (zijne zonden beleden) had, ten einde daardoor te verwerven, dat deszelfs ligchaam, hetwelk na de onthalzing aan een' staak, waarop het hoofd gestoken was, ten toon werd gehangen, *niet in die gesteldheid bleef, maar in ongewijde* aarde begraven wierd. En zoo laat het zich ten tweede, op voorlichting van TE WATER, nu gemakkelijk beoordeelen, dat zulk een biechten van BEYMA heel wat anders zal geweest zijn, dan hetgene het naar de roomsche denkwijze moest zijn. Echter komt in het verhaal van ACRONIUS verder iets donkers voor, dat wij niet geheel weten te verdrijven. Hij verhaalt, dat de weduwe van BEYMA, die uit het geslacht der BOTNIAS was, ontrust, waarschijnlijk door het gerucht aangaande het gemelde biechten, eenigen tijd na deszelfs treurig uiteinde, eene reis uit Vriesland naar Holland deed, om bij den haar in naam bekenden geestelijken, die aldaar toen predikant eigens bij de hervormden was, te vernemen, of haar man standvastig ware gebleven bij de eenmaal beledene waarheid, en dat zij daarop het troostrijkste antwoord ontving. ACRONIUS echter schijnt dien geestelijken bij name niet gekend te hebben; altoos hij noemt hem niet; doch in de aangehaalde *Proeve van p. m.* 4. a. p. wordt hij genoemd door O. T. DE COCK, die zijne te dezen aanzien medegedeelde berigten had uit eenen eigenhandigen brief van den vrieschen raadsheer Jr. EDZARD MARIUS VAN BURMANIA, één' der grootste oudheidkenners, die Vriesland ooit gehad heeft. Volgens dien brief was de gemelde geestelijke geheeten WATTHIE of, gelijk men

het

het uitsprak, WATZE, en hij zich in het latijn noemde, VALERIUS HERKMA. Waar deze HEREMA, als geestelijke, onder de roomschen gediend en naderhand als hervormd predikant gestaan had, schijnt VAN BURMANIA niet bekend geweest te zijn; ten minste DE COCK schrijft niet, dat hij het hem had medegedeeld. Het laatste ook hebben wij nergens kunnen ontdekken; maar het eerste bleef ons niet lang verborgen. HEREMA was ten jare 1560 deken van *Bolsward*, en toen ook, naar het schijnt, reeds sedert het jaar 1550, pastoor in de daar digt bij gelegene parochie van *Nieuwland*. Zie de *Kerkelijke historie en oudheden der zeven vereenigde provinciën;* door H. v. H. en H. v R. v. d. uitg. in fol. V d. bl. 137, 144 en *Oudh. en gestichten van Vriesl.* door dezelfde schrijvers, in oct. II bl. 1, 31, 32. Conf. WINSEMII *Rerum fris. hist.* L I p. 4. Dan hoe kwam deze deken van *Bolsward* te *Brussel*, om BEYMA in deszelfs jongste oogenblikken bijtestaan? Zeker stond hij toen niet meer in *Nieuwland*, tenzij hij reeds te *Harlingen*, waar BEYMA met GALAMA eerst, hoe wel niet lang, gevangen had gezeten, aan den eersten, door bijzondere vriendschapsbetrekking, of door bloedverwantschap verknocht, zich hadde opgewekt gevoeld, hem naar *Brussel* te volgen. Maar hoe onwaarschijnlijk is zulks? Ook van *Harlingen* vervoerd zaten de beide edelen nog wel één jaar lang eerst te *Vilvoorde*, naderhand te *Rupelmonde* in hechtenis. V. WINSEMII R. F. *hist.* Lib. II p. 92. Bekleedde dan ook HEREMA eene geestelijke bediening toen te *Brussel?* Hoe vele donkere zijden dit ook nog hebbe, is het echter wel het waarschijnlijkst. HEREMA was gesproten uit een oud adelijk geslacht, hetwelk verwant aan dat van de, uit *Nieuwland* herkomstige, adelijke BOTNIA's, te dien tijde zeer in aanzien, ook wel bekend was bij ARENBERGHE en bij ALVA. Over de herkomst van het adelijk geslacht BOTNIA zie *Frisia nobilis;* p. 63. Één van hetzelve OTTO HEREMA, die naderhand, van het jaar 1578 tot 1582, grietman van *Rauwerderhem* geweest is, was lid van het bondgenootschap der edelen. Velen van dit zeer uitgebreid geslacht waren mee-

moedige ijveraars voor burgerlijke en kerkelijke vrijheid; velen daarentegen heldhaftige handhavers van de spaansche en roomsche heerschzucht. Tot den laatsten tak kan VALERIUS HEREMA *behoord hebben*, en alzoo te *Brussel* één der *voornaamste geestelijken* zijn geweest. Ook hij was volgens het berigt in de a. K. *hist. en oudh. d. zeven vereenigde prov.* t. a. p. een groot regtsgeleerde, wiens dienst te *Brussel* bijzonder van belang kan geweest zijn. Dat hij echter te *Brussel* van godsdienstgevoelens veranderd, en vervolgens, gelijk ACRONIUS berigt, hervormd predikant ergens in Holland geweest is, kan zeer wel waar zijn. Maar waar en wanneer is hij het in die provincie geweest? Hier wordt de overlevering zeer verdacht van onechtheid te dezen opzigt. In de kerkelijke registers der predikanten van Zuid en Noordholland, door SOERMANS en VEERIS, wordt de naam nergens gevonden. Hoe het ook zij, HEREMA kan in *Holland* geen predikant geweest zijn voor het jaar 1572; en derhalve moet, volgens het verhaal van ACRONIUS, de weduw van BEYMA, ten aanzien van deszelfs laatste belijdenis, vier jaren lang ongerust en onzeker zijn geweest. Intusschen, meenen wij, dat zij toen reeds hertrouwd was aan Jr. PIER VAN GOSLINGA, die ons voor het overige onbekend is. Vervolgens, andermaal weduwe geworden, hertrouwde zij met SCHELTE BOORDA van *Berlikum*, ook één' der verbondene edelen.

Hetgene onze vaderlandsche geschiedschrijver HOOFT van BEYMA's laatste levensstonden verhaalt, zal men dan nu en gegrond en opgehelderd vinden door het berigt van ACRONIUS, alschoon dit op eene overlevering rust. In die overlevering meenen wij, dat het ware zich genoeg van het verdachte scheiden laat, dat, gelijk doorgaans in de overleveringen, ook hier gevonden wordt.

Nog moeten wij van het gevangen nemen der vriesche edelen, die naar *Harlingen* werden opgevoerd, den lezer eene merkwaardige bijzonderheid mededeelen, welke wij in het eerste B. der meermalen aangehaalde *Sermoenen* van Br. K. ADRIAANSZ, ontmoet hebben, bl. 223. Deze verhaalt daar, dat men in het veroverde schip, waarin de edellieden BEYMA, GALAMA en

en andere gevangen werden, bij hen eene lading had gevonden van *kelcken*, *siboriën*, *platellen*, *apullen*, *wierooekvaten*, *gouden ende zyden choorcappen*, *casuffels*, *en alderhande costelycke juwelen van gout*, *silver en edelghesteenten*. Aan zulk een bloot gezegde van *Broer* KORNELIS zoude men anders zoo spoedig geen geloof hechten; maar HOOFT verhaalt in zijne N. *historie:* IV bl. 148 hetzelfde, en die is toch geloofwaardig genoeg. Welke tijden! welke zeden! Wat moet hiervan gedacht worden? *Broer* KORNELIS zegt in hetzelfde *Sermoen*, bl. 222. „Eerst waren die beeldestormers en kerckenroovers en outaerbreeckers maar fyiten, rabbauwen, schudden (slechte lieden van de laagste soort) enz.; ou; ba! maer nu zyn 't myn jonckers, mes nobles messieurs, les grand geus, les genthes homes enz." Het geheele sermoen verdient gelezen te worden; hetzelve stemt met de waarheid der gebeurtenis van de vlugt der edellieden uit *Amsterdam* niet alleen overeen, maar het verspreidt er veel licht over. Het sermoen is gehouden den 28 van bloeimaand des jaars 1567. Men leze ook het sermoen van den 6 van zomermaand des jaars 1568; bl. 579. Iets diergelijks verhaalt AYTA, dat bedreven werd door één' zijner bloedverwanten, den vrieschen edelman, TJOMME ROLLEMA, die, ten jare 1572, den naam des prinsen van Oranje misbruikende, de aanvoerder der kloosterplunderaars in Vriesland was, en toen met een' rijken buit van kostbare kerksieraden naar *Emden* de wijk nam. Vid. V. AB AYTA Epist. ad HOPP. CLXXXVIII. Zie over dezen vrieschen edelman ook TE WATERS *Hist. van het verb. der edelen;* III bl. 263—272.

Bl. 219. (162) Zie HOOFTS *Nederl. hist.* IV bl. 150—161 en BRANDTS *Hist. der Ref.* I bl. 464. Welk een in alle opzigten dwaas en dol begrip! Bekend was het, welk eenen bloeddorstigen aard ALVA in Duitschland getoond had te bezitten. Men wist, hoe hij zich niet ontzien had den keurvorst van Saksen, dien hij overwonnen had, gekluisterd voor den keizer te brengen. Hoe kon zulk een wreed oorlogsman bij de nederlanders welkom zijn? Hetgene hem in Duitschland zoo gehaat had gemaakt, zoude ongetwijfeld de neder-

lan-

landers, die de vrijheid boven alles waardeerden, eenmaal in woede tegen hem doen opstuiven. Ook van vele spaanschgezinde nederlandsche grooten kon ALVA niet met hartelijkheid ontvangen worden, niet alleen, omdat deze der landvoogdes getrouw zouden blijven, maar ook omdat zij in zijne schaduw niet zouden willen staan. Verstandiger zoude PHILIPS gehandeld hebben, wanneer hij zelf in Nederland verschenen ware. Zijne tegenwoordigheid zoude misschien meer vermogen hebben gehad, dan vijf duizend kloeke oorlogsgasten. Zoo dachten toen ook de schranderste staatslieden. VIGLIUS VAN AYTA dacht er zoo over onder het schrijven van zijnen brief aan JOACHIM HOPPERS, koninklijken staatsraad te *Madrid*, den 4 van lentemaand des jaars 1567, en hij voegt er bij; „ Nosti enim populi nostri inge„ nium, quod ad principis sui conspectum quidvis facere „ paratum, promtumque se exhibere solet." Vid. ipsius *Epist. ad* HOPPERUM IV. Eenige dagen later schreef hij aan denzelfden, Epist. V; „ Interea dum rex nimium moratur, plané consumimur, et nisi ipse advenerit perimus." Te sterker was bij hem de vrees voor 's lands ondergang, omdat, gelijk hij ook aan denzelven schreef, nog voor dat ALVA er was, allen cen' gruwel hadden van den spaanschen vreemdeling. „ omnes Hispanum hospitem abhorrent." Epist. XXXIX.

Bl. 221. (163) De sententiën en indagingen van ALVA, uitgesproken in zijnen bloedraad, zijn naar het oorspronkelijke handschrift in het fransch en nederlandsch ten jare 1735 algemeen gemaakt door JAKOB MARCUS. Zij zijn alle merkwaardig en dragen veel lichts bij voor de geschiedenis. Verschrikkelijk was het lot van velen, die omgebragt werden, op vonnis van den raad der beroerten, dien men met regt den *bloedraad* noemde, en dat wel tegen den, door den koning aan ALVA gegeven, last aan. 's Konings last was, de verbondene edelen te verschoonen, die in het land waren gebleven, maar alleen de goederen verbeurd te verklaren van zulke verbondene edelen, die hun behoud in de vlugt hadden gezocht. En naauwelijks was ALVA hier te lande, of hij sprak van geheime lastbrieven; maar

hij zelf ontwierp die; en toevallig werden zij in de kamer van DE VARGAS, den voorzitter van den raad der beroerten, gevonden. De, door ALVA's bloeddorst zelven ontworpene, geheime artikelen waren de volgende. Het haar rijze te berge! „ I Al wie er ooit op gewerkt hebben, om de spanjaards het land te doen ruimen; II alle staten en wethouders die voor de matiging der plakkaten adressen gemaakt hebben; III alle overheden, edelen en leden van geregtshoven, die, onder voorwendsel van noodzakelijkheid, het openbaar prediken van de ketters hebben toegelaten; IV alle edelen, die eerst het smeekschrift aan de landvoogdes, daarna de openbaare prediking der ketters, den beeldenstorm niet belet, maar of uit laffe toegevendheid, of uit lage vrees voor het volk hebben toegelaten; V alle krijgsbevelhebbers, die zich daartegen niet verzet hebben; VI allen, die beweren, dat het gansche nederlandsche volk, hetwelk tegen den koning en de goddelijke majesteit gezondigd heeft, zijne voorregten en vrijheden niet verloren zoude hebben; VII allen, die immer durven verklaren, dat onregtvaardiglijk gestraft worden degenen, welke zijne majesteit en zijn gouverneur generaal zal gevonnisd hebben; VIII allen, die de edelen en andere onderdanen des konings in derzelver vlugt voortgeholpen of hen zulks hebben aangeraden; deze allen, van het eene of andere, op het aanbrengen en den eed van slechts twee getuigen, overtuigd wordende, zullen gevat; hun goed en *leven* zullen zij verbeurd hebben, zonder voorafgaanden vorm van proces." Schoon nu wel de koning aan ALVA deze artikelen niet had voorgeschreven, blijkt het echter uit het volgende van ons verhaal, dat dezelve door hem goedgekeurd en met zijn welgevallen werden uitgevoerd. En toch nog werden in alle diplomaticke stukken van dien tijd beide, PHILIPS en ALVA, 's volks allergenadigste heeren genoemd. Vid. E. EREMUNDI *Origo & hist. belg. tum.* p. 250 et 251. Indien iemand der beschuldigden in de gevangenis overleed, eene weduw met kinderen nalatende, werden deze gestraft, en van alle verbeurdverklaarde goederen kwam nogtans niets in 's konings kas.

N.

V. ab AYTA *Epist. ad* HOPPERUM LV en CLXIII. Uit het eene en andere blijkt genoegzaam, dat ALVA eigenlijk geen' algemeen bepaalden last van den koning, maar in alles den vrijen teugel had. Conf. ab AYTA Epist. ad HOPP. CXIX.

Bl. 221. (164) Vid. E. ERÉMUNDI P. I. p. 251; verg. BRANDTS a. w. I bl. 475, 476. *De artyckelen ende besluyten der inquysitie van Spaengnien* enz. 16 *febr.* 1568, verschenen toen hier te lande in druk en vervulden elks hart met schrik en angst.

Bl. 222. (165) BRANDTS a. w. ter a. pl.

Bl. 222. (166) Hier wordt gezinspeeld op een gezegde van ALVA. Zie *Opkomst en bloei der vereenigde nederlanden*, door S. STIJL; bl. 139.

Bl. 223. (167) Zie TE WATERS *Historie der hervormde kerk te Gent*; bl. 28. En in het volgende jaar 1569 gelastte ALVA aan de magistraten der steden, dat, wanneer het sakrament den kranken bediend zoude worden, dan twee leden van hunnen raad daarbij moesten tegenwoordig zijn, ten einde die mogten toezien, of hetzelve wel behoorlijk ontvangen wierd, en, zoo iemand hierin zich niet naar de voorschriften der kerke gedroeg, deszelfs lijk doen begraven worden ter plaatse, waar de lijken der ter dood veroordeelden begraven werden. Zie V. HASSELTS *Chronyk van Arnhem*, bl. 178.

Bl. 225. (168) Zie onze *Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der nederl. vaderen, betrekkelijk het werk der kerkhervorming*; bl. 80. De prins van *Oranje* had, voordat hij ALVA tegen zich uitlokte, hem de reden van zijn doen te kennen gegeven in eene *Verklaringhe ende Wtschrift — tegen Duc* DE ALBA *ende syne grouwelicke tyrannie*; uitgekomen in het jaar 1568.

Bl. 225. (169) Vrij algemeen wordt gedacht, dat beide graven tot het bondgenootschap der edelen hadden behoord. Dan Br. KORN. ADRIAANSE zegt in het tweede deel van zijne *Sermoenen*, bl. 16, dat zij begunstigers slechts waren geweest van het bondgenootschap. En de hooggeleerde TE WATER heeft in zijne *Hist. van het verbond der edelen*;

II bl. 111—115 volkomen betoogd, dat zij onder de verbondene edelen niet geweest zijn.

Bl. 226. (170) Vid. EREMUNDI l. l. p. 269; zie ook STIJLS a. w. bl. 155. Overtuigend en krachtig werd de onschuld van den graaf van HOORNE bewezen in een, nog ten jare 1568 uitgekomen, werkje, getiteld, *Bewysinghe van de onschult van myn Heere* PHILIPS, *baanderheere van* MONTMORENCY, *grave van* HOORNE. Zelfs het volk te *Brussel* hield zich van de onschuld der beide graven overtuigd, en betreurde hun lot. V. VAN AYTA schreef uit *Brussel* op den eigensten dag, waarop zij onthoofd waren, aan HOPPERS, dat het volk een diep medelijden met hen had. Vid. Epist. VIGLII *ad* HOPP. XXV; en Br. K. ADRIAANSZ voer in zijne *sermoenen* II d. bl. 11—17 er zeer hevig tegen uit, dat al het volk zoo roomsch als onroomsch de beide graven met zulk eene groote droefheid beklaagde. Men ontdekt hieruit, hoe min Alvasgezind al het volk was. Niemand had gedacht, dat ALVA iets van dien aard zoude ondernomen hebben; zulk een tiran meende men nog niet, dat hij was. De prins van *Oranje* echter had den beiden graven het leed, dat hun overkwam, wel voorspeld. Hij had hen daarom opgewekt, om met hem gewapenderhand ALVA den intogt te beletten. Maar EGMOND, vertrouwende op 's konings gunst, welke hij zich in de jongste tijden meende verworven te hebben, hoorde noch naar het eerste noch naar het laatste. En VAN HOORNE volgde meestal EGMOND. Vandaar het lijden, dat hen beide trof. Vid. THUANUS, in *Hist. sui temp.* XLI p. 824. Van dien tijd af werd al het volk tegen PHILIPS in het harnas gejaagd, en hij voor een' dwingeland verklaard, dien men toen reeds in het hart, en vervolgens ten jare 1581, bij vorm van regt, plegtig afzwoer.

Bl. 228 (171) Hoezeer roomschen en onroomschen tegen ALVA waren vergramd, is onder anderen daaruit optemaken, dat niemand bijkans de verbeurdverklaarde goederen van de ter dood veroordeelde of gevlugte en gebannene burgers en ingezetenen koopen wilde, en dezelve geen geld konden opbren-

brengen. Zie de *Kronijk van Arnhem*, door V. HASSELT, bl. 211, 212; ook de *Boekzaal der gel. w.* voor 1741; II bl. 325. Hoe vele redenen het volk had, om ALVA te vloeken, bleek ook daaruit, dat zelfs de spaansch en roomschgezinde vrienden van den dwingeland bitter klaagden over de hardheid van het, door hem opgelegde, juk, vooral toen hij het heffen van den tienden penning begon door te drijven en doordreef. Wanneer toch een AYTA, over zulk eene ongehoorde schatting klagende, zich in een' brief aan HOPPERS dus uitdrukt, Epist CXXIV. „ mihi sane ceterisque bonis servitoribus sub tali imperio longius servire durum est." mag men gewisselijk niet twijfelen aan de algemeenheid van 's volks ten top gestegene verontwaardiging. AYTA schreef den gemelden brief den 9 van louwmaand des jaars 1571. Ook hij schreef een' geheelen *Commentarius rerum actarum super impositione decimi denarii;* te vinden in het eerste deel der *Anal. Belg.* van C. P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT.

Bl. 228. (172) Zie WAGENAARS V. H. VI bl. 348. Men verg. V. METEREN'S *Hist. der nederl. oorl.* bl. 71. Toeval alleen had de *watergeuzen* op eigen gezag tot dien stap gebragt, die wel in het eerst den vorst niet geviel, maar naderhand naar deszelfs genoegen de beste gevolgen had. Zie V. HAREN, de *geuzen;* in het historisch verhaal, bl. 2. In het jaar 1772 heeft de *Brielsche* predikant CLEYN met zijne gemeente dankbaar hieraan gedacht in eene leerrede, welke toen door den druk is gemeen gemaakt, onder den titel van *Dankoffer voor de eerstelingen van Neêrlands vrijheid.*

Bl. 228. (173) Deze gebeurtenis werd vereeuwigd door een opschrift voor de *Middelburgsche* poort te *Vlissingen.* Zie de *Redevoering ter blijde eeuwgedachtenis der verlossing van onder de spaansche heerschappij* enz. door JAN TE WATER; bl. 28. Waardig is betrekkelijk deze gebeurtenis gelezen te worden de uitmuntende verhandeling van den geleerden N. C. LAMBRECHTSEN, *Dissertatio historico iuridica, sistens defensionem civitatis Vlissinganae, anno 1572, in libertatem se vindicantis.*

Bl. 229. (174) Bijzonder verdienen hier over gelezen te worden

den de, in het jaar 1772 uitgekomene, schriften van J. W. TE WATER, *Het tweede eeuwfeest van de vrijheid*, en van J. VAN IPEREN, *Twee honderdjarig jubelfeest der nederlandsche vrijheid ter Vere.* Beide zijn voortreffelijke gedenkstukken, opgerigt ter verheerlijking van God, die uitkomst gaf, en ter huldiging van de verdiensten der Zeeuwsche vaderen, aan wier moed en dapperheid het vrijheidminnend volk van gansch nederland de wezenlijkste verpligting had. Van beide zijden werd eene groote krijgsmagt verzameld; maar de Hollanders en Zeeuwen waren eerder gereed dan de Spanjaards, welker nog zwakke zijden, het eerst dus den last lijdende, het geheele ligchaam krenkten. De havens van *Holland* en *Zeeland*, en daarna ook van *Gelderland* waren overal door de Nederlanders bezet.

Bl. 231. (175) Zie *Het kort verhaal der reformatie van Zeeland;* door W. en J. W. TE WATER; bl. 112 en 113, 144, 145. De gemeente van *Colchester* was gesticht door J. VAN MIGRODE. Menigvuldige, groote, uit nederlandsche hervormden bestaande, gemeenten waren er in Engeland. Die van *Colchester* telde twee duizend en vijf honderd ledematen. In die stad, verhaalt men, dat nog heden geheele straten gevonden worden, die op de nederlandsche wijze gebouwd zijn. Zie V. IPERENS *Redevoering ter eere van J. VAN MIGRODE*; bl. 36. Deze gemeente van *Colchester* heeft gebloeid tot in het jaar 1725, toen dezelve grootendeels in die van *Londen* is ingelijfd. Zie MARTINETS *Historie der wereld;* IV bl. 404. De nederlandsche hervormde gemeente te *Londen*, weet men, is nog in eenen tamelijken bloei, gelijk ook de waalsche. Beide zijn ze, gelijk voorheen, nog in zekeren zin met elkanderen zoo vereënigd, dat zij, als het ware, ééne gemeente uitmaken. Zie de fraaije *Reformations Jubel-rede nebst geschichte der Französisch reformirten kirche in Emden, von* PH. J. WENZ; dezer dagen uitgekomen bl. 77, 78.

De nederlanders, ook voor een groot deel Hollanders en Zeeuwen, kwamen nu van lieverlede weder terug in het vader-

derland; waar zij volkomene vrijheid van godsdienst vonden, en tegen de vervolgzucht des vijands veilig waren. In *Holland* en *Zeeland* greep alzoo binnen een half jaar tijds de hervorming stand met kracht, maar ook gelijk het meermalen bij omwentelingen gaat, met onstuimigheid. Het krijgsvolk viel met woede op kerken, kloosters en kapellen aan. Huizen en goederen van bijzondere eigenaars werden geplunderd, onder voorwendsel, dat zij van den roomschen godsdienst waren. De roomschen klaagden bitter over zulk eene baldadigheid, en verklaarden, zulks dan nog beter te kunnen dulden van ALVA's soldaten. Vid. *Illustr. vir. Epist. sel.* p. 574. Met welk eene smart de prins, die toen nog buiten 's lands was, zulks vernam, blijkt uit een plakkaat, dat hij den 23 van oogstmaand tegen de baldadigheden van het krijgsvolk deed uitgaan, en wij uit de *Resolutieboeken der staten van Holland* hebben leeren kennen. Merkwaardig zijn in dat plakkaat de volgende woorden; „ hetwelk „ is tegen onzen wil en intentie, gemerkt wij willen, „ een iegelijk, hij zij der Roomsche of der Evangelische „ religie toegedaan, zoo verre hij zich vredelijk gedraagt, „ achtervolgende den eed, dien de onderdanen, der konink„ lijke majesteit en ons toegedaan, hebben gedaan, in zijn „ geheel zal blijven onbeschadigd." Hoe geheel overeenkomstig is deze verklaring van den prins met de voordragt, in de vergadering der staten van Holland en Zeeland, den 18 van hooimaand, uit deszelfs naam door V. MARNIX toen reeds gedaan en vastgesteld. In den tekst staat den 15 van bloeimaand; dit moet zijn den 18 van hooimaand. Zie WAGENAARS *V. Hist.* VI bl 377, vergeleken met HOOFTS m. a. w.; bl 259. De vergadering werd geopend den 15 van hooimaand; en het voorstel van V. MARNIX gedaan den 18, of, zoo HOOFT schrijft, den 19 dierzelfde maand.

Bl. 232. (176) Zie TE WATERS *Hist. d. herv. kerk te Gent;* bl. 34. In Holland en Zeeland was men ook toen vol schrik en angst. JOHAN VAN NASSAU verklaarde, den 8 van sprokkelmaand des jaars 1573, aan ADRIAAN VAN DER MYLE, te *Spiers*, dat de prins van *Oranje gantz bloss was*

vom guten und frommen rhaat. Vid. *Ill. et clar. vir. Epist. sel.* p. 372. Trouwens men had in beide provinciën te sterk hervormd. Niettegenstaande het door de staten in hooimaand des vorigen jaars beslotene, hadden echter sommige magistraten den roomschen alle kerken ontnomen. Moest zulks niet de roomschen verbitteren? te meer, daar zij, zoo wel als de hervormden, met raad en daad aan ALVA wederstand geboden hadden. Wat zoude het dan nu eenmaal zijn, indien ALVA's magt weder mogt zegevieren? Dus dachten er vele hervormde staatsregenten over, het ergste vreezende. Vid. *Illustr. et clar. vir. Epist. sel.* p. 575. Te *Delft* was zelfs toen reeds een schandelijk verraad gesmeed, om de stad in 's vijands hand te leveren. Hetzelve werd tijdig nog ontdekt, en kostte toen aan den pater van het klooster St. AGATHA, KORNELIS MUIS, anders een' bijzonderen gunsteling van Oranje, het leven, hetwelk hij, op last van LUMEY, te *Leyden*, aan de galg eindigde. Vid. l. *Epist.* l. l. Een kort levensberigt van K. MUIS of MUSIUS, die een geleerd man en bemind was bij zijne tijdgenooten, vindt men in de *Beschrijving van Delft*, bij BOITET te dier stede uitgekomen; bl. 367, 368.

Bl. 233. (177) ALVA vond zich toen in zulken benarden toestand, dat AYTA aan HOPPERS schreef, Epist. CCX „ Ducis nostri *Albani* ita res implicatae sunt, ut quomodo hinc se explicet, non facile videamus."

Bl. 234. (178) Zie WAGENAARS V. H. VI; bl. 458, maar inzonderheid VAN IPERENS a. w. bl. 31 en 32; vooral in de aanteekeningen.

Bl. 234. (179) Legatur BARLÆI CARPENNAE *Oratio de pacanda & componenda republica*, quae obvia est in *actis pacificationis Coloniënsis*; ed. Lugd. a. 1580 p. 142 & seqq. Toen *de Briel* werd ingenomen, hingen er nog vijftien duizend regtsgedingen tegen beschuldigden; wat zoude daarvan wel het gevolg niet geweest zijn, indien de Voorzienigheid het niet verhoed hadde? V. AB AYTA *Epist.* CLXIII ad H.

Bl. 234. (180) Vid. VIGLII AB AYTA *Epist. sel.* Ep. 174, et eiusd. Ep. *ad* HOPPERUM XX & XLVI; Conf. autem

Epist.

Epist. IV. De VARGAS daarentegen wordt door AYTA als een allerstrengst man afgeteekend, die veel bij ALVA vermogt. Epist, XLVI & L. ALVA was de vriend van AYTA; deze schreef daarom alles, wat gene deed, op de rekening van DE VARGAS. Er is ook geen *twijfel* aan, of JAN DE VARGAS, die het hoofd van *den* bloedraad was, haalde zich bij het volk niet minder den haat op den hals door het moorden van zoo vele onnoozelen, als ALVA dien zich verwekte, Het volk te *Brussel* weet daarom ook alles aan den eersten.. Vid. VIGLII AB AYTA Epist. *ad* HOPPERUM LXII. Maar had de laatste, zoo hij er geen welgevallen in gehad had, zulke wreedheden niet kunnen voorkomen, of beletten? Zeker had hij dat. Al het volk, in en om Nederland heen, gruwde er van. Alleen dus ALVA niet! AYTA zelf, die anders geheel het oor gewonnen had van ALVA, verklaarde ronduit, dat hij het niet wagen durfde, om voor gevangenen, welke hij onschuldig kende, een woord ten bewijze daarvan te spreken, uit vrees voor DE VARGAS, die zulk een voorspraak dadelijk van zware misdaad verdacht hield. Vid. Epist. ad HOPP. LXXXII. ALVA en DE VARGAS hadden dus eene zamenzwering gemaakt tegen al, wat hun in den weg stond.

Bl. 234. (181) De denkwijze van VIGLIUS VAN AYTA over het ketterdooden vindt men in ANGELI MERULÆ *Historia tragica, sive Fidelis & succincta rerum adversus* A. MERULAM *tragiçe ab inquisitoribus gestarum; auctore* PAULO MERULA; 1604 ed. p. 44. Verder om de gevoelens van ALVA's kleinen aanhang, onder de doldriftigste roomschen, bij en voort na des dwingelands komst in het land, te leeren kennen, leze men de *Sermoenen* van *Broer* KORNELIS ADRIAANSZ op vele plaatsen, waar hij telkens ALVA roemt als den heiligen beschermer des lands en der kerk, en de geuzen afschildert, als de godvergetenste snoodaards, die galg en rad verdiend hadden, als een geslacht, dat uit den duivel was, en ten vure gedoemd moest worden, om in bernend pek te vergaan. Gelijk de sermoenen van dezen minderbroeder belangrijk zijn voor hetgene wij van de geschiedenis zijns tijds begeeren te weten, zoo zijn ze niet

minder belangrijk voor ons, die de gevoelens des roomschen volks, dat ALVA aanhing, zoo onder de aanzienlijken als minder aanzienlijken van dien tijd naauwkeurig wenschen te kennen. Hij sprak in den geest van dat volk, en geheel naar hun hart. Broer KORNELIS predikte te *Brugge*, daar weinige onroomschen waren, en men meer der Spaanschen zijde aankleefde dan elders. Te *Brugge* had uit dien hoofde ook geene beeldstorming plaats gehad. Alzoo had hij het oor des volks, dat met gretigheid naar hem luisterde, en door hem wel niet gesticht, maar tegen de geuzen zeer opgeruid werd. Meer verstandige en minder partijdige spaanschgezinde roomschen daarentegen hebben ALVA's strengheid nooit geprezen, maar zeer gelaakt. Vid. DE TASSIS *Comment. de tumult. belg.* Lib. I § X et XXII. Ook de grove gebreken van ALVA's staatkunde en zijn dikwerf dwaas beleid, waardoor hij zijnen vijand in de hand werkte, verzweeg DE TASSIS in het geheel niet. Men zie daar een voorbeeld van Lib. § XXXV.

Bl. 234. (182) In de voorrede van het aangehaalde werk *Fidelis & succincta commemoratio* etc. p. 3. Alleronmenschelijkst was de uitvoering van het vonnis tegen den geleerden A. VAN MERLE of MERULA, die te *Heenvliet* pastoor was geweest, en, na eene lange gevangenis, te *Bergen* in *Henegouwen* verbrand werd, den 26 van hooimaand des jaars 1557, eeniglijk, omdat hij ronduit verklaard had, dat men God alleen moest aanbidden, en geene heiligen. Merkwaardig is de gansche geschiedenis van 's mans langdurig lijden in de gevangenis. Zij is opgevuld met verhalen van de ijsselijkste wreedheden, hem aangedaan. Uit die verhalen mag men dus opmaken, hoedaniger wijze de menschen, om het geloof, door martelingen wel gefolterd zullen zijn, ten tijde van ALVA's schrikbewind, toen dezelve vooral niet minder, maar in vele opzigten nog gruwelijker waren. Om daarvan overtuigd te zijn, leze men eene *Historie van de spaansche inquisitie*, welke te *Londen* in het jaar 1569 het licht zag bij JAN DAYE, en ongetwijfeld ten schrijver had den vermaarden PETRUS DATHEEN, onder wiens naam zij ten zelfden ja-

jare ook is uitgekomen, zonder dat de plaats, waar dit geschied is, op den titel wordt uitgedrukt. Merkwaardig is mede *Eene waerachtighe beschrijvinghe van de meer dan onmenschelijke ende barbarische tyrannye bedreven by de Spaengeaerden in de Nederlanden; gedruckt* 1621, zonder naam van schrijver en uitgever op den titel. Eindelijk heeft ook GROTIUS dat schrikbewind van ALVA met levendige, maar afgrijsselijke kleuren afgeschilderd in zijn *Parallelon rerum publicarum*, door MEERMAN uitgegeven, T. III p. 95, 96; en ook in het tweede boek zijner *Sylvae*, onder zijne *Poëmata omnia* te vinden.

Bl. 236. (183) Men zie de *Oratie der Anbassadeuren van den doorluchtigen prince* MATTHIAS *aartshertoghe van Oostenrycke etc. gouverneur van die nederlanden*, te *Worms*, den 7 van bloeimaand des jaars 1573, door PHILIP VAN MARNIX, *heer van St. Aldegonde*, als afgezant der nederlandsche staten, om de hulp des keizers en des rijksvorsten interoepen, in het latijn gehouden, en in de *nederlantsche tale overgestelt door* JEAN BAPTISTA HOUWAERT, *Cancellier des coninck in Brabant*. Van de Spanjaards, ten tijde van DE REQUESENS, laat HOUWAERT den heer van *St. Aldegonde* dus spreken.

Daer en was geen goet, d'welc sy en minderden niet;
Daer en was geen boosheyt, die sy niet en bedreuen.
Daer en was gheen volck, d'welc sy en hinderden niet;
En onder 't dexel, dat men hen schuldich was bleuen,
Saccageerden sy, daer REQUESENS stont neuen,
Die rycxste en beste steden van 't Nederlant,
Die welcke hem noyt en hadden ghegheuen
Eenighe oorsake ter werelt. — — —

En wat schreef AYTA aan HOPPERS van DE REQUESENS? Men leze in deszelfs meermalen aangehaalde brieven, hoe ALVA voor zijn vertrek zijnen opvolger van alles wel onderrigtte, en hoe deze weldra niet minder in den haat van bijkans al het volk viel. Vid. *Epist.* CCXVIII, CCXXX et CCLXIV, pag. 784, 786, 804, 805 et 860. Waren de tijden niet veranderd, en hadde DE REQUESENS eenen de VARGAS bij zich gehad, zijn bewind zoude even schrikkelijk

geweest zijn, als dat van ALVA. Men ziet alzoo, dat mannen, die ooggetuigen van de gebeurtenissen diens tijds waren, of ten minste dezelve beleefden, DE REQUESENS geheel niet verschoond hebben. Men denke wijders aan al hetgene, onder het stadhouderschap van DE REQUESENS, hier en daar al is voorgevallen! Hoe is, bij voorbeeld, *Oudewater* toen uitgeplunderd, of, in de taal van HOUWAERT, *gesaccageerd?* hoe is het door moord en brand geheel vernield geworden? Men leze *Oudewaters moord, of waarachtig verhaal van de belegering, innemen en verwoesten der gezeide stad;* door A. VAN DUIN. Over het hatelijk en wreed karakter van DE REQUESENS leze men het werk van ERN. EREMUNDUS; *de origine & progress. tumult. Belg.* p. 253.

Bl. 237. (184) Men leze eenen brief, van WILLEM den eersten geschreven aan de nederlandsche hervormde gemeenten in Engeland den 11 van herfstmaand des jaars 1575, en te vinden in het *Scrinium antiq.* van GERDES; I p. 297, 298. De moed der Nederlanders nam toe, naar gelang zij meer overtuigd werden van 's konings vreesachtigheid voor hen, en van zijne min staatkundige handelwijze. 's Konings vreesachtigheid bleek, en was reeds lang daaruit gebleken, dat, hoe vurig ook zijne ministers hier te lande hem gebeden hadden, toch zelf in de Nederlanden te komen, en door zijn gezag de rust te herstellen, hij zulks telkens beloofde, maar het nooit had durven wagen, aan zijne belofte te voldoen. Ook het volk wenschte den koning te zien. JAN FRUYTIERS, rekwestmeester van WILLEM den eersten, dacht in eene aanteekening op het door hem vertaalde werk *Der Françoysen morghenwecker*, uitgekomen in het jaar 1588, S. 16, dat, indien de koning aan dien wensch voldaan had, alles dan misschien eenen gansch anderen keer zoude genomen hebben. Verg. onze aant. (149) en (162) En 's konings min staatkundige handelwijze bleek daaruit, dat hij aan ALVA zijn ontslag gevende, in deszelfs plaatse herwaarts DE REQUESENS zond, een' man, die denzelven in krijgskunde en oorlogsdapperheid verre boven zich had. Vandaar, dat onder DE REQUESENS de Nederlanders al stouter en stouter werden, en met deszelfs

dood

dood de veêrkracht van *Spanje's* magt geheel verlamd was. Zoo oordeelde te dien tijde zelfs de Spaanschgezinde geschiedschrijver DE TASSIS in zijn m. a. w. Lib. II § 18. De vrijheidlievende Nederlanders slingerden wel nog tusschen hoop en wanhoop, in de jaren 1574 en 1575, tot aan den dood van DE REQUESENS, maar nooit stonden 's vijands zaken meer wankel, dan toen. Dan plunderde en moordde het volk van DE REQUESENS met woede, dan weder trokken zij stil af, zonder zelfs eenig beest leed te doen, en beschaamden de roofzucht der inlandsche soldaten, die wel den roomschen naar huis en lijf wilden tasten, maar, door strenge krijgstucht verhinderd, niet mogten. Daar kwam het gemor der spaansche knechten bij, die in acht en dertig maanden geene soldij hadden genoten, en soms, gelijk te *Utrecht* gebeurde, in het voorjaar 1574, hunne generaals naar het leven stonden. Aan beide zijden was en bleef de oorlogskans derhalve zeer hagchelijk. V. *Ill. et cl. vir. Epist. sel.* p. 647, 654 et 655. Maar de dood van DE REQUESENS gaf in lentemaand des jaars 1576 lucht in de benaauwdheid. Terstond namen nu de zaken eenen anderen keer.

Merkwaardig is hetgenè reeds den 30 van hooimaand des jaars 1575 in de vergadering der staten van Holland besloten werd, met betrekking tot den godsdienst, waaruit men zien kan, hoezeer men toen zich tegen *Spanjes* en *Romes* magt bestand gevoelde. In de Resolutieboeken der staten van Holland lezen wij. „ 30 Julij. Aangaande de zwarigheid, „ bij zijne Excellentie gemoveerd op de overdragt van het „ gouvernement, aangaande het stuk van de religie, is bij „ de staten na lange communicatie verstaan en besloten, „ dat zoo verre bij zijne Excellentie verder aangehouden „ wordt op den pointe, *doende surcheren en ophouden de* „ *exercitie van de roomsche religie*, dat men in plaatse „ van dien als dan zal doen stellen, *doende surcheren de* „ *religie den Evangelio contrarierende.*" Ook die verandering is vervolgens gemaakt. Zie in den tekst bl. 239 en aldaar onze aanteekening.

Bl. 238. (185) Zie de a. Oratie door HOUWAERT overgezet; bl. 24.

Bl. 238. (186) Zie dezelfde *Oratie;* bl. 28; WAGENAARS V. H. VII *bl.* 111—115; ook BONDAMS *Verzameling van onuitgegevene stukken tot opheldering van de vaderl. hist.* I bl. 82, 156, 157.

Bl. 239. (187) Zie dit verbondmatig besluit in het *Kerkelijk plakkaatboek*, door N. WILTENS, predikant te *Amsterdam*, uitgegeven; I bl. 1, en 2. Verg. hiervoor onze aanteekening (184) Het verbondmatig besluit der staten van Holland en Zeeland werd gemaakt niet zonder alvorens eene belofte der koningin van Engeland verworven te hebben, dat zij *op den tractate van pais alle devoir wilde doen, om de gereformeerde religie in de Nederlanden te helpen maintineren.* Dit lazen wij in de *Resolutieboeken der staten van Holland.* Den 19 van grasmaand des jaars 1576 deed in der staten vergadering de heer van ALDEGONDE rapport van zijne ambassade en wedervaren in Engeland met de majesteit aldaar. Aangaande het gewigtig stuk van de religie had hare majesteit verklaard, dat zijne excellentie en de staten liever oorlog wilden, dan vrede, dewijl zij reeds lang vrede zouden gehad hebben, indien zij maar den roomschen godsdienst wilden toelaten. Hierop had de heer van ALDEGONDE met zijne mede afgevaardigden geantwoord, dat, daar de harten der ingezetenen van *Holland* en *Zeeland* van de roomsche religie reeds waren *gealiëneerd*, de gereformeerde religie daarom niet *verlaten* zoude mogen worden. En op dit gegeven antwoord had hare majesteit de gemelde gelofte gedaan. Hierop volgde dan ook dadelijk den 25 van grasmaand het verbondmatig besluit, waarvan wij in den tekst gewagen. In het *Kerkelijk plakkaatboek* staat t. a. p. den 15 van grasmaand; en dit zijn wij gevolgd in den tekst; maar dit moet zijn den 25 van *grasmaand.* Eene diergelijke belofte van onderstand in geld en krijgsvolk werd door de koningin van Engeland aan de algemeene staten des lands, indien zij de Spanjaards niet verdrijven konden, gedaan in het laatst van wintermaand. Zie BONDAMS *Ver-*

zameling van onuitgegevene stukken tot opheldering van de vad. hist. II bl. 261 en 283. Zoo ontstond dan eindelijk ruimte uit de benaauwdheid, licht uit de duisternis. Dusdanig was ten *tijde der hervorming* doorgaans de weg, welken de Voorzienigheid insloeg, om de kracht zijner mogendheid te toonen, en al den roem der menschen uittesluiten. Dus gaf ook God, bij het werk der hervorming, na de drukkendste tijden, de heerlijkste uitkomst in Engeland, in Schotland, in Zwitserland, en elders. Oordeelkundig en tot Godverheerlijking opwekkend is hierover de aanmerking van den beroemden C. VITRINGA in zijnen *Comment. in Apocal.* p. 667.

Bl. 240. (188) Zie de *Verdediging van de zaak der hervormden*, door A. VAN DEN BERG; bl. 49 en vergelijk WAGENAARS V. H. VII bl. 149. De geschiedenis van de *Gentsche pacificatie*, die buiten 's konings weten getroffen, evenwel op 's konings naam werd afgekondigd, vindt men het kortst en duidelijkst in den *Commentarius* van DE TASSIS *de tumultibus belgicis*; Lib. III § XXX—LXII; waar men het verdrag geheel woordelijk lezen kan. Ook vindt men hetzelve geheel bij BOR a. w. IX bl. 191. Ten eerstvolgenden jare 1577 werd hetzelve door *Don* JAN *van Oostenrijk* bekrachtigd, die op 's konings last toen met de algemeene staten der nederlandsche provinciën te *Brussel* een zoogenoemd *eeuwig edikt* aanging. Hetzelve werd afgekondigd den 17 van sprokkelmaand des gemelden jaars. Ook dit edikt vindt men woordelijk in het werk van DE TASSIS, Lib. III § LXXII—XCVII. Doch dit edikt was van eenen anderen aard, dan het verdrag, te *Gent* gesloten. De staten beloofden bij den katholieken godsdienst te zullen blijven, en verzekerden den koning, ook daarin, hunne gehoorzaamheid. Don JAN beloofde daarentegen, in 's konings naam, de spaansche soldaten het land te zullen doen ruimen. Men ziet hieruit, dat wel de algemeene staten zich ten sterkste verklaarden tegen de spaansche krijgsmagt, die zoo groote beroerten verwekte, maar zich vereenigden, gelijk men in de staatsstukken van dien tijd dikwerf leest,

tot

tot *onderhalt der older Catholischer religion.* Verg. BONDAMS *Verzameling* enz. I bl. 94, 172, 186. Het was dan ook om die en meer andere redenen; dat WILLEM de eerste en de staten van Holland en Zeeland weigerden zulk een verdrag te onderteekenen, hetwelk in allen deele strijdig was met hunne godsdienstige beginselen, in andere opzigten strijdig met hunne beginselen van staatkunde. Daarenboven wilde de prins met den landvoogd Don JAN volstrekt geene verbindtenissen aangaan. Hij vertrouwde denzelven niet; er waren ook, gelijk de uitkomst leerde, zeer goede gronden voor zulk een wantrouwen. Uit aanmerking van dit edikt kan men het dán ook verklaren, hoe in de vergadering der algemeene staten des lands, den 12 van zomermaand des jaars 1577, besloten werd, om aan den magistraat van *Mechelen* de handhaving van het regt te bevelen omtrent eenen burger dier stad, die ter verbodene preek was geweest, en daarover in hechtenis was geraakt. Wij hebben dit laatste ontleend uit de Resolutieboeken hunner hoogmogenden van dien tijd.

Schoon nu wel de meeste provinciën, door den nood gedrongen, in het edikt der algemeene staten genoegen namen, bleven zij echter omtrent den toestand der zaken zeer ongerust. In Holland en Zeeland daarentegen verdedigde met wijsheid en kracht WILLEM de eerste de vrijheid van kerk en staat, terwijl hij het meeste deel van zijn krijgsvolk ter verlossing der andere provinciën van huis zond, hetgene hij te geruster doen kon, omdat zijne *principaele macht in de zee gelegen was.* Verg. BONDAMS *Verzameling* I bl. 204. Maar met geene mindere wijsheid en kracht arbeidde WILLEM de eerste op eene nadere unie van de bijzondere provinciën, waarbij men tegen de onderdrukking der Spanjaarden niet alleen zich onderling zoude verzetten, maar waarbij ook de bestelling over het openbaar oefenen van den christelijken godsdienst aan de onderscheidene staten van ieder afzonderlijk gewest voor altijd zoude overgelaten worden, en niet afhangen van eene toekomstige beslissing der algemeene staten. Dien arbeid vond de prins inzonderheid noodig,

dig, nadat hij, bij de onderhandelingen over de pacifikatie van *Gent*, de vrije en openlijke oefening van den hervormden godsdienst, tot welks handhaving die van Holland en Zeeland zich zoo *krachtig als plegtig* verbonden hadden, niet verder, dan *bij* voorraad *had* kunnen bedingen, totdat naderhand in eene vergadering der algemeene staten dienaangaande eene beslissende uitspraak zoude gedaan zijn. Ook de prins vond zulks noodig, omdat in sommige provinciën de onderscheidene steden zich, naar het voorbeeld der algemeene staten, *plegtig* vereenigden tot *conservatie der older catholischer religion.* Zie BONDAMS *Verzameling* enz. enz. II bl. 102—118. De prins heeft inderdaad dit zijn oogmerk gelukkig bereikt; gelijk wij vervolgens zien zullen. Verg. BONDAMS *Verzameling* enz. I bl. 215—219. De bereiking van dit oogmerk werd zeer bevorderd, deels door ernstige overweging van den hagchelijken toestand des lands, waarvan de listige dwarsdrijverij van Don JAN alleen de oorzaak was, die zoo wel de bijzondere als algemeene staten met vrees vervulde, dat het *Parijs werck worden zoude*, maar deels ook doordien, volgens de *pacifikatie van Gent*, de uitgewekenen weder in het land mogten keeren, gelijk zij deden, mits afleggende den eed, hun door de algemeene staten voorgeschreven, dat zij de *Spanjaarden ende andere vreemdelingen, bedervers ende depopulateurs van den lande met hunne aenhangeren met al hun macht zouden helpen verdryven.* Zie BONDAMS *Verzameling* enz. I bl. 283, en II bl. 79—83. Hoe zeer toch deze aan hunnen gedanen eed met al hunne magt beantwoord, maar meestendeels ook zich tegen de vrijheid van godsdienst niet verzet zullen hebben, laat zich ligtelijk begrijpen.

In dien onrustigen tijd, die zoo veel onheils aan land en volk dreigde, was het, buiten Holland en Zeeland, nog geheel niet raadzaam zich, gelijk men het noemde, te *unieren*, tot handhaving van godsdienstvrijheid, hoezeer ook onder de leden van de staatsvergaderingen der bijzondere provinciën, vele gevonden werden, die den hervormden godsdienst zeer sterk waren toegedaan. Eer men hieraan dacht,

moesten de Spanjaards niet alleen uit het land gedreven zijn, maar ook de verderfelijke invloed van den doorslepenen Don JAN, tegen wien men altijd op de hoede bleef, geheel gestremd zijn. Ook dit wist WILLEM de eerste zeer wel, maar bereidde intusschen, door getrouwe vrienden, heimelijk, de staten der bijzondere provinciën tot eene afzonderlijke unie, van die der algemeene staten onderscheiden, om zoodra de geschapenheid der zaken het mogt toelaten, langs dien weg ook de vrijheid van godsdienst door te dringen en te doen doordringen. Inzonderheid dreef hij zulks met kracht door, nadat Don JAN den 24 van hooimaand des jaars 1577 ingenomen en den staten had afgenomen het kasteel van *Namen*, *Charlemont*, en *Mariënburg*. Na dien onbezonnen stap, lijnregt strijdig met de *pacifikatie van Gent*, werkte de prins openlijk aan zulk eene vereeniging van de bijzondere provinciën, in het eerst van *Gelderland* en *Utrecht* en voorts van de andere naburige provinciën met *Holland* en *Zeeland*. Zie BONDAMS *Verzameling* enz. III bl. 62—67, 94—101, 256—264.

Bl. 242. (188*). Zie TE WATERS *Hist. d. herv. kerk te Gent*; bl. 42.

Bl. 242. (189) Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 700.

Bl. 245. (190) Zie het a. *Kerkelijk plakkaatboek*; II bl. 51, 52.

Bl. 246. (191) Zie het laatst a. w. van TE WATER; bl. 36—46. Wanneer wij deze *Gentsche* gebeurtenissen met hare gevolgen gadeslaan, was het dan wel wonder, dat prins MAURITS, met den raad van state niet weinig verstoord op PETRUS DATHEEN, aan de staten der bijzondere provinciën, den 15 van wijnmaand des jaars 1584, aanschreef, om hem, zoo hij zich onder hen mogt ophouden, te laten vatten en overtezenden? Zie het *Charterboek van Vriesland*, door den baron van SCHWARTZENBERG; IV bl. 511. DATHEEN die weder met HEMBYZE te *Gent* was gekomen, week voor het overgaan der stad naar *Holland*. Zich daar bevindende, vernam hij de aanschrijving van MAURITS en ontsteide. Hij vlugtte naar *Vianen*, meenende misschien, dat

hij

hij daar veilig was. Evenwel hij werd er gevat, doch bij handtasting weêr ontslagen. Hij begaf zich over de *Lek* naar het nabijgelegene *Vreeswijk;* daar werd hij andermaal gevat, en toen naar *Utrecht* gebragt, waar hij eenige weken gevangen zat, doch onder borgtogt weder in wintermaand op vrije voeten werd gesteld. Voorts niet weder beschuldigd zijnde, ontsloeg hem het geregt van *Utrecht* ook van de borgtogt. DATHEEN vertrok naar *Elbing*, waar hij overleed den 16 van sprokkelmaand des jaars 1590. Zie WAGENAARS *Vad. hist.* VIII bl. 28, en TE WATERS *Lof en laster van* PETRUS DATHENUS, achter deszelfs *Hist. d. h. kerk te Gent;* bl. 206—208 en 212. De staten der bijzondere provinciën nogtans schijnen de zaak van DATHEEN niet zoo ernstig ter harte genomen te hebben. Dit blijkt uit het gebeurde van DATHEEN te *Utrecht*, en uit eene resolutie der staten van Holland, den 12 van wijnmaand des jaars 1534 genomen, welke inhield, dat de officieren en regenten, in dorpen en steden geene predikanten mogten in dienst nemen, of laten prediken, die uit *Gent* en *Brugge* waren gekomen, tenzij met derzelver goedkeuring. Zie het K. *plakkaatboek;* II bl. 50. Met zwarte verwen, betrekkelijk het te *Gent* voorgevallene, ziet men DATHEEN geschilderd door P. VAN MARNIX, in zijnen brief aan B. VULCANIUS. Vid. *Ill. & cl. vir. Epist. sel.* p. 853. Zie over DATHEEN verder het werk van BOR, B. XIX bl. 518, 's GRAVEZANDES *Twee honderdjarige gedachtenis* enz. onder de *Bijlagen* de eerste, waar men de vraagartikelen vindt, waarop DATHEEN, te *Utrecht* gevangen zijnde, verhoord werd, met deszelfs daarop gegevene antwoorden, welke over de Gentsche geschiedenis vrij wat lichts verspreiden.

Bl. 246. (192) Nadat HEMBYZE uit den *Palts* weder te *Gent* was gekomen, nam hij eene groote krijgsmagt in zijne soldij, had eene aanzienlijke lijfwacht van burgers steeds bij zich, verzamelde veel geschuts, zoo in als buiten zijn huis, liet geld slaan met zijn en 's lands wapen, en verklaarde zich voor graaf van *Vlaanderen.* Hoe groot eene vijandschap hij zich bij den hertog van *Aarschot* door dit

alles moest op den hals laden, laat zich gemakkelijk denken. Voor de wraak van dezen, wiens eer, op die wijze, als het ware, door muitzucht beledigd werd, kon HEMBYZE derhalve zijn leven niet wel meer veilig achten. Twee der muntstukken, welke HEMBYZE liet slaan, één in het zilver, en één in het koper, zijn nog in het bezit van één der nakomelingen van Jr. JACOB VAN HEMBYZE, den broeder van JAN. Deze is de kolonel van de artillerie, J. W. VAN IMBYZE VAN BATENBURG. De voorschepen van *Gent* teekende zijnen naam HEMBYZE. Zie v. d. SPIEGELS *Onuitgegevene stukken, behoorende tot de hist. d. Unie;* II bl. 3. Onder de voorouders van den genoemden kolonel, J. W. VAN IMBYZE, waren ook aan vaders zijde GYSBRECHT en DIDERIK VAN BATENBURG, die met BEYMA en GALAMA tusschen het *Vlie* en *Harlingen* gevangen genomen, en met hen op denzelfden dag te *Brussel* onthoofd zijn, den 1 van zomermaand des jaars 1568. Wij betuigen den hoogleeraar VERLOREN, thans rustend predikant van *Maastricht*, hier openlijk onzen dank voor de vriendelijke mededeeling van deze bijzonderheden.

Bl. 247. (193) Zie BRANDTS a. w. I bl. 549 en het a. w. van V. d. BERG; bl. 57.

Bl. 249. (194) De voorname reden, waarom de stad *Groningen* sammelde met het teekenen der Unie was gelegen in den haat tegen de Ommelanden, die dadelijk waren toegetreden. En deze haat werd staâg aangestookt door RENNENBERG, die daardoor zijn gezag het best meende te kunnen versterken. Men leze de *Memoriën der Ned. gesch.* door R. FRESINGA, bl. 37 en 139. Maar vooral leze men het voortreffelijke werk van Mr. H. L. WICHERS, *Verklaring van het traktaat van de reductie der stad Groningen aan de Unie van Utrecht;* vooral de inleiding, bl. 103—161. WAGENAAR meent, in zijne V H. VII bl. 266, dat *Groningen* in het jaar 1594 voor het eerst aan de Unie gebragt is. Dan de heer WICHERS heeft het tegendeel bewezen. Verg. ook de *Verklaring der Unie van* PIETER PAULUS; III bl. 277. Hoe het te dien tijde, ten aanzien der Unie, met

Dren-

Drenthe is geweest, schijnt niet duidelijk te blijken, uit hoofde van de tegenstrijdigheid der berigten. WAGENAAR schrijft in zijne V. H. VII, bl. 266, dat *Drenthe* nooit de Unie geteekend heeft. PICARDT in zijne *Annales Drenthiac*, achter zijne *Korte beschrijving van eenige antiquiteiten van het oude Vriesland;* bl. 224 verhaalt daarentegen, dat in slagtmaand van het jaar 1579, wegens *Drenthe*, op gedane uitnoodiging, te *Utrecht* verschenen zijn Jr. JAN VAN ECHTEN en Jr. HENDRIK DE VOS VAN STEENWYCK, en, in de plegtige vergadering aldaar, als bondgenooten der Unie erkend zijnde, er hunne vrije zitting en stem gehad hebben. P. PAULUS staaft dit verhaal van PICARDT in zijn aangehaald werk I bl. 45, 46, niet alleen met het gebillijkt gezag van AYTZEMA in zijn werk, *De herstelde Leeuw;* bl. 107, maar inzonderheid III bl. 300 en 301 met het gezag der oorspronkelijke akte van de Unie, waaronder de handteekening der reeds genoemde Drenthsche afgevaardigden VAN ECHTEN en DE VOS VAN STEENWYCK gevonden wordt. Die handteekening is ons gebleken geschied te zijn den 11 van grasmaand des jaars 1580. Doch de Drenthenaars werden welhaast van het genot beroofd hunnes aandeels aan de Unie. Het landschap *Drenthe* geraakte straks weder in *Spanjes* magt. Na het vertrek der Spanjaarden had hetzelve, even gelijk de provincie van Stad en Lande, het regt van wederkeering tot de Unie; maar wat ook de Drenthenaren in het werk hebben gesteld, van dien tijd af tot in en na het jaar 1651, om op eenen gelijken voet met de overige gewesten tot het bondgenootschap toegelaten te worden, hunne, tot driemalen toe, in het werk gestelde pogingen in de jaren 1619, 1650 en 1651, zijn vruchteloos geweest. Het daartoe gedane voorstel werd in de vergaderingen der algemeene staten telkens wel overwogen, maar nooit ingewilligd, ook nooit afgewezen. De zaak is altijd onbeslecht gebleven, zoodat den Drenthenaren geene gelegenheid gegund werd, om tot de hooge vergaderingen der bondgenooten mede optetreden. Zie het a. w. van P. PAULUS I bl. 85—87. Dus was dan en bleef *Drenthe* afgescheiden van de zeven vereenigde pro-

vinciën, en nogtans vrij. Het burgerlijk bestuur des landschaps bleef ook hetzelfde; het behield zijn eigen regt, ook de zorg voor zijn eigen goed. Te dezen aanzien genoot het dezelfde voorregten, welke de provinciën hadden. In zoo verre nogtans was *Drenthe* aan die provinciën verknocht, dat het tot de staatslasten van het gemeenebest mede het zijne moest toebrengen, en een bataillon krijgsvolk ten dienste van hetzelve onderhield. Zie OSTERVALTS *Geografische Onderwijzer;* bl. 218. Inzonderheid is betrekkelijk deze *Drentsche* gebeurtenissen lezenswaardig de voortreffelijke akademische verhandeling van GEORGIUS OOSTING, *de Origine & progressu iuris Drenthini; Harderovici*, 1805.

Ter nadere opheldering der geschiedenis van het verbond der Unie dient nog, dat, toen de waalsche provinciën, in het jaar 1578, zich vereenigd hadden, om van de noordelijke provinciën zich afteschenren, en dit verbond plegtiglijk geteekend was den 6 van louwmaand des eerstvolgenden jaars, (Verg. WAGENAARS a. w. VII bl. 250, en STRADA's werk, de B. B. Dec. II Lib I p. 37) zulks een sterke spoorslag werd voor den prins van *Oranje*, den onsterfelijken WILLEM den eersten, om nu met den meesten spoed eene tegenverbindtenis tusschen de noordelijke gewesten tot stand te brengen. Lang had hij de noodzakelijkheid van een verdrag ter vereeniging der bijzondere provinciën ingezien; ook reeds lang had hij er, mede ter algemeene invoering van den hervormden godsdienst, eerst heimelijk en daarna openlijk aan gearbeid, en er aan laten arbeiden. Verg. onze aanteekening (188) en zie BONDAMS *Verzameling van onuitgegevene stukken tot opheldering der vaderlandsche historie;* I bl. 51–57. III bl. 62—66. Dan nu deden hem de omstandigheden zijn voornemen met kracht doorzetten, inzonderheid zich daartoe bedienende van de hulp zijnes broeders JOHAN VAN NASSAU, zoo dat de akte der verbindtenis den 23 van louwmaand des jaars 1579 te *Utrecht* geteekend werd. Verg. WAGENAARS V. H. VII bl. 247—268. Hier kwam bij, dat de spaanjaards en spaanschgezinden niets anders zochten, dan in de onderscheidene provinciën van het

noor-

noordelijk deel der Nederlanden tweedragt te verwekken, die eene tegen de andere optezetten, en elkanderen door eenen binnenlandschen oorlog te doen vernielen. Vid. *Epistola* A. DE ALBADA *nobilibus Frisiae deputatis data* 21 Aug. a. 1579, et inserta *Epist. ab illustr. viris script. Cent.* III quas edidit S. A. GABBEMA; p. 563.

Zoo werd dan de grondslag gelegd, waarop het gebouw der van God zoo gezegende republiek van de vereenigde Nederlanden is opgetrokken, en meer dan twee eeuwen, zoo gevreesd als bewonderd bij de hoogste rijksvorsten van Europa, gestaan heeft, tot dat het vuur eener burgerlijke beroerte het eindelijk vernielde. De Unie van *Utrecht* was het eenige fondament, waarop het glorierijk gesticht eener, zoo wijze, als zachte regering in de vereenigde Nederlanden gevestigd werd; het eenige bolwerk der vrijheid in den staat des lands en der kerk, de eenige bronwel van zoo veel heils en geluks, van zoo vele ontelbare zegeningen. Door het treffen van dat verbond werd toen het maken eens verbonds van vrede met den geweldenaar van Spanje onmogelijk, en hem het bewind ontzegd, dat men hem vervolgens met kracht van wapenen, onder Gods begunstigend bestuur, uit de handen wrong. Alleen door het doen sluiten van dit *Utrechtsche* verbond der Unie heeft WILLEM de eerste zich den naam van *Vader des vaderlands* waardig gemaakt. Hij toch was het, die volgens zijne eigene betuiging in zijne *verantwoording*, bl. 143 uitg. van 1583, de *Unie* EERST *gedreven*, DAARNA *gevorderd had*. PHILIPS werd in dit verbond beschouwd als, door zijne dwingelandij, de regering dezer landen verloren te hebben, en de oorlog, dien men tegen hem voerde, daardoor voor wettig gehouden. Veel is er getwist over de vraag, of de bondgenooten het regt hadden, om aan PHILIPS, hoe veel onschuldig bloed hij ook door den ontmenschten ALVA had doen vergieten, de heerschappij over deze landen te ontnemen? Maar die vraag komt hier niet te pas. Hij zelf, die steeds op den duur met het zwaard in de steeds dreigende vuist geen berouw toonde te hebben van al, wat hij in ALVA's ge-

gedrag had goed gekeurd, hij zelf verzondigde die heerschappij, hij verloor daardoor al het regt, dat hij hier gehad had. Men leze de reeds aangehaalde verhandeling van den staatkundigen N. C. LAMBRECHTSEN, *sistens defens. civ. Vliss.* etc. en de voortreffelijke *Verkl. der Unie van Utrecht*, door P. PAULUS; I bl. 6—26 in de inleiding.

Het geheele verdrag der Unie, te *Utrecht* gesloten, bestond uit zes en twintig punten of afdeelingen, zoo als men hetzelve vinden kan in V. AYTZEMA's *Herstelde Leeuw*, in het werk van DE TASSIS, *Comment. de tumult. Belg*, L. V p. 339 & seqq., voorts in het *Plakkaatboek der algemeene staten* van CAUW, en elders. Den hoofdinhoud van hetzelve heeft DE GROOT opgegeven in zijne *Annales*, Lib. III p. 63. Een naauwkeurig afschrift van het oorspronkelijke, met een zoogenoemd *fac simile* van de eigenhandige naamschriften der onderteekenaren, werd uitgegeven in of ongeveer het jaar 1778, waarvan wij een exemplaar hier voor ons hebben. De geschiedenis van hetzelve is in het latijn bearbeid door A. N. BONDT, en in het nederlandschduitsch vertaald door P. PAULUS, voor zijne *Verklaring der Unie van Utrecht*. Men voege er bij VAN DE SPIEGELS *Bundel van onuitgegevene stukken, dienende tot opheldering van de historie der Unie van Utrecht*, uitgegeven door J. ERMERINS.

Alzoo had dan nu WILLEM de eerste, de onvergetelijke hersteller van de burgerlijke en godsdienstige vrijheid der Nederlanderen, door het doen sluiten van dit Utrechtsche verbond, in zoo verre eindelijk zijn doel bereikt. Men vond zich volkomen tegen *Spanje* bestand; men wilde den koning niet meer ontzien, en men behoefde het niet meer te doen. Er was niet meer over, dan deszelfs heerschappij over de vereenigde Nederlanden plegtiglijk aftezweren. Tot zulken stap was het nu 's vorsten doel langzamerhand overtegaan; ook de aard der zake zelve leidde er van lieverlede toe. Wanneer de omstandigheden niet verergerden, moest nu eenmaal die stap gedaan worden, gelijk wij zien zullen, dat die gedaan is ten jare 1581. Wat 's prinsen doel van eersten aan, sedert het jaar 1572, of na de herstelling

der

der vrijheid in Holland en Zeeland, ten aanzien van *Spanjes* overheering, vooral ook met betrekking tot de overige provinciën geweest zij, of hij, door het werken op eene vereeniging van dezelve, toen reeds wezenlijk het doel gehad hebbe, om eenmaal haar van *Spanje* gansch onafhankelijk te doen worden, of slechts de regering te rug te brengen op den ouden voet, dien zij had bij de overdragt aan keizer KAREL, laat zich niet wel beslissen. Gelijk de vorst ten tijde van GRANVELLE gezwegen had, zoo ook zweeg hij nu, te meer, daar het eerstgenoemde het doel in het geheel niet was en van de algemeene staten en van de staten der bijzondere provinciën. Deze hadden steeds niets anders, dan het laatstgenoemde ten oogmerk. Zelfs schijnen zij daarover nog zoo gedacht te hebben, toen zij Don JAN ten vijand verklaarden en afzwoeren, gelijk de doorkundige V. D. SPIEGEL op goede gronden beweert, in zijne *Satisfactie van Goes*, bl. 36, en zij den aartshertog MATTHIAS, als een' bloedverwant des Konings, de landvoogdijschap verzochten op zich te nemen. Dezen toch verpligtten zij eenen eed te doen aan den koning, als *den hoogsten heer en vorst des lands;* gelijk mede al de landvoogden der afzonderlijke gewesten toen zulk een' eed aflegden, waarin zij door de geheele krijgsmagt gevolgd werden. Zie RENDORPS *Verhandeling over de militaire jurisdictie*, in de voorr. bl. 6—48; en verg. BONDAMS a. *Verzameling*; IV d. voorr. bl. 8—14.

Bl. 249. (195) Zie het *Kerkel. plakkaatboek* I bl. 2.

Bl. 253. (196) Zie de aangehaalde *Verdediging van de zaak der hervormden;* bl. 63.

Bl. 253. (197) Zie de a. *Verd. van de z. der herv.* bl. 66.

Bl. 254. (198) Zie BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 667. Diergelijke aanschrijvingen hadden mede plaats in andere provinciën. Dit verbitterde de roomschen tegen de onroomschen, en ook deze tegen gene meer, dan ooit. In sommige provinciën hadden de roomschen veel van de onroomschen te lijden. Erg was dit, onder anderen, in Vriesland, waar vele roomsche geestelijken door eene vervolgzuchtige

burgermagt gevangen genomen, en niet dan na het gedwongene uittellen van een zwaar rantsoen weder op vrije voeten gesteld werden. Zie het *Charterboek van Friesland*, IV bl. 954.

Bl. 254. (199) Zie HOOFTS *Ned. hist.* XVIII bl 804. Intusschen was den 5 van hooimaand des jaars 1581 door de staten aan den prins van Oranje de last opgedragen, om alleen den hervormden godsdienst te handhaven. Zie F. SJOERDS *Beschrijving van O. en N. Friesland;* II d. II st. bl. 724. Men ziet hieruit, dat met het afzweren der overheersching van PHILIPS in het naauwste verband stond het afzweren van 's pausen hierarchie en den geheelen roomschen godsdienst. Dit laatste deed velen het eerste zeer hard vallen; velen toch, die niet spaanschgezind waren, voelden zich nog aan het roomsche geloof te zeer gehecht, om hetzelve te verzaken, en belijdenis van den hervormden godsdienst te doen. En vandaar, dat deze in het doen van den eed tegen *Spanje* zwarigheid maakten, en niet dan door den drang der omstandigheden daartoe werden overgehaald. Ook waren er soms huisselijke of bijzondere staatkundige redenen, die geene geringe hindernissen in den weg wierpen. Het gansche geregtshof van Vriesland was huiverig om den eed afteleggen; en het kostte den staten dier provincie vrij wat moeite, om hetzelve daartoe te bewegen. Dat geregtshof was anders toen noch spaansch noch roomschgezind, wijl het ten jare 1578 geheel veranderd was. Zie SCHOTANUS *Beschrijving van Friesland tusschen het Vlie en de Lauwers;* bl. 133, verg. F. SJOERDS *Besch. van O. en N. F.* II d. II st. bl. 734.

Bl. 256. (200) Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. ges.* bl. 937, 938; GROTII *Apol* II 19; ook vergelijke men BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 692. Volgens een *Extrakt uit het vierde register der resolutiën van de staten van Holland, genomen den 14 junij* 1583 (zie het *K. plakkaatboek;* I bl. 2; 3 en 4) werd besloten," om aan de algemeene staten voortestellen, dat, in de vereenigde provinciën, de openbare oefening van den Evangelischen godsdienst alleen toegelaten,

ten, gehandhaafd en beschermd mogt worden, met uitsluiting dus eener *openbare* oefening van allen anderen godsdienst. Dit voorstel der staten van *Holland* schijnt door de algemeene staten overgenomen te zijn. Eene algemeene wet echter werd er noch toen noch naderhand van gemaakt. Volgens eene vriendschappelijke overeenkomst der staten, werden dus in de provinciën wel de godsdienstoefeningen in openbare kerkgebouwen der Lutherschen en doopsgezinden verboden, maar toch derzelver huisselijke, bijzondere, godsdienstoefeningen, die in het *verborgen* konden plaats hebben, eerst geduld en naderhand toegestaan. Tegen de *openbare* godsdienstoefeningen der zoodanigen werden in den beginne de sterkste resolutiën genomen. Zie bij voorbeeld in het K. *plakkaatb.* II bl. 69 en 105. Dan in vervolg van tijd werd den Lutherschen en doopsgezinden daartoe ook vrijheid vergund; zoo als in *Amsterdam*, waar de Lutherschen eene kerk bouwden ten jare 1632, en eene tweede ongeveer het jaar 1667. Zie WAGENAARS *Amsterdam*; IV; bl. 460, V; bl. 245. De doopsgezinden hielden zeer lang hunne verborgene godsdienstvergaderingen in bijzondere huizen, in pakhuizen enz. Daarna kochten zij huizen, welke zij tot hunne meer openbare zamenkomst vertimmerden, zoo echter, dat zij van buiten niet het voorkomen van kerkgebouwen hadden. Tegen de Lutherschen en doopsgezinden werden zulke maatregelen, waardoor hun het godsdienstig zamenkomen in de van ouds openbare kerkgebouwen verhinderd werd, genomen, ten einde de Roomschgezinden niet nog meer te verbitteren, aan welke de godsdienstoefening zoo wel in het heimelijke, als in het openbaar, verboden was. Dit bleek van tijd tot tijd. Den Lutherschen en doopsgezinden werd meer vrijheid in dezen toegestaan, en den Roomschgezinden meer en meer geweigerd. Na het sluiten van het bestand ten jare 1608 was men omtrent de Roomschgezinden veel strenger, dan te voren. Alle smeekschriften, om in bijzondere huizen te mogen bijeenkomen, door de Roomschgezinden bij de staten ingediend, waren vruchteloos. Men hield hen in het algemeen

meen voor spaanschgezind. Zoo lang de oorlog duurde, vertrouwde men hen niet. Verg. WAGENAARS VI. G. X bl. 364, 365. Eerst na den Munsterschen vrede kregen zij, hier vroeger, daar later, hetgene zij zoo lang begeerd hadden.

Bl. 256. (201) Zie het K. *plakkaatboek*; II bl. 287, 294, 303.

Bl. 257. (202) Zie het K. *plakkaatb.* II bl. 350, 353, 355, 370. Zelfs nog op de groote vergadering, ten jare 1651, in den *Haag* gehouden, werd besloten den vreemden ministers van den roomschen godsdienst te verzoeken, in hunne huiskapellen niet in de neêrlandschduitsche taal te laten prediken, en er niemand bij toetelaten, dan die tot hun gevolg behoorde. Zie MEERMANS aanm. op het werk van DE GROOT *Parall. rerumpubl.* III bl. 365.

Bl. 357. (203) Zie de *Kerkelijke geographie* enz. door W. A. BACHIENE; I bl. 6. Lang duurde het echter, gelijk wij vervolgens zien zullen, eer men zulks in volkomene kracht konde brengen. Staatkundige wijsheid eischte, dat men voor als nog roomsche patriotten in de regering duldde. Zie UITENBOGAARTS K. W. bl. 64.

Bl. 257. (204) Zie WAGENAARS V. H. VII. bl. 535.

Bl. 258. (205) Zie BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 709. De Nederlanders moesten, gelijk men spreekt, van den nood eene deugd maken. De Vriezen zelfs, hoe zeer anders op hunne vrijheid gesteld, waren in volle beweging, eerst om den koning van Frankrijk, en naderhand om Engelands koningin de heerschappij optedragen. Zie het *Charterboek van Vriesland;* IV bl. 510, 517—519, 530, 531. *Arcanum ingens tunc patefactum est*, *posse Belgas sub Domino esse*, *non posse sub Hispano*, zijn de woorden van DE GROOT, hiertoe betrekkelijk, in zijne *Annales*, Lib. V p. 83.

Bl. 259. (206) Zie HOOFTS *Ned. hist.* bl. 896 en WAGENAARS V. H. VII bl. 535. Men vergelijke de *Verdediging van de zaak der hervormden*, door A. V. D. BERG; bl. 64 en 65, waar men het volgende vindt uit eene ode, door den bisschop van *Antwerpen*, den geleerden LEVINUS TORRENTIUS (VAN DER BEEK) vervaardigd op den moord van WILLEM den eersten.

Vi-

Vicistii, o ingens Sequanicae decus
Perenne gentis, maxime BALTHASAR!
GERARDE! vicisti, nec ullo
Inferior tua laus triumpho.

Ten aanzien van de in zijn oog roemrijke straf, BALTHASAR aangedaan, liet diezelfde TORRENTIUS zich dus hooren;

O expetendum fortibus et bonis
O gloriosum supplicii genus!
Quot intulit tormenta tortor,
Tot capiti imposuit coronas!

PAULUS MANUTIUS wekte TORRENTIUS, eer hij nog bisschop van *Antwerpen* was, op, om door zijne schriften zich eenen onsterfelijken naam te maken. Vid. P. MANUTII *Epist.* Lib. III p. 109 et 110. En dat heeft de man dan toch wel alleen door die ode gedaan! Te *Antwerpen* verwierf hij, door zijne pogingen ter uitroeijing van het protestantisme, zoo groote verdiensten, dat hij tot aartsbisschop van *Mechelen* werd aangesteld. Zie JÖCHERS *Gelehrten lexicon*, II bl. 1552, 1553. Hoe voor het overige spaansch en roomschgezinde geschiedschrijvers ook hun welgevallen te dien tijde lieten blijken over den moord, aan den prins gepleegd, en welken lof zij GERARDS toezwaaiden, zie men onder anderen in *Comment. de tumult. Belg.* het werk van DE TASSIS; *Lib.* VI § XXVI.

Bl. 260. (207) Zie het *Kerkelijk handboek*, (159) aangehaald; bl. 72, 73, 391, 372.

Bl. 262. (208) Zie VAN METERENS a. w. IV bl. 162; BRANDTS a. w. I bl. 100; W. TE WATERS *Hist. van het verb. der edelen;* IV bl. 60. Ten jare 1567 bestond het grootste gedeelte der *Gentenaars* reeds uit *hervormden;* gelijk wij in den tekst gemeld hebben. Zie W. TE WATERS a. w. bl. 23. *Gent* werd toen gehouden voor de grootste stad van gansch Nederland. Men verhaalt, dat die stad in nog vroegere tijden honderd duizend strijdbare mannen te velde kon brengen. V. *Comm. de tum. Belg.* DE TASSIS; L. IV § LIV.

Bl. 262. (209) Zie JÖCHERS *Gelehrten lexicon;* II bl. 1553.

Trou-

Trouwens de, in Vlaanderen en Braband blijvende, onroomsche werden door de bedreigingen hunner vervolgers, dus door den nood, geperst, om tot den schoot der roomsche kerk wederkeeren.

Bl. 262. (210) Zie 's GRAVESANDE's *Tweede eeuwgetijde der Middelburgsche vrijheid;* bl. 434.

Bl 264. (211) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 128. zoodanige bijeenkomsten waren aangeraden ten jare 1581 door de nationale synode te *Middelburg.*

Bl. 265. (212) Zie de *Verdediging van de zaak der hervormden;* bl. 99.

Bl. 267. (213) Zie ORLERS *Beschrijving der stad Leyden;* bl. 218, 231, in een' brief van den rektor der Leydsche akademie G. FEUGVEREIUS, den 21 van sprokkelmaand des jaars 1576 geschreven aan A. V. D. MYLE, te vinden in de *Ill. vir. Epist. sel.* Epist. 34, p. 684. Een voornaam bijoogmerk was, om te zorgen, dat de gemoederen der nederlandsche jeugd, door het onderwijs op buitenlandsche scholen, niet met spaanschgezinde gevoelens doortrokken wierd. Dit bijoogmerk werd als het hoofdoogmerk opgegeven door WILLEM den eersten den 2 van louwmaand des jaars 1574 in de vergadering der staten van *Holland.* Men leze *Leydens Feesthoudende gemeente* door BOSCHEIDEN. Het staten kollegie te *Leyden* behoorde aan de akademie, en was een gesticht, waarin een zeker getal van theologische studenten, wier ouders het bezwaarlijk viel derzelver letteroefeningen te bekostigen, inwoning niet alleen, maar ook het genot had van spijs en drank. Dus zorgde na de hervorming de politieke overheid niet minder, dan voor dezelve de kerkelijke overheid voor eene den ouderen weinig kostende opleiding hunner zoons tot den geestelijken stand. Voorouderlijke erfmakingen tot zulk een einde, voor de hervorming in vaste goederen bestaande, welke men *Leenen* noemde, en aan zekere familiën behoorden, bleven na de hervorming insgelijks van kracht, gelijk zij nog zijn. Hoognoodig ook was het, dat de staten der provinciën in het laatst der zestiende eeuw zoodanige schikkingen maakten. Er waren

ven slechts weinige predikanten, en nog weiniger zulke, die bekwaam waren, om de gemeenten te versterken in de eenmaal aangenomene hervormde leer, en dezelve door hun onderwijs in leden te doen aanwinnen. Zeer werd daarover geklaagd door M. ALTING, in eenen brief, aan Dr. OTTO CHELIDONIUS (SWALUE) te *Leeuwaarden* geschreven uit *Emden* ten jare 1580, en te vinden in de *Epist. vir. claror.* welke GABBEMA heeft uitgegeven; Epist. LXXI. De geschiedenis wijders van de stichting der Leydsche hoogeschool vindt men bij BOR, *Nederl. hist.* I D. VII B. bl. 561, 593 en volgg. bij JOH. MEURS, *Athen. bat.* Lib. I C. X p. 16, bij HOOFT, *Nederl. hist.* IX B. bl. 318.

Bl. 267. (214) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 97.

Bl. 267. (215) Zie G. VROLIKHERTS *Vlissingsche kerkhemel, of levensbeschrijving van alle hervormde leeraren te Vlissingen sedert het jaar* 1572.

Bl. 268 (216) Zie 's GRAVEZANDE's Berigt, aangaande FAUKELIUS, in de *Boekzaal der geleerde wereld;* 1765; II bl. 167; waaruit het blijkt, dat als zesde predikant te dien tijde in de *Amsterdamsche* hervormde gemeente beroepen werd gemelde HERMAN FAUKEL, of FAUKELIUS, predikant te *Middelburg*, in *Zeeland*, doch hij van zijne gemeente geene vrijheid konde verwerven, om te vertrekken. In deszelfs plaatse beriep men te *Amsterdam* toen LUKAS AMBROSIUS van *Muyden;* en deze kwam. Zie *Chronologia ecclesiastica*, of *het kerkelijk tijdregister der predikanten onder het noordhollandsche synode;* door M. VEERIS; bl. 3. Ten jare 1580 waren er te *Amsterdam*, bij de hervormde gemeente, slechts zes vaste predikanten; de twee eerste waren beroepen in het jaar 1578, de overige vier, ten jare 1580. In het jaar 1620 waren er te *Amsterdam* nog niet meer dan acht of negen predikanten. Met de vermeerdering van den hervormden godsdienst belijdende inwoners moest van tijd tot tijd het getal zoo wel der predikanten als der kerken vermenigvuldigd worden. In het begin der zeventiende eeuw werden drie kerken gebouwd, namelijk de zuider, de wester en de noorder kerk.

Bl.

Bl. 268. (217) Zelfs in het jaar 1630 was te *Rotterdam* het getal der hervormde predikanten nog niet hooger, dan vier. Zie *Kerkelijk register der predikanten onder de synode van Zuidholland*; door M. SOERMANS; bl 79. De vijfde predikant werd er eerst beroepen ten gemelden jare 1630, en de zesde ten jare 1642. In gansch *Drenthe* waren ten jare 1601 nog maar negentien in dienst zijnde predikanten, volgens hetgene ons gebleken is uit het synodaal protokol van dat landschap. Over het geheel was echter het toenmalige getal van predikanten in de Nederlanden nog al geëvenredigd aan het getal der hervormden, vooral in de steden, maar volstrekt niet geëvenredigd aan het getal der inwoners, welke men nog hervormen moest en gaarne tot de belijdenis van den hervormden godsdienst wilde overhalen. In die opzigt was wel de oogst groot, maar waren de arbeiders weinig.

Bl. 268. (218) In eene gedrukte lijst der predikanten van *Vlissingen* leest men, dat de *allereerste leeraars geene vaste leeraars waren, maar van plaats tot plaats' reisden.* Dit berigt moet deels verklaard worden van het rondtrekken der hervormde, leeraars, om de verstrooide gemeenten te verzamelen, dat reeds ten jare 1566 begonnen was, en ten jare 1572 in Zeeland en Holland, gelijk vervolgens in de andere provinciën met kracht werd voortgezet. Maar deels moet ook dat berigt worden verklaard van reeds gestichte gemeenten, die elkanderen hare predikanten voor een' korten of langen tijd leenden, waarvan men in de oude synodale en klassikale handelingen, als mede in de gedrukte naamlijsten der predikanten onder provinciale synoden en klassen, dikwerf melding vindt gemaakt. Te *Leeuwaarden*, bij voorbeeld, waren ten jare 1590 zes predikanten, twee vaste en vier geleende, namelijk van *Harlingen*, van *Amersfoort*, van *Enkhuizen* en *Ouderkerk* in *Noordholland*. Aangaande het leenen van predikanten zie men eenige staatsresolutiën in het *Kerkelijk plakkaatboek*; II bl. 88—91. Naar mate het getal van predikanten aangroeide hield ook het leenen van predikanten op. Men was ondertusschen daaraan zoo ge-

woon geworden, dat, gelijk alle gewoonte, ook deze niet anders, dan langzamerhand verdwijnen konde. Het laatste voorbeeld, hetwelk wij er van gevonden hebben, is dat van JOHANNES HOORNBEEK, die als predikant, ook als hoogleeraar, van de *Utrechtenaars* aan de Leydsche kerk en hoogeschool bij leening werd afgestaan, ten jare 1654. Zie VAN RHENENS *Lijst der predikanten onder de provincie van Utrecht;* bl. 44. Hij bleef te Leyden echter in beide betrekkingen tot zijnen dood toe, die voorviel ten jare 1666.

Bl. 268. (219) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 300. In *Enkhuizen*, bij voorbeeld, waar eene zoo bloeijende hervormde gemeente was, duurde het tot na het begin der zeventiende eeuw, eer de raad der stad geheel uit leden bestond, die van de hervormde belijdenis of aan dezelve waren toegedaan. Zie de voorrede voor de *Naaml. der pred. onder de klass. van Bolsward;* ** 4.

Al de historische aanmerkingen, in den tekst over dit onderwerp gemaakt, overtuigen er ons van, dat er in den beginne een groot gebrek aan hervormde predikanten was. Dan dat gebrek hield van tijd tot tijd op, naarmate er, al gaande weg, meer bijzondere provinciale Akademiën werden opgerigt, waar jonge lieden alle aanmoediging vonden tot het verkiezen van den geestelijken stand, en 's lands edelmoedige staten schikkingen maakten tot het meerendeels bekostigen van derzelver letteroefeningen. Bekend is het, dat men, na eene Akademie te *Leyden* ten jare 1575, en te *Franeker* ten jare 1585, opgerigt te hebben, ook eene te *Groningen* ten jare 1614, eene *Utrecht* ten jare 1636, en eene te *Harderwijk* stichtte ten jare 1648. Na dien tijd hielden ook allengs de vergunningen op aan leeken tot de heilige bediening. Zoodanige leeken, die in kunde uitblonken, werden te voren, na voorafgaand onderzoek, predikanten. In *Vriesland* was de laatste EVERT PIETERS NAPJUS, die predikant te *Harlingen* is geweest, tot den dienst toegelaten ten jare 1655; en in *Groningerland* MEINDERT THOMAS, die predikant is geweest te *Lettelbert*, toegelaten in het jaar 1675. J. ACRONIUS klaagde er reeds ten jare 1604 in zijne *Erinneringe van de*

beroping der prediger, bl. 13—15 zeer over, dat men zoo vele leeken tot het predikambt bevorderde, tegen den ouden regel van het kanonieke regt, *non sunt sacerdotes ex laicis ordinandi.* Toen evenwel kon men dien regel niet zoo stiptelijk volgen, wegens schaarschheid van geleerde aankomelingen tot den predikdienst. Dan in en na het midden der zeventiende eeuw was er van de zoodanigen overvloed. Het getal der kandidaten tot de heilige bediening was, onder anderen, in Vriesland, ten jare 1663, zoo sterk toegenomen, dat op eene synode, toen te *Sneek* gehouden, het voorstel werd gedaan, om de bevorderingen tot die waardigheid opteschorten, met volstrekte weigering van een klassikaal onderzoek naar de daartoe vereischte bekwaamheden, totdat het meeste deel der nog oningewijde geestelijken eene vaste standplaats hadde. Men kan ligtelijk bevroeden, dat zulk een voorstel verworpen werd. Hetzelve was echter gedaan met het goede oogmerk, om de menigte van kerkelijke personen, die aan hunne bestemming toch niet beantwoorden konden, te verminderen. Ter bevordering van eene ledigstaande leeraarsplaatse in eene gemeente verzamelde zich doorgaans eene ontelbare menigte kandidaten, alle even zeer hakende naar eenen vasten stand. Na tien, twaalf, veertien jaren wachtens werden velen eerst ergens beroepen. Velen verdroot dat wachten; en deze kozen een, van hunne oorspronkelijke bestemming soms geheel vervreemd, levensbestaan. Vandaar was het ook, dat de meeste onderwijzers aan de latijnsche scholen, in dien en nog in lateren tijd, kandidaten tot de heilige bediening waren, die in een' kerkelijken stand niet geplaatst hadden kunnen worden.

Bl. 269. (220) Zulks geschiedde in Zuidholland, volgens besluit der synode, te *Rotterdam* gehouden ten jare 1581. Zie verder TE WATERS *Hist. der herv. kerk te Gent;* bl. 79; en de *Kronyk van Arnhem*, door V. HASSELT; bl. 235. Of er reeds voor de hervorming van den godsdienst adelijke en andere familiewapens van groote krijgshelden, overheidspersonen enz. in de kerken hier te lande hingen? is eene vraag, die hier overweging verdient, maar niet voldoende

schijnt

schijnt beantwoord te kunnen worden. Men leest in de geschiedenis van de beeldenstorming, zoo veel wij weten, nergens van zoodanige wapenborden in de kerken. Alleen vindt men bij THUANUS, *Hist. sui temp.* XL p. 807, van een wapen der ridders van het gulden vlies, dat bij de beeldstorming in de kerk te *Antwerpen* gebroken werd; hetgene de magistraat zeer euvel opnam. Andere voorbeelden evenwel zijn ons niet bekend, dan van kleine wapens, geplaatst boven de schilderstukken, die in de kerken werden opgehangen door eene aanzienlijke familie ter eere van een' harer overledenen; of geplaatst boven en aan luisterrijke grafsteden. Eerst, en wel terstond na de hervorming, schijnt men aan de van beelden en schilderstukken ledige wanden en pilaren eigenlijk gezegde wapenborden te hebben opgehangen. Wij herinneren ons in het koor der groote kerk te *Leeuwaarden* een zeer eenvoudig, doch vrij groot wapenbord gekend te hebben, ter gedachtenis daar hangende van eenen HESSEL MECKMANS, die in den vermaarden veldslag te *Boxum*, door de vriezen tegen de spanjaards, geleverd den 17 van louwmaand des jaars 1586, gesneuveld was. Zoo werd ook het wapenbord van den overleden graaf van *Nuwenaar* en *Meurs*, stadhouder van *Gelderland*, in de groote kerk te *Arnhem* opgehangen den 8 van wijnmaand des jaars 1589. Zie v. HASSELTS *Kronyk van Arnhem*; bl. 239. Over den oorsprong der erfelijke familiewapens, dien men niet vroeger, dan in de elfde eeuw vinden kan, zie men BUCHELLII Epist. ad SCRIVERIUM, inter *Insignium virorum Epistolas sel. edit.* a J. G. MAELIO 1701 p. 127. Conf. MATTH. *v. aevi Analecta*; III p. 48, 49.

Bl. 269. (221) Zie de *Naamlijst der predikanten van de klassis van Franeker, door* GREYDANUS; bl. 56 en 57. Nog ten jare 1609 stond te *Gaasmeer*, een vriesch dorp, het altaar in de kerk. Den 7 van oogstmaand diens jaars verzocht de klassis van *Bolsward* (waarschijnlijk) van de staten, dat hetzelve met andere overblijfselen van het pausdom mogt worden weggenomen. Zie de *Naamlijst der predi-*

 kan-

kanten onder de klassis van Bolsward; in de voorrede; bl. 29. In Oostvriesland werden de beelden ook eerst laat weggenomen. Zie BERTRAMS *Hist. critica* JOH. *à* LASCO; *das ist grundlicher bericht von* J. *à* LASCO; bl. 150—157.

Bl. 269. (222) Zie het *Kort verhaal der ref. van Zeeland*, door J. W. TE WATER; bl. 271.

Bl. 269. (223) Zie het a. w. van J. W. TE WATER; bl. 253.

Bl. 270. (224) De invoering van den christelijken godsdienst hier te lande schijnt aanvankelijk plaats gehad te hebben reeds voor het midden der vierde eeuw. Men mag dit opmaken uit eenen brief van PAULINUS, die gebloeid heeft ongeveer het jaar 390, aan VICTRICIUS, den bisschop van *Rouaan;* Epist. XXVI. Meer bewijsbaar nog is zulks uit het begin des werks, *de synodis*, dat HILARIUS, bisschop van *Poitiers*, die gebloeid heeft in het midden der vierde eeuw, opdroeg aan de bisschoppen van hoog en neder duitschland. Alzoo blijkt het dan, dat toen in het laatst der zevende eeuw de, in de geschiedenis bekende, WILLEBRORDUS, onder de Engelschen een kerkprelaat van hoog aanzien, en hier te lande bekend ook onder den naam van CLEMENS, met zijne ambtgenooten uit *Engeland* herwaarts gekomen was, hij den christelijken godsdienst niet ingevoerd, maar voortgeplant en tevens bedorven heeft. In Engeland namelijk was ongeveer honderd jaren te voren, door een' augustiner monnik, met name AUGUSTINUS, de christelijke godsdienstleer en kerkdienst aanvankelijk zeer bedorven geworden. Deze was een afgezant van paus GREGORIUS den grooten, die, gelijk men weet, den voornaamsten grondslag heeft gelegd van de verbasteringen, welke de christelijke kerk zoo deerlijk ontluisterd hebben, en in vele oorden van Europa nog ontluisteren. Die verbasteringen van de leer en den dienst der christelijke kerk trouwens hadden mede haren oorsprong uit den anders zoo prijsselijken ijver der christenen, om de heidenen te bekeeren. Ten einde men deze zoo veel te beter winnen mogt, schikte men altoos zich zoo veel men konde, naar hunne uiterlijke godsdienstplegtigheden; en hoe ligt kon de leer des geloofs hierbij

lij-

lijden en hierdoor bedorven worden? WILLEBRORDUS, opgevoed in de toenmalige, reeds werkelijk vervalschte, leer en dienst der kerk, vond derhalve, ten jare 690 of 691, toen hij hier te lande kwam, bij de nog onbekeerde nederlandsche heidenen, die aan eenen zinnelijken godsdienst gewoon waren, niet weinig ingangs. Maar hoe flaauw was het licht, dat hij verspreidde? De donkerheid van het heidensch, afgodisch, bijgeloof week wel; maar dit was het schier al. Zoo iemand zich liet doopen, de opperhoofdigheid van den roomschen bisschop erkende, en zich aan de willekeurige lessen van de predikers des Evangelies onderwierp, werd hij voor een' christen gehouden. Voor WILLEBRORDUS predikten in Nederland, gedurende de tweede helft der zevende eeuw, op hunne wijze, het Evangelie WILFRID en WIGBERT. Beide waren zij Britsche zendelingen, en kwamen, op onderscheidene tijden, hier te lande, maar zagen weinige vrucht op hunnen arbeid. WIGBERT zelf wordt gezegd een martelaar van zijnen godvruchtigen ijver geworden te zijn, op één der Vriesche eilanden, waar hij door het afgodische volk vermoord zoude zijn. Dit eiland kan, om meer, dan ééne reden, niet wel een ander geweest zijn, dan het bekende *Hilgeland*. Voor hen schijnt ELIGIUS of ELOY, die onder de pauselijke heiligen naderhand eenen zeer beroemden naam heeft gekregen, het Evangelie verkondigd en op zijnen ijver geen' geringen zegen gezien te hebben. Deze hield zich, in het midden der zevende eeuw, op onder de Vlamingers en Brabanders, en mede onder de Vriezen en Swaben, Zie J. W. TE WATERS *Vaderl. hist.* I bl. 73. WILLEBRORDUS was bisschop te *Utrecht*, maar schijnt zich veel opgehouden te hebben in *Gelderland*, waar hij het bestuur had over verscheidene christelijke gemeenten, die aan zijnen stoel onderworpen werden. Tot deze mag inzonderheid die van *Elst*, tusschen *Arnhem* en *Nijmegen*, welke hij gesticht had, gerekend worden. Zeker weet men dus, dat die gemeente reeds bestond ten jare 736 of 737, toen WILLIBRORDUS overleed. KAREL MARTELL had hem de heerlijk-

lijkheid van dat dorp geschonken in het jaar 733. Vid. F. W. BOSSCHAERTS *Diatribe de primis veteris Frisiae apostolis*, p. 471—477; PONTANI *Hist. Gelr. Lib.* III, en de *Kronijk van de oude stad der Batavieren*, door SMETIUS; bl. 57. Volgens berigt vau PONTANUS ter a. p, ligt ook WILLEBRORDUS in de kerk te *Elst*, welke door hem gebouwd was, begraven. Dan men vergelijke het *Chronicon* JOHANNIS DE BEKA; in MATTH. *vet. aevi Anal.* III p. 18 et 19. Zijn opvolger was WINFRID, anders genoemd BONIFACIUS. Deze werd door eene, op hem aangevallene, bende van afgodische muiters vermoord, niet verre van *Dakkum*, en wel, gelijk de overlevering zegt, in een bosch of woud, waar thans een dorp ligt, dat daarvan nog den naam draagt van *Mormerwoude*, oorspronkelijk *Mordnerwolde*, ten jare 754. Vid. l. *Chronicon* J. DE BEKA, p. 25, 26. *De fundatoribus et fatis sacrarum aedium Holl. Zeel. Gelr. & Fris.* Vid. MATTHAEI *Anal. vet. ævi* III p. 425.

Bl. 270. (225) Al vroeg werden door vrome christenen, welke het bijgeloof daartoe ten krachtigste aanspoorde, zoodanige giften, bij uitersten wil, aan kerkelijke gestichten en geestelijke personen toegedacht en bestemd. Vorsten, prelaten en andere aanzienlijken des volks gingen voor, en de minderen volgden. De gewone uitdrukking, waarvan men zich reeds ten jare 733, blijkens BOSSCHAERTS *Diatribe*; t. a. p. in de testamenten bediende, om het oogmerk aan te duiden, was, *pro remedio animae meae*. De bulle van erfmaking aan de geestelijkheid, door LIETARDUS bisschop van *Kamerik*, ten jare 1134, op derzelver bede afgegeven, begon dus: *Bonorum iusta petitio cum sit exaudienda, & per temporalia bona aeternalia promerenda, petitioni bonorum honestum duxi acquiescere, & pro aeternalibus quaedam mea temporalia dimittere.* Met welk een' eerbied men toen de geestelijkheid beschouwde, en welk een' prijs men op derzelver voorbiddingen stelde, welke men met tijdelijke gaven vergold, om eenmaal het genot van eeuwige goederen te hebben, blijkt uit het testament van GODEFRIED met den baard, hertog van *Lotheringen* en *Braband*, ten jare 1133 gemaakt; in hetwelk men deze woorden las: *His, qui,*

qui, in hoc seculo, secundum iudicium iusti iudicabuntur, bene facere decrevi, ut eorum orationibus apud Deum mercedem possim adipisci. Het doel was dus geen ander, dan om een eeuwig hemelheil, hetwelk, gelijk dit elders zoo wordt uitgedrukt, men zich zelf niet verwerven konde, zich door de gebeden der geestelijkheid te doen bezorgen, die, wanneer zij in de testamenten wel bedacht werd, niet zoude ophouden zielmissen te doen. Dit noemde men het eeuwige goed interuilen voor het tijdelijke. Welk een' verbazenden schat van geld en have moest zulks der geestelijkheid opleveren! Vid. SCHOOCKII *Liber de bonis eccles.* p. 31 en 32. Ligtelijk begrijpt men, welke vleijerijen de geestelijkheid in het werk stelde, om, langs dien weg, voor zich en voor hare bijzondere orden en kerken onberekenbare rijkdommen te verzamelen. Men leze den twee en twintigsten brief van HIERONYMUS aan EUSTOCHIUM, maar men zie ook, hoe juist een CICERO over erfenissen van zoodanigen aard oordeelde Lib. III *de officiis*, schrijvende; *Mihi quidem etiam verae hereditates, non honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae.*

Bl. 270. (226) Vid. AMBROSII Epist. ad CEDRENUM. „ Imperator bonus intra ecclesiam, non supra ecclesiam est."

Bl. 272. (227) Volgens diergelijke grondstelling oordeelde te voren reeds de christen keizer THEODOSIUS over de goederen, tot den heidenschen godsdienst behoorende, toen de christelijke deszelfs plaats verving. Lib. XVI Cod. *Theod.* T. X Leg. 20, leest men; „ omnia loca, quae sacris error „ veterum destinavit, nostrae rei iubemus sociari. Quod au- „ tem ex eo iure ubicumque ad singulas quascumque per- „ sonas principum largitas voluit pervenire, id in eorum „ patrimoniis aeterna firmitate perduret. Ea vero, quae mul- „ tiplicibus constitutis ad venerabilem ecclesiam voluimus „ pertinere, christiana sibi merito religio vindicabit." Men zie over deze wet verder den *Comment.* van GOTHOFREDUS; ed. Lugd. T. V p. 291—293.

Bl. 273 (228) De hooge overheid dacht hier dus over, het

oordeel volgende niet alleen van verlichte godgeleerden, overeenkomstig met hetgene men leest in het werkje van A. VELUVANUS. *der Leecken Wechwyzer*, bl. 309, 312 (uitg. van 1594) maar ook van de schranderste regtsgeleerden. Hetgene, hoe heilig ook voorheen gehouden, aan de bevordering der belangen van den openbaren godsdienst niet meer voldoen kon, was, naar derzelver oordeel een gemeen goed geworden, waarover de staat beschikken konde. Het overige, daarentegen, hetwelk of aan de kerken of aan de geestelijkheid eenmaal gegeven was, om er een wettig bezit van te hebben, mogt niet vervreemd worden. Alleen de staat ware verpligt voor die goederen zoo te zorgen, dat zij gebruikt wierden tot geen ander einde, dan waartoe zij verordend waren. Men zie de uitspraken van vele gezag hebbende regtsgeleerden in de *Proeve over den waren aard der geestelijke goederen;* door Mr. A. V. D. T. bl. 18 en 19.

Bl. 273. (229) Zie de aangehaalde *Proeve* enz. door A. V. D. T. bl. 21.

Bl. 273. (230) Dit bleek ons uit de Resolutieboeken der staten van Holland. Verg. het *Kerkelijk plakkaatb.* II, bl. 5. In sommige provinciën werden zulke kostbaarheden verkocht en kwam het er voor ontvangene geld in de beurs der kerkvoogdij. Ook waren er provinciën, waar men er de pensioenen der afgezotte roomsche geestelijken uit vond, of een ander hetzij geestelijk hetzij kerkelijk gebruik van maakte.

Bl. 274. (231) Zie het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 7. Ontelbaar hebben wij gezegd, dat de kloosters hier te lande waren. Alleen in de provincie van Vriesland waren ongeveer zes en veertig, in de provincie van Stad en Lande twee of drie en dertig kloosters. Vid. EMMIUS, de *Agro Frisiae* p. 13, et MATTHAEI *Anal. vet. aevi;* III p. 480. In de steden trokken bij de hervorming de magistraten van die geestelijke gebouwen zulk een voordeel, als het meest met de behoeften der burgerij overeenkwam; wij zullen vervolgens zien, dat zij ter bevordering der wetenschappen dienstbaar werden gemaakt. In vele steden werden zij tot andere openbare gestichten afgezonderd; ook in vele steden

den werden zij verkocht, en de daaruit gemaakte gelden in de armen kas gestort. Zoo handelde men met deze gebouwen onder anderen te *Sneek*. Zie de *Kronyk van Sneek* door E. NAPIUS, bl. 71, 72. Maar ten platten lande zijn deze gebouwen, het eene na het andere, afgebroken. Derzelver slooping geschiedde soms op eene vrij onordelijke wijze, welke nogtans ook de nood vorderde, wijl zij anders schuilplaatsen van den vijand werden. In Vriesland, bij voorbeeld, werd, door 's prinsen gemagtigden, BERNARD, baron van *Merode*, aan de staten deze maatregel voorgesteld en met derzelver goedvinden genomen, dat de kloostergebouwen, onder den rook der steden staande, tot eene allerspoedigste afbraak door allen, die dezelve wilden aantasten, mogten genaast werden. Dus werden zij prijs gegeven aan het volk, dat dezelve tot zijn gebruik en voordeel konde afbreken, onder die voorwaarde, dat zulks zonder toeven geschiedde. En die maatregel werd genomen alleen uit vrees, dat de vijand, in geval van belegering der steden, in zoodanige gebouwen nestelen zoude. Zie het *Charterboek van Vriesland;* IV bl. 218. Ook werden in vele provinciën de afgebrokene steenklompen dezer gestichten, op last der staten en magistraten, gebruikt tot het versterken van de poorten en wallen der steden. Dat dit spoedige afbreken der kloostergebouwen, met het sekulariseren van derzelver goederen en het uitdrijven der monniken, niet weinig heeft toegebragt tot het bevorderen van het werk der hervorming hier te lande, zoo wel als ten jare 1529 in Oostvriesland, bewijst de geschiedenis. Het was trouwens daartoe het gereedste en krachtigste middel. Zie WIARDA's *Ostfriesische geschichte,* II bl. 345 enz., en *Reformations jubelrede* van WENZ; Bl. 57.

Bl. 275. (232) Verba ERASMI sunt; *Otiosorum sacerdotiorum proventus revera sunt ac summo iure studiosorum patrimonia.* Vid. SCHOOCKII *Lib. de bonis eccles.* p. 131. Qui legatur dignus eidem SCHOOCKIO habetur HENRICI GELDORPII *Tractatus de institutione scholarum ex monasticis opibus.*

Bl. 276. (233) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 4. Onder deze geestelijke goederen waren begrepen de goederen, waaruit de onderscheidene wereldlijke priesterorden, welke men in de gemeenten vond, hare inkomsten trokken, namelijk de pastoors, de vikarissen en prebendarissen. Alle drie, zoo zij L. A. *Magistri* waren, droegen den eernaam van Magister, anders den eenvoudigen eernaam van *Heer*, welke bij de hervorming den predikanten ook bij voortduur gegeven, maar al spoedig met dien van *Dominus* of *Domine!* verwisseld en zoo algemeen werd. In Zeeland hielden de predikanten den eertitel van *Meester*. Of het staatsbewind des lands wel het regt hadde, over de priestergoederen zoodanige bestellingen als het verkoos, te maken? is vervolgens eene belangrijke vraag geweest, waarover voór en tegen met warmen ijver onder de nederlandsche hervormden is getwist geworden. De strenge Zwinglische partij kende den staat zulk een regt volkomen toe. Dit regt werd sterk verdedigd door JOHANNES UITENBOGAART in zijn *Traktaet van 't ambt ende authoriteyt eener hoogher christelicker overheyt in kerckelicke saecken*, waarvan de tweede uitgave, welke wij alleen kennen, geschiedde in het jaar 1610. De strenge Kalvinisten daarentegen beweerden, dat dit regt alleen der kerke en derzelver dienaren toekwam. Sterke verdedigers van dit laatstgemelde gevoelen waren de broeders RUARDUS en JOHANNES ACRONIUS, van welke de eerste roomsch priester, doch sedert het jaar 1574 predikant is geweest te *Alkmaar*, te *Bolsward*, te *Kornium*, van waar hij bij leening te *Leeuwaarden* kwam, en te *Schiedam*, waar hij schijnt overleden te zijn ongeveer het jaar 1612; en de andere predikant geweest is sedert het jaar 1584 te *Eilzum* in Oostvriesland, te *Groningen*, te *Wezel*, bij leening te *Kampen*, terwijl hij hoogleeraar in de godgeleerdheid was te *Franeker*, van het jaar 1617 tot 1619, daarna vast predikant te *Haarlem*, waar hij overleed in het jaar 1627. Vid. VRIEMOETII *Ath. Fris.* p. 180—192.

Heethoofdige en ook partijdige twistzoekers waren deze bei-

beide broeders in het verdedigen van de kerkelijke regten, waarover zij aan het burgerlijk bestuur de handhaving betwistten. SCHOOCK schildert den eerstgemelden, die wel de ergste was, af als een' stuggen, straffen, alles berispenden man, die een hoofd, vol van geleerdheid, maar een onrustig hart had, en zelfs den magistraat, op den stoel der eere, met hevige woorden durfde aanvallen. Vid. SCHOOCKII *de bon. eccles.* p. 655. Diezelfde RUARDUS ACRONIUS kon zoo weinig andersgevoelenden verdragen, dat hij niet schroomde iemands onuitgegevene schriften, welke hij zich wist magtig te maken, in het licht te zenden, gelijk hij met eene geschrevene leerrede van UITENBOGAART, waarvan verscheidene en welligt verminkte afschriften waren, gedaan heeft, om dezen zich zelven te doen wederspreken en hatelijk te maken. Hieruit is ontstaan 's mans werk *Van de beroepinghe der kerckendienaren, ja ende neen* van JOHANNES UITENBOGAART; *ghedruckt in 't jaer* 1610. De beide broeders ACRONIUS beschouwden de kerk, als het ware, geheel van den staat gescheiden. Vandaar dat zij volstrekt het goedvinden der staten van de provinciën niet dulden konden, die de geestelijke of priesterlijke en, gelijk zij ook genoemd konden worden, parochiale goederen sekulariseerden, door politieke ontvangers lieten beheeren, en den predikanten er zoo veel van toelegden, als zij oordeelden, dat voor hun bestaan genoegzaam ware. Hunne drift steeg zoo hoog, dat zij allen, die zoodanige parochiale goederen kochten, voor kerkschenners verklaarden, en de geestelijken opwekten, om van de overheid volkomen herstel der hun ontvreemde goederen te vorderen. De eerstgemelde RUARDUS ACRONIUS gaf ten jare 1590 te *Franeker* in het licht eene *Seer grondighe ende welghefondeerde onderregtinghe over het onderholt van de dienaren der waren ghemeynten* CHRISTI; en de andere JOHANNES ACRONIUS, ten jare 1604, op last der *Groningsche* en *Drenthsche* synode (die toen ééne synode uitmaakte) eene *Erinneringe van de beroping der prediger* enz. ander maal uitgekomen ten jare 1655. Beide hadden zij ijverige volgers, onder welke niemand zich meer

ver-

vermaard heeft gemaakt, dan GYSBERTUS VOETIUS, bijzonder door de uitgave van zijn bekend werk *Politica ecclesiastica.*

Aan wederzijden werd door de onderscheidenlijk denkende partij de zaak te verre gedreven. Ook werd de zaak uit een te algemeen oogpunt beschouwd. Hadde toch in de gemeenten sommiger gewesten van ons vaderland de overheid de parochiale goederen, zonder die aanteroeren, aan de geestelijken overgelaten, zoo zouden voor hen dezelve gewisselijk niet genoegzaam zijn geweest, om er met hun gezin een tamelijk bestaan van te hebben. En daarentegen zoo zij weder in de gemeenten van andere gewesten des lands die goederen onder één finantiëel bestuur gebragt had, waren vele geestelijken beroofd geworden van de hooge inkomsten, welke zij genoten, ten minste hunne latere opvolgers thans genieten. Hoe men dus ook de zaak in verschil beschouwe, er is aan beide zijden veel tegen, maar ook veel voor in te brengen. Het verwondert ons dus niet, dat vele verstandige beoordeelaars het gedrag der overheid in dezen prijzen, welke, hetzij dezelve de parochiale goederen aangeslagen, hetzij ze die gaaf bij de pastorijen gelaten heeft, toch altijd voor het levensonderhoud der predikanten heeft zorg gedragen. In beide gevallen bleven er echter steeds gegronde klagten over het min toereikende van hetzelve, voor het ophouden van eenen zoo fatsoenlijken als eerbiedwaardigen stand, als dien der predikanten. Men leze de niet verwerpelijke aanmerkingen over dit onderwerp in het aangehaalde werk van SCHOOCK, *Liber de bonis ecclesiasticis;* p. 358, en vergelijke des heeren OOKERSE's *Gedenkschrift van de groote kerkhervorming;* bl. 136, 137. Klagten over geringe bezoldiging bleven er bij vele predikanten in alle provinciën, inzonderheid ook in die van Holland en Zeeland, daar de staten de parochiale goederen hadden aangeslagen. De synodale handelingen van Zuidholland, bij voorbeeld, zijn daar vol van. Maar ook blijkt het uit diezelfde handelingen telkens, dat het geestelijk kantoor zijne uitreiking deed,

zoo

zoo verre het konde. Waren derhalve in die provinciën de parochiale goederen aan de gemeenten gebleven, vele predikanten zouden veel minder bedeeld zijn geworden. Men gaf op de synoden dier provinciën wel eens voor, dat in sommige gemeenten bijzondere personen parochiale goederen, onder andere namen, zich hadden toegeëigend, en de overheid gaf last aan de synoden, om belooningen uit te loven aan de genen, die dezelve ontdekken mogten, maar geene sporen waren er van te ontdekken. Dit gebeurde ten jare 1655 en en 1656.

Bl. 278 (234) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek*; II bl. 5, 6. De geestelijke kantoren van Zuid en Noordholland bleven wel onder 's lands bestuur, maar werden toch nooit eigenlijk gezegde landskantoren; zij stonden gelijk met de godshuizen en diergelijke godsdienstige stichtingen. Vandaar ook, dat de gewone belastingen van den honderdsten en tweehonderdsten penning betaald werden van de goederen, welke zij bezaten, terwijl: *'s lands* goederen, in derzelver aard, van zoodanige heffingen vrij waren, omdat het land aan zich zelf niet kon betalen. Men zie het tweede stukje, uitgegeven door de kommissie van Zuid en Noordholland, *tot instandhouding van den openbaren godsdienst*, in *'s Gravenhage*, 1800, en wel het adres, den 5 van lentemaand des gemelden jaars, *gepresenteerd* aan de eerste kamer van het *vertegenwoordigend ligchaam der Bataafsche republiek*; bl. 35.

Bl. 278. (235) Zie het *Kerkel. plakkaatb.* I bl. 20 en 21. In de meijerij van 's *Hertogenbosch*, schoon de wijze van leven er minder kostbaar was, dan in Holland en Zeeland, werden echter de predikanten het best bezoldigd. Terstond na het sluiten van den *Munsterschen* vrede werden hun vijf honderd guldens toegelegd, en veertig ter vergoeding van klassikale onkosten. Zie de *Historie der stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*; door J. H. VAN HEURN, III bl. 3 en 4. Indien de predikanten eene zoogenoemde kombinatie bedienden, werd hun daarvoor eene jaarlijksche inkomst betaald van honderd vijftig guldens. Zie het K. *plakkaatboek* I bl. 20. Volgens het kerkelijk reglement, door de algemeene

sta-

staten gemaakt ten jare 1660, genoten de predikanten op zeer vele plaatsen eene inkomst van bijkans zeven honderd guldens.

Bl. 279. (236) Zie het *Kerkel. plakkaatb.* I bl. 230. Schandelijk schijnen in de gemelde provinciën vele goederen van dien aard, waaruit de predikanten en kosters een gedeelte van hun onderhoud moesten genieten, verdonkerd te zijn geworden; zoo door ambachtsheeren en patronen, als anderen. Op vele plaatsen waren daarover hevige klagten, welke de staten niet dan met moeite hebben kunnen wegnemen.

Bl. 279 (237) Zie het *K. plakk.*; II bl. 54, 71, 72, 95.

Bl. 279. (238) Zie het K. *plakk.* II bl. 75 en 139, 140. In het jaar 1594 werden reeds den predikanten, die meer, dan drie kinderen hadden, voor elk kind, beneden de veertien jaren, twintig guldens toegelegd. Zie bl. 104—107.

Bl. 280. (239) Zie het K. *plakkaatb.* II bl. 74.

Bl. 280. (240) Zie het K. *plakkaatb.* II bl. 21, 22.

Bl. 282. (241) Nergens, zoo verre wij weten, heeft men meer geklaagd over het te zoek raken der pastorijegoederen, dan in *Drenthe*. Reeds in het jaar 1600 bleek het, dat de schouten de aan hen overgedragene pastorije en vikariegoederen voor een gedeelte verdonkerden, en klaagde men daarover aan den stadhouder. Vervolgens hebben de Drentsche klassen en ook de synode vele jaren lang hare klagten daarover aangeheven, aandringende op herstelling der goederen. Dan hoe zeer ook dit verzoek bij de ridderschap en eigenerfden door den stadhouder werd aangedrongen, het bleef zonder eenige vrucht. Eindelijk werden door gemelde ridderschap en eigenerfden ten jare 1678 alle aktiën, bij en na de hervorming daarover voorgevallen, vernietigd. Misschien heeft dit wel aanleiding gegeven, dat men zich in sommige gemeenten van *Drenthe* ter aanvulling van der predikanten traktementen bediende van eenen maatregel, die wij niet weten dat elders gekozen is. Namelijk er werd van tijd tot tijd op elk nieuw gebouwd huis één gulden, op een grooter nieuw huis twee guldens, en zoo voorts tot vier guldens toe, als eene jaarlijksche pacht, gelegd ten voordeele des hervormden predikants van het kerspel. Koning LODE-

WIJK

wijk eindelijk heeft dat bezwaar, hoe min drukkend ook voor de eigenaars van zoodanige huizen, opgeheven, en den predikanten de som, daarvan herkomstig, jaarlijks uit 's lands kas doen betalen. Wij weten dit alles uit bijzondere berigten, ons betrekkelijk de hervormde kerk van *Drenthe* medegedeeld.

Bl. 283. (242) Ter vermijding van uitvoerigheid kon in den tekst de geschiedenis hiervan niet hooger opgehaald worden. Dat spaarden wij voor deze bijzondere aanteekening. Van het jaar 1580 tot aan het jaar 1584 schijnen de parochiale goederen ten platten lande onder het bestuur der grietslieden en kerkvoogden geweest te zijn, en schijnt aan elk der predikanten, indien de inkomsten zulks lijden konden, daaruit te zijn toegedeeld eene jaarlijksche bezoldiging van drie honderd guldens. Hetgene er wijders overbleef werd tot andere einden gebruikt. De meeste parochiale goederen echter konden geene jaarlijksche rente van drie honderd guldens opleveren, zoodat vele predikanten met een kleiner traktement zich moesten vergenoegen; sommige zelfs zagen hetzelve niet hooger gebragt, dan tot slechts honderd guldens. Geen wonder trouwens; in, of even voor het midden der zestiende eeuw konden sommige landpriesters uit hunne parochiale goederen niet meer, dan eene jaarlijksche inkomst hebben van ongeveer vijftig guldens, waarvan zij in kleine gemeenten, die weinig voor het doen van zielmissen enz. opbragten, grootstendeels leven moesten. Zoo een priester toen eene inkomst van honderd guldens uit zijne parochiale goederen had, was hij ruim bedeeld. Wij vonden daarvan vele voorbeelden in het zesde deel van *Vrieslands Charterboek*, dat gedeeltelijk voor het jaar 1795 afgedrukt, maar nooit is in het licht gegeven. Dan den 14 van grasmaand des gemelden jaars 1584 werd door 's lands staten vastgesteld, dat de predikanten het vrije gebruik der parochiale goederen zouden genieten, en zulke gemeenten, waar dezelve niet toereikende waren, met andere gemeenten zouden vereenigd worden. Indien al dit laatste niet wel geschieden konde, werd echter den predikanten zoo veel uit de kloostergoederen toegedacht, dat zij eene jaarlijksche inkomst hadden van drie hon-

honderd guldens. Zelfs waren er predikanten, die, uit hoofde van het meer moeijelijke hunner bediening, bij de grootere uitgebreidheid hunner gemeenten, door der staten bijzondere zorg eene jaarlijksche inkomst hadden van vier honderd guldens, ja van meer. Zie de *Volglijst der predikanten onder de klassis van Zevenwouden* door J. ENGELSMA; bl. 61, waar het blijkt, dat zulks plaats had ten jare 1598. Volgens staatsbesluit van den 25 van lentemaand des jaars 1603 werd de jaarlijksche inkomst der landpredikanten algemeen verhoogd tot drie honderd en vijftig guldens. In vervolg van tijd echter schijnt het aanvullen der sobere inkomsten van vele predikanten uit 's lands kas zeer gebrekkig, ten minste zeer traag gegaan te zijn. Volgens het negende artikel van de handelingen der synode, te *Bolsward* gehouden, ten jare 1643, klaagden de predikanten toen zeer over wanbetaling. En die klagten schijnen van jaar tot jaar zeer verergerd te zijn. Het gevolg was derhalve, dat er in veler predikanten huisgezinnen werkelijk nooddruft heerschte, en nijpende armoede hen in de kommerlijkste omstandigheden bragt. Ten jare 1676 was het altoos dus gesteld. Een treffend voorbeeld daarvan vindt men in de aangehaalde *Volglijst* enz.; bl. 98. Dan den 25 van sprokkelmaand des jaars 1681 werd door de staten der provincie aan de noodlijdende predikanten weder toegelegd eene aanvulling hunner inkomsten tot slechts drie honderd guldens, welke geheven werd uit eene belasting op het gemaal. Bij eene vernieuwing van deze resolutie der staten werd ten jare 1683, den 21 van sprokkelmaand, het traktement verhoogd tot vier honderd guldens. Andermaal werd die resolutie door de staten bekrachtigd den 20 van sprokkelmaand des jaars 1686, waarbij tevens den predikanten werd opgelegd onder eede te verklaren, hoe vele inkomsten zij jaarlijks uit de pastorijegoederen hadden; en die werden dan aangevuld. Ook besloot men toen, dat de pastorijehoeven en landen voortaan openlijk zouden verhuurd worden door den sekretaris der grietenij. Zie het *Charterboek van Vriesland*; V bl. 1252. Er waren toen predikanten,

ten, die deze som geheel van het land ontvingen, als welker pastorijegoederen toen bijkans niets, ja geheel niets, opbragten. Zie het *Charterboek van Vriesland*, V; bl. 1220; en de *Algemeene beschrijving van O. en N. Vriesland, door* F. SJOERDS; II D. II st. bl. 751, 752. Dus bleef de staat der zaken nopens het bezoldigen der predikanten tot het jaar 1699. Hetgene er toen en naderhand te dezen opzigte gebeurd is, hebben wij in den tekst verhaald, en hierover zie men verder de *Kerkelijke wetten van Vriesland*, door G. NAUTA uitgegeven; bl. 46, 47, en de *Kerkelijke Geographie*; door W. A. BACHIENE; III bl. 149, 150. Ook zie men het a. w. van F. SJOERDS II D. II st. bl. 152—154. Uitgediende predikanten in Vriesland behielden, volgens een staatsbesluit van den 11 van sprokkelmaand des jaars 1599; hunne genotene jaarlijksche predikantswedde van drie honderd guldens. En niettegenstaande de vermeerdering van de traktementen der predikanten, die er vervolgens van tijd tot tijd heeft plaats gegrepen, is dat pensioen nooit verhoogd geworden. In Holland en Zeeland daarentegen heeft men hetzelve telkens even hoog doen worden, als het vaste predikanten traktement. In Gelderland weder weigerde men den predikanten, die door ouderdom of zwakheid niet meer in staat waren, om der kerk van nut te zijn; geheel zulk eene welverdiende belooning voor hunnen veeljarigen arbeid. Treurig, zeer treurig was het derhalve, dat men, in sommige provinciën, voor die hoogsteerwaardige grijzen zulk eene geringe of wel geene de minste zorg droeg.

Bl. 285. (243) Zie het K. *plakkaatboek*; I bl. 213.

Bl. 285. (244) Zie het K. *plakkaatboek*; II bl 220. Het bestuur van deze kerkelijke of anders genoemde patroonsgoederen werd in de meeste provinciën geheel als politiek beschouwd, gelijk mede het aanstellen van kerkmeesters of kerkvoogden, die ook wel eens onder den naam van bouwmeesters voorkomen, in de waalsche gemeenten geheeten *maîtres de la fabrique*, zoo in de steden als dorpen, op eene geheel politieke wijze geschiedde. Onbestaanbaar nog-

tans was het met de toedragt der zake, dat tot aan het midden der zeventiende eeuw, op vele plaatsen, nog roomsche kerkmeesters gevonden werden. De synoden klaagden daar wel over; maar dat hielp niet. Bij vele gemeenten waren er ook van ouds her groote klagten ontstaan, en bleven zij er, dat, gelijk eerst door de plaatselijke ontvangers, naderhand door roomsche kerkmeesters of kerkvoogden, de goederen, hun toebetrouwd, gedeeltelijk, ja soms geheel verdonkerd werden.

Voor het overige kan men over de godsdienstige bezittingen, in het algemeen beschouwd, met name de kloosterlijke, geestelijke en kerkelijke goederen lezen eenige daarover opzettelijk geschrevene werken, als daar zijn SCHOOCKII *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis; Theologisch advys over het gebruik van kerkelijke goederen*, door G. VOETIUS; *Zedig en grondig berigt over het gebruik der geestelijke goederen*, door DANIËL VAN HENGHEL; *Pointen van noodige reformatie*, door CHRISTOPHORUS EUBULUS (JACOBUS KOELMAN) bl. 131, 289, 458, en meer andere hierna te noemen geschriften. Deze aangehaalde schriften zijn betrekkelijk in het algemeen tot alle godsdienstige bezittingen van onderscheiden aard, inzonderheid tot de kapittelgoederen van *Utrecht*, waarover in het midden der zeventiende eeuw hooggaande verschillen gerezen zijn. In het vervolg zullen wij niet wel gelegenheid vinden eenig berigt van deze verschillen te geven. Daar echter dezelve belangrijk zijn, is het dus hier de eenige plaats, om van dezelve te gewagen.

In *Utrecht*, namelijk, had men, na de hervorming der kerke, de vijf kapittelen, zoo als die er van ouds her geweest waren, in stand doen blijven. En die kapittelen hadden hunne proosten, dekens, thesauriers en kanunniken, met de inkomsten daaraan verknocht, welke door deze genoten werden, behouden. Dan alles was gesekulariseerd of wereldlijk geworden; zij, die de gemelde waardigheden bekleedden, waren geene geestelijke, maar wereldlijke personen, even gelijk de abdisse en de kanonessen der vrouwelijke abdij

Ter Hunnepe, bij *Deventer*, waar echter de goederen door de staten der provincie, ten tijde der hervorming, waren aangeslagen, zoo dat alleen de eeretitels geestelijk bleven. Dit verwekte bij eenige hervormde godgeleerden misnoegen. Naar het oordeel van deze had men de kapittels moeten vernietigen, en de inkomsten besteed hebben tot onderhoud der geestelijkheid, of tot andere, den godsdienst of de wetenschappen bevorderende, gebruiken. Voor het jaar 1619 was de staat der Utrechtsche hervormde kerk zoodanig, dat vele over deze zaak misnoegde godgeleerden tegen den geweldigen stroom van anders denkenden hunner orde niet konden oproeijen. Zij gevoelden het te zeer, dat zij, gelijk VOETIUS het uitdrukt in zijn gemeld *Theol. advijs;* I bl. 131, bukken moesten voor den gestadigen invloed van UITENBOGAARTS geest en VAN OLDENBARNEVELDS gezag. De burgerlijke regering was trouwens ten aanzien van deze zaak volstrekt ongenaakbaar. Niemand had moed daarover zijn gevoelen te uiten, uit vrees voor den sterken arm, zoo van vele kerkelijken, als wel inzonderheid van vele politieken, die het regt over de kapittelgoederen voor zich begeerden en het met kracht vasthielden. Na het jaar 1619 kregen de ontruste gemoederen der tegen deze zaak ingenomene godgeleerden lucht; men begon van tijd tot tijd op de predikstoelen over dezelve zijn gevoelen te zeggen; en allengs geraakte de gansche kerk van *Utrecht* in rep en roer. Kerkenraden, klassen en synoden kregen er de handen vol mede. Voornamelijk wakkerde het vuur van dien twist sterk aan ongeveer het midden der eeuw. Menigvuldige schriften en tegenschriften zagen het licht, bearbeid niet alleen door geleerden te *Utrecht*, maar ook door der zake kundigen in steden van andere provinciën. Tegen de zoogenoemde kapittelen ijverde boven al met nadruk de beroemde G. VOETIUS, te *Utrecht*, die velen in zijn gevolg had. VOETIUS maakte zijne gevoelens gemeen in verscheidene schriften, en onder deze bijzonderlijk in hetgene wij genoemd hebben. Der kapitularen zaak daarentegen werd inzonderheid te *Groningen*, gehandhaafd door M. SCHOOCK en S. MARE-

RESIUS, beide hoogleeraars aldaar; door den eersten in zijn reeds aangehaald werk *de Bonis ecclesiasticis*, door den anderen in zijn *Judicium & responsum theologicum ad quaestionem de canonicis ultraiectinis*. Eindelijk vorderde in het jaar 1659 de regering te *Utrecht* van de godgeleerden der hervormde gemeente aldaar, om hun oordeel, met de meeste onpartijdigheid, hierover uittebrengen. Dit geschiedde ten jare 1660 door de pen van MATTHIAS NETHENUS, een' geliefden kweekeling van VOETIUS, en nevens dezen vervolgens hoogleeraar der theologie te *Utrecht*, in een werkje, waarvan de titel was *Accoort der t' samentlicke dienaren des goddelicken woordts in de gemeente* JESU CHRISTI *tot Utrecht in 't adviseren over 't gebruyck der kerckelicke goederen* enz. Maar zoo verre was het er van af, dat hij door dit geschrift de gemoederen vereenigde, dat hij nog grooter scheuring verwekte. MARESIUS gaf er eenige *korte aanmerkingen* over in het licht, en hierop liet NETHENUS ten jare 1661 terstond volgen zijne *Noodzakelijke verdediging van de uniformiteit der predikanten van Utrecht*. In hetzelve havende hij toen MARESIUS op zulk eene onbeschaafde of liever onbeschofte wijze, dat hij door uitgezochte scheld en smaadredenen, hem naar het hoofd geworpen, zelf zijnen stand de grootste oneer aandeed, en ook zich zelf daardoor de meeste smart verwekte. De staten van *Groningen* en *Ommelanden*, die in dat geschrift ook op eene verregaande wijze beledigd werden, vorderden eerst van de Utrechtsche staten, en daarna van de vroedschap der stad, voldoening. Deze laatste, het geschrift van NETHENUS meer opzettelijk onderzocht hebbende, vond 's mans gedrag, daarin bloot liggende, zoo erg, dat zij hem den 14 van grasmaand des jaars 1662 van zijnen post ontzettede, en hem gebood de stad te ruimen. Alzoo onderging hij hetzelfde lot, dat twee Utrechtsche predikanten, ABRAHAM VAN DER VELDE en JAN TEELING, reeds ten jare 1660 getroffen had. Deze waren ter behoudenis van de rust der kerke door de regering ook van hun ambt ontslagen en gebannen. Door deze zoo krachtige maatregelen, van de zij-

de

de der *Utrechtsche* regering, werden de gemoederen tot bedaren gebragt. En daarna gaf VAN HENGHEL, ook predikant te *Utrecht*, in het licht zijn hiervoor gemeld werkje, *Zedig en grondig berigt* enz., waarin hij tegen NETHENUS en vele anderen de zaak der kapitularen verdedigde. Dit werkje kwam uit ten jare 1666. Over de verdere lotgevallen van NETHENUS zie men BURMANNI *Traiectum eruditum;* p. 239—248, en over die van V. D. VELDE en TEELING de *Lijst der predikanten onder de provincie van Utrecht*, door H. VAN RHENEN; bl. 46, 47. Voor het overige leze men *over den waren aard der geestelijke goederen en het regt der gereformeerde kerk in Nederland op een gedeelte van dezelve* de meermalen aangehaalde *proeve* door Mr. A. V. D. T. uitgekomen te *Rotterdam* in het jaar 1797; en over de *geestelijke goederen in Vriesland* het fraai geschrevene *Onderzoek* naar dezelve, door den hoogleeraar S. GRATAMA in het licht gegeven te *Harlingen* in het jaar 1796.

Bl. 236. (245) In sommige dorpsgemeenten van *Zeeland* bij voorbeeld zijn er van hetzelve, in gevorderd wordende tienden, nog flaauwe overblijfselen. In *Overijssel* zijn er verscheidene gemeenten, waar de predikant zijn inkomen heeft gedeeltelijk uit koorn, tienden, vrijen turfbrand enz. Ook in *Drenthe* zijn er gemeenten, waar de predikant nog lang na de hervorming der kerke, als een gedeelte van zijne jaarlijksche inkomst, bleef ontvangen eene zekere hoeveelheid van brood en boter; zoo als te *Havelte*, te *Nijeveen*, te *Kolderveen* enz. In latere tijden heeft men echter de waarde daarvan liever in geld willen opbrengen, hetwelk er den naam draagt van *keutergeld*. En toch nog, meenen wij, dat hiervan flaauwe overblijfselen in dat gewest hier en daar zijn. In sommige gemeenten, zoo als te *Zuidwolde*, heeft ten minste de predikant vrij turf.

Bl. 287. (246) Men zie de m. a. *Proeve* enz., door A. V. D. T. bl. 23, 39; en de resolutiën der staten van *Holland* in het *Kerkelijk plakkaatboek;* II; bl. 5, 27. Hoe zulks in *Vriesland* geweest is, zie men in de m. a. *Beschrijving van Vriesland*, door F. SJOERDS II. D. II st. bl. 733, vergeleken

met bl. 729. In Vriesland was de bedeeling der pensioenen van de ontslagene geestelijken der roomsche kerk zeer sober. Vele leden gebrek, en klaagden daarover aan de algemeene staten, wier medelijden werd opgewekt, om hen aan de vriesche staten ernstig aantebevelen. Zie het *Charterboek van Vriesland;* IV bl. 954. Ook was bij staatsresolutie van den 2 van bloeimaand des jaars 1580 den roomschen geestelijken het pensioen niet toegestaan, tenzij ze hunne huishoudsters trouwden, die algemeen voor bijzitten gehouden werden. Zie het *Charterb. v.* V. IV bl. 150, 151. En bij eene staatsresolutie van den 9 van slagtmaand des jaars 1581 werden de hieraan niet gehoorzamenden buiten 's lands gebannen, op bedreiging van, ingeval zij wederhoorig waren, aan lijf en goed gestraft te zullen worden. Zie het a. *Charterb. v.* V. IV; bl. 280, 281. Een diergelijke maatregel werd den 23 van bloeimaand des jaars 1585 door de staten van *Utrecht* genomen tegen de roomsche geestelijken, die hunne bijzitten hielden. Indien zij met dezelve niet door het huwelijk zich lieten vereenigen, moesten zij eene boete betalen van tachtig guldens, dan nog wederstrevig, zouden zij hunne pensioenen verliezen, en dit geen' invloed op hen hebbende, gebannen worden. Zie BORS *Nederlandsche oorlogen;* B. XX bl. 53. Intusschen vergunde men, of openlijk of bij oogluiking, den roomschen priesteren, in zoodanige plaatsen altoos, waar de hervormde gemeente met die van eene andere plaats vereenigd was, daar de predikant woonde, hun verblijf in de pastorij te houden, of, indien er op de plaats werkelijk een predikant in de pastorij wonen moest, het huis van den vikaris voor zich te nemen. Nog ten jare 1609 en 1611 waren daar voorbeelden van, onder anderen in Vriesland, zoo als te *Gaasmeer* en *Oudega.* De hervormde gemeenten van die beide plaatsen waren zamengevoegd. De predikant woonde te *Oudega*, en in het vikariëhuis de oude priester van dat dorp, terwijl te *Gaasmeer* de aldaar uitgediende priester nog in de pastorij zijne woning had. Zie de voorrede voor de *Naamlijst der predikanten onder de klassis*

van

van Bolsward; *** 3. Uit het berigt, dat wij daar vinden, blijkt tevens, dat het pensioen van den ouden priester in *Gaasmeer* toen nog zeer slecht betaald werd.

Bl. 287. (247) Zie de aang. *Proeve* door A. V. D. T. bl. 50. In alle provinciën zijn te dezen aanzien staatsresolutiën uitgevaardigd, sommige ter bedreiging sommige ter uitvoering.

Bl. 288. (248) Zie de *Verdediging van de zaak der hervormden;* door V. D. BERG; bl. 120, 121; uit welke plaatse wij eenige woorden in den tekst hebben overgenomen. In *Gelderland* schijnt men vrij algemeen gezind geweest te zijn, om de godsdienstbezittingen met de roomschen te deelen. Waren deze niet balsturig geweest, zij zouden meer behouden hebben, dan hun wel anders naar den aard der zake toekwam. Ten voorbeelde strekke het gebeurde te *Putten*, op de *Veluw;* hier werden alle goederen, aan de daar gelegene abdij behoorende, tusschen de staten der provincie en den abt gedeeld. De aan den abt blijvende goederen zijn van dien tijd af steeds bestuurd door eenen kellenaar en onderkellenaar, beide geestelijke personen. De abt behield ook het regt van patroonschap, het eenige, dat er op de Veluw is, doch zoo, dat hij, in het voorstellen van eenen beroepbaren hervormden predikant, gemeenschappelijk met de ambtjonkers handelen moest. En dit regt is den tijdelijken abt, die steeds in de volle bezitting van zijne goederen is gebleven, tot heden toe nooit betwist geworden. Verg. BACHIENE's *Kerkelijke geographie;* I bl. 71.

Bl. 288. (249) Zie VAN REYDS *Hist. der nederl. oorlogen;* bl. 34, 35; verg. de m. a. *Proeve* enz.; door A. V. D. T. bl. 50. V. REYD past wel dit zeggen in het algemeen op de roomschen toe, hetgene te sterk is; maar bijzonder toepasselijk is hetzelve op hun gedrag in Gelderland.

Bl. 289. (250) Zie *Erinnerugen aus der teutschen reformationsgeschichte;* durch J. C. W. AUGUSTI; 1 bl. 70 en 71. Men verg. de *Sermoenen* van Br. KORNELIS ADRIAANSZ; bl. 66.

Bl. 290. (251) Zie LUTHERS *Kirchenpostill;* Evang. VII p. *Trinit.*

Bl. 291. (252) Die overgave der kerken is evenwel niet zonder uitzondering algemeen geweest. In de landen van *Overmaas*, namelijk *Valkenburg*, *Daalheim*, en 's *Hertogenrade*, hebben de roomschen overal hunne kerken behouden, onder die voorwaarde nogtans, dat ook de hervormden er tevens hun afzonderlijk gebruik van mogten maken. En op verscheidene plaatsen, waar geene hervormden waren, behielden de roomschen de kerken in het volkomenste bezit. Zie KOKS *Vaderl. woordenboek;* XXIII; bl. 312.

Bl. 292. (253) De voornaamste besluiten der algemeene staten, ter zake van den openbaren godsdienst, in de generaliteits landen, genomen, vindt men in een afzonderlijk werk, ten jare 1661 in het licht verschenen onder den titel van *Reglement op de politieke reformatie, in de Meijerij van 's Hertogenbosch en andere kwartieren van gelijke natuur, onder de Generaliteit behoorende.* Men vindt die ook in het *Kerkelijk plakkaatboek* hier en daar; gelijk mede in het eerste deel van dat werk het gemelde *Reglement* gelezen wordt; bl. 9—23.

Bl. 292. (254) Verg. KOKS *Vaderl. woordenb.* XVII bl. 275. Verder vergelijke men hier v. HAMELSVELDS *Kerkelijke geschiedenis*, door ons vervolgd, XXV bl. 48—63.

Bl. 295. (255) Zie de *Kerkelijke geographie;* door BACHIENE; IV bl. 184, 185.

Bl. 297. (256) Wij meenden hier deze historische aanmerking vooral te moeten maken, omdat sommige geschiedschrijvers de Waalsche hervormden voor Waldenzen houden. In die gedachte was zelfs nog voor eenige jaren de geleerde J. BREZ, in zijne *Histoire des Vaudois*, uitgekomen 1796; men zie de voorr. p. 24. Doch de niet min geleerde L'ANGE heeft 's mans ongegrond gevoelen onlangs zeer wel wederlegd in de aanmerkingen op zijne *Sermons;* p. 437. Men vergelijke hetgene wij hieromtrent geschreven hebben in de door ons vervolgde *Kerkel. geschiedenis van* den hoogleer-

aar

aar V. HAMELSVELD; XXV bl. 79. *Waldenzen* en *Walen* zouden naar het gevoelen van BREZ oorspronkelijk dezelfde zijn. Ook die beide namen zouden dezelfde zijn. Doch het is daar zoo verre van af, dat, gelijk wij ter aangehaalde plaatse reeds hebben aangemerkt, de naam *Walen* niets anders is, dan de oude naam *Galen*, *Gallen*, (*Galli*). De natuurlijke verwisseling der G met W is bekend. De *Walen* maakten oorspronkelijk een klein gedeelte uit van het oude *Gallië*, toen het grooter gedeelte, door de *Franken* overheerd zijnde, den naam kreeg van *Frankrijk*. Conf. A. SCHOONHOVII *de orig. Francorum Epist.* in MATTHAEI *Anal.* I p. 46. Niet tot dat rijk meer behoorende, hadden zij echter de *Gallische* of *Waalsche* taal behouden, welke vervolgens in *Frankrijk* groote verandering onderging door de inmenging van vele *Frankische* woorden enz., en daarna door hare geleerde beoefenaars meer en meer gekuischt werd. De taal der *Walen* was dus nog het oude *Gallisch*, doch dat, na ruim twee honderd jaren, ook uit hoofde eener algemeene taalbeschaving, allengs zich meer en meer naar het Fransch zoodanig gevlijd heeft, dat vervolgens de Walen en Franschen gezegd konden worden ééne taal te spreken, ten minste te schrijven. LODEWIJK VAN VELTHEM, een historieschrijver van het begin der veertiende eeuw, noemt hen op vele plaatsen van zijnen *Spiegel historiaal* reeds *Walen*, terwijl hij die *van Walles* noemt *Galoyzen*; 't gene ten bewijze strekt, hoe de G met de W in deze namen verwisseld werd.

Bl. 297. (257) V. *Sermons de* L'ANGE; p. 338, 339.

Bl. 298. (258) Zie MEINERS *Oostvrieslands kerkelijke geschiedenis*; I bl. 329, en *de Reformations jubelrede nebst geschichte der francösisch reformirten kirche in Emden, von* PH. WENZ, bl. 121. De Waalsche hervormde kerk te Emden was alzoo de moederkerk van alle overige waalsche hervormde kerken hier te lande.

Bl. 298. (259) Zie 's GRAVEZANDES *Tweehonderdjarige gedachtenis der Wezelsche synode*; bl. 81; BACHIENES *Kerkel. Geogr.* IV; bl. 186, 187 en *Sermons de* L'ANGE; p. 357, 358.

Bl. 299. (260) Of de leeraars en ouderlingen van de waalsche hervormde gemeenten ten jare 1563 wel juist hunne eerste kerkvergadering te *Teur* of *Teure* gehouden hebben, is onzeker. De heer L'ANGE gist, dat zij reeds voor dien tijd wel zoodanige vergaderingen zullen gehouden hebben. Zie 's mans *Sermons*, p. 357. Ook de gronden voor die gissing zijn zeer aannemelijk. Het blijkt altoos uit de handelingen der oudste waalsche synoden, dat er ten jare 1563 reeds verscheidene geregelde gemeenten in het zuidelijk gedeelte der Nederlanden geweest zijn, die hare predikanten en ouderlingen hadden. Zeker evenwel is het, dat de gemelde vergadering, welke, te dien jare, door de opzieners der gemeenten gehouden werd, de eerste of liever ééne der eerste is geweest, waarvan de geschiedenis ons kennis geeft. Uit een afschrift van het protokol der oudste kerkelijke stukken, die bij de waalsche gemeenten bewaard worden, en wel met name uit het afschrift, dat bij de Groningsche gemeente berust, hebben wij, na het schrijven van ons historisch berigt nopens deze waalsche kerkzaken in den tekst, over het eene en andere nader licht ontvangen. Het is ons gebleken, dat er ten jare 1563 op denzelfden zes en twintigsten dag van grasmaand wel drie provinciale synoden gehouden zijn, de eerste op de plaats, *Teur.* genoemd, en de andere op de plaats *de la palme*, dat is te *Doornik*, en de derde op de plaats *du Bouton*, dat is te *Armentieres.* Ook is het ons gebleken, dat er ten zelfden jare 1563 nog twee andere synoden gehouden zijn, en wel *à la Vigne* (in den wijngaard) dat is te *Antwerpen*, de eerste den 24 van zomermaand, en de andere den 15 van wijnmaand. Op deze laatste synode werd besloten, dat de handelingen van de gehoudene kerkvergaderingen te boek gebragt, en daarvan voor de bijzondere gemeenten afschriften zouden worden gemaakt. Welk besluit de reden doet denken, waarom, zoo er in de voorgaande jaren zulke kerkvergaderingen reeds mogen gehouden zijn, derzelver handelingen niet tot de nakomelingschap overgekomen, maar reeds lang zijn vergeten geweest. De handelingen echter der vijf, ten jare 1563 gehou-

houden, synoden zijn zeer kort, en behelzen niets anders, dan eenige weinige toen genomene besluiten, met weinige woorden ter nedergesteld, in den vorm van eene kerkorde of kerkelijk wetboek. In het eene afschrift is echter alles breedvoeriger, dan wel in het andere. De Groningsche codex is altoos meer breedvoerig, ook in sommige opzigten naauwkeuriger dan wel andere, die wij gezien hebben, schoon dezelve voor het overige vele gebreken heeft, die door de onkunde van den afschrijver veroorzaakt zijn.

Wat wijders den naam betreft van *Teur*, de plaats, waar de eerste synode, van welke in het oude protokol gewaagd wordt, gehouden is; „ over deszelfs beteekenis," zegt BACHIENE in zijne *Kerkel. geographie*, IV bl. 187, „ is men niet zeker." Die onzekerheid is zoo groot, dat er na veel nadenkens door niemand nog eene, op aannemelijke gronden rustende, verklaring van gegeven is, en ook niet schijnt gegeven te kunnen worden. In den tekst dachten wij aan *Doornik*, in het fransch *Tournai*, dat heelligt in de uitspraak *Tour* of *Teur* konde geweest zijn, veronderstellende, dat het, ten jare 1563, bij de waalsche hervormden, nog niet zoo algemeen was, verbloemde namen te gebruiken, om hunne vergaderplaatsen uittedrukken. Dan door het nader onderzochte wordt die gedachte omverre geworpen. De namen der vergaderplaatsen waren ten jare 1563 reeds algemeen geene eigene, maar verbloemde namen. Den geleerden G. S. DE CHAUFEPIÉ, predikant bij de waalsche gemeente in 's *Gravenhage*, wiens schrander oordeel wij hierover hebben ingevraagd, komt het waarschijnlijkst voor, dat *Teur*, onder de hand van den zich vergissenden ouden afschrijver, verbaste d is van *Fleur*, en er in het exemplaar, dat deze volgde, gestaan zal hebben *de la* of *d Fleur de lys* of *lis* (de *leliebloem*) met welken verbloemden naam meermalen in het protokol aangeduid wordt de gemeente van *Oudenaarde*, en ook eene gemeente in den omtrek van *Gent*. Onvermoedelijk schijnt het wel eenigzins, dat de afschijver eenen tweevoudigen misslag, in zoo weinige woorden, zoude begaan hebben, namelijk door niet alleen, in plaatse van *Fleur*, te schrijven *Tour*, maar ook het

het geheele *de lys* over het hoofd te zien en wegtelaten, doch wie kan, ter verklaring van het donkere, hier iets opgeven, dat meer waarschijnlijk is? Te voren dacht de heer DE CHAUFEPIÉ, en had die gedachte medegedeeld aan den heer L'ANGE, blijkens de aanteekeningen van dezen op zijne *Sermons*, p. 557 en 558, dat er in het oorspronkelijke slechts *Fleur* gestaan, en de afschrijver door vergissing *Teur* te boek zoude hebben gebragt. Deze gedachte bekomt ook niet weinig gronds van waarschijnlijkheid, wanneer wij in aanmerking nemen, dat, schoon wel de meeste namen der waalsche kerken van *bloemen* en *boomen*, in hunne onderscheidene soorten beschouwd, en wel van de schoonste ontleend waren, echter de algemeene naam van *l'arbre* (de *boom*) aan meer dan ééne nieuwe gemeente, blijkens de synodale handelingen van het jaar 1576, eigen was. Dus zoude dan ook ten jare 1563 eene waalsche gemeente den algemeenen naam van *la Fleur* (de *bloem*) voegelijk hebben kunnen dragen. En nogtans meenen wij deze gedachte te moeten verwerpen; omdat men alzoo zoude moeten veronderstellen, dat de gemeente, *Fleur* genoemd, dadelijk daarna heeft opgehouden te bestaan, wijl wij dezelve in de handelingen der volgende synoden nergens gemeld vinden. In de handelingen daarenboven der synode, te *Antwerpen* gehouden den 2 van sprokkelmaand des jaars 1576, vinden wij nog onder verbloemde namen alle vroegere gemeenten van het zuidelijk gedeelte der Nederlanden opgeteld, maar onder die alle geene gemeente, die *Fleur* heette.

Merkwaardig is het, dat vele verbloemde namen, waarmede de waalsche gemeenten ten jare 1563 en vervolgens bestempeld werden, zoo groote overeenkomst hadden met de namen der bloeijende kamers van de toenmalige rederijkers, in het noordelijke zoo wel als het zuidelijke deel der Nederlanden; ook deze waren meest ontleend van een' met allerlei bloemen en boomen versierden tuin. De waalsche gemeente bij voorbeeld, te *Oudenaarde*, heette *l'eglise de la fleur de lys*, (van de leliebloem); die van *Doornik*, *de la palme* (van den palmboom); die van *Antwerpen*, *de la vigne* (van den wijngaard); die van *Bergen in Henegouwen*

wen en *Quesnoy*, *de l'olive*, (van den olijfboom); die van *Ryssel*, *de la rose* (van de roos); die van *Douay*, *de la gerbe* (van de korenschoof); die van *Arras*, *de la pensée* (van de penseebloem of violet). Diergelijke namen droegen toen ook de kamers der rederijkers; die van *Diest* werd genoemd de *leliebloem;* die van *Leyden*, de *palmboom;* die van *Arras*, *Berchem*, *Haarlem* en *Monster*, de *wijngaardrank;* die van St. *Truyen* en *Maasland*, de *Olijfboom;* die van *Dendermonde*, *Hasselt*, *Naaldwijk* en *Schiedam*, de *roos*, die van *Brussel*, *Schiedam*, *Thienen* en 's *Gravenhage*, de *korenbloem;* die van *Leuven* en *Schoonhoven*, de *pensee* of de *penseebloem*, en die van *Utrecht*, de *violetten*. Sommige namen der waalsche gemeenten waren ontleend van vogelen, gelijk die van *Valenciennes*, welke genoemd werd *de l'aigle* (van den arend). Dus ook had men te *Dendermonde* eene rederijkkamer, die de *leeuwrik*, en te *Haarlem* eene, die de *pellikaan* heette. Allerduidelijkst ziet men hier eene vermaagschapping van de waalsche hervormde gemeenten met de genootschappen der rederijkers; hetgene ter nadere opheldering strekt van hetgene wij in den tekst bl. 58—64 en in de aanteekening (69) hebben aangemerkt. Toen WILLEM de eerste, onder het bewind van ALVA, de vrijheid zocht te herstellen der Nederlanders, gebruikte men insgelijks in de daarover gewisselde brieven verbloemde namen, om de nederlandsche steden aanteduiden, doch welke uit de Mythologie der ouden ontleend waren. *Alkmaar*, bij voorbeeld, heette PLUTO, *Amsterdam* SATURNUS, 's *Gravenhage* JUPITER, *Leyden* MERCURIUS enz. Zie BORS m. a. werk; op het jaar 1569, en *Bibl. Brem.* V. p. 711.

Bl. 299. (261) Van de akten dezer zoo wel, als van die der, in de voorige aanteekening gemelde, kerkvergaderingen, worden de afschriften nog bewaard, als merkwaardige gedenkstukken, bij de waalsche gemeente hier te lande.

Bl. 300. (262) Zie hiervoor bl. 246 en 247.

Bl. 302. (263) Zie BACHIENES *Kerkel. Geogr.* IV bl. 192; en de handelingen van de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1578, art. 46. Van deze en andere ou-

oude synodale handelingen zijn onderscheidene verzamelingen van tijd tot tijd in het licht gekomen. Het volledigste worden zij gevonden in het bekende *Kerkelijke Handboekje*, waarvan onderscheidene uitgaven zijn. Het op de Dordrechtsche synode beslotene werd nader bevestigd op de nationale synode te *Middelburg*, gehouden ten jare 1581, blijkens derzelver handelingen; art. 56; gelijk ook op de nationale synode, te 's *Gravenhage* gehouden ten jare 1586. Zie derzelver handelingen; art. 45.

Bl. 302. (264) Zie BACHIENES m. a. w. IV bl. 193.

Bl. 302. (265) Vid. SCHOOCKII *Lib. de bon. eccles.* p. 470 et 471.

Bl. 303. (266) Zie BACHIENES m. a. w. IV; bl. 192, 193.

Bl. 303. (267) Zie het *Kerkelijk Plakkaatboek*; II bl 83, 84, 331. Het jaarlijksch inkomen der waalsche predikanten was honderd en vijftig guldens. Hunne weduwen werden bezorgd op dezelfde wijze als die der duitsche predikanten.

Bl. 304. (268) Zie BACHIENES m. a. w. IV bl. 194, 206. Te *Leeuwaarden* werd de waalsche gemeente gesticht in het jaar 1659. De geschiedenis van die stichting vindt men in het *Charterboek van Vriesland*; V bl. 622—627

Bl. 304. (269) De waalsche predikant te *Middelburg*, J. BREZ, in het laatst der achttiende eeuw overleden, zegt in de voorrede van zijne *Histoire des Vaudois*, dat hij denzelfden naam droeg, als de in den tekst gemelde predikant, uit wiens geslacht hij afstamde; en dus schijnt wel de naam van dezen, niet gelijk die gewoonlijk geschreven wordt, DE BRES, maar BREZ geweest te zijn Trouwens het blijkt uit voorhanden zijnde voorbeelden genoegzaam, dat velen, al waren zij aan elkander door bloed verwant, hunne geslachtnamen niet altijd gelijk schreven. Zelfs waren er onder hen geleerden, die zelve zich hierin niet gelijk bleven.

Bl. 309. (270) Vid. SCHYNII *Hist. Mennon.* p. 211 & 212.

Bl. 310. (271) ZWINGLI vergelijkt ergens in zijne *Responsio ad LCCII responsiones Badenses*; Opp II p. 582, zijn gevoelen met dat van ERASMUS, en toont, dat dit geen ander, dan het zijne was. Niemand der toen levende groo-

te

te godgeleerden vereenigde zich in vele opzigten meer met ERASMUS, dan ZWINGLI. Verg. de uitmuntende *Redevoering op het derde eeuwfeest der hervorming*, door J. W. TENCKINCK bl. 39. De woorden van ERASMUS, door ZWINGLI aangehaald, worden gevonden in 's mans *Paraphr. in Acta Apost.* II. 46; en zijn deze volgende. „ Qui se iun„ xerant numero discipulorum, perseverabant in doctrina „ Apostolorum, atque in sumendo symbolo foederis num„ quam rumpendi, quod illi communionem vocabant. Id a „ Domino traditum erat huiusmodi. Frangebatur panis, „ & ex eo cuique dabatur particula; atque hoc agentes in „ *memoriam dominicae passionis*, agebant gratias divinae be„ nignitati, quae *per unici Filii sanguinem ipsos expiasset* „ *a peccatis*, quae *per* eiusdem indebitam *mortem* ipsos „ *cooptasset in hereditatem vitae aeternae*." Met de begrippen van ZWINGLI en ERASMUS kwamen in allen deele overeen die, welke men vindt in de eerste *Nederlandschduitsche onroomsche*, men zoude schier kunnen zeggen *hervormde*, huispostil, welke ten jare 1526 in het licht verscheen, en welke wij vervolgens nader zullen leeren kennen. In dezelve vinden wij D. II bl. 6 des schrijvers begrippen van het gebruik des h. avondmaals onder deze bewoordingen voorgedragen: *wtwendich ete ic dat sacrament, mer inwendich ende geestelick ontfange ic alle die goeden* CHRISTI *ende hem seluen, gelyc als wanneer ic lichamelick broot ete, dat my stercket inwendich in den lichaem.*

Bl. 316. (272) Ten einde men CALVINS gevoelen over het avondmaal regt leere kennen, willen wij hetzelve met 's mans eigene woorden hier opgeven, uit zijne *Instit. relig. christ.* Lib. IV C. 17, s. 3—11. „ Men mag het gewisselijk daar„ voor houden, dat CHRISTUS, in dit sakrament, ons *waar*„ *lijk* worde toegereikt, niet anders, als of Hij werkelijk „ bij ons tegenwoordig ware, van ons gezien, getast en be„ voeld wierd. Want het woord, *neemt*, *eet*, *drinkt! dit is* „ *mijn ligchaam*, *dit is mijn bloed!* kan ons niet bedrie„ gen. — Ook dan alleen wordt CHRISTUS op de regte „ wijze en tot ons heil genoten, wanneer wij de kracht

„ van

„ van zijnen kruisdood op het levendigst gevoelen. — *Het*
„ *vleesch van* CHRISTUS *is waarlijk spijs en zijn bloed is*
„ *waarlijk drank*, waardoor de geloovigen opgevoed wor-
„ den ten eeuwigen leven Het schijnt ja ongelooflijk, dat
„ op eenen zoo grooten afstand van plaats het vleesch van
„ CHRISTUS tot ons komt. Maar men denke, hoe hoog de
„ verborgene kracht van den heiligen geest boven al onze
„ zinnen verheven is, en hoe dwaas het is, de onmeet-
„ baarheid daarvan naar onzen maatstaf te willen bereke-
„ nen. Het breken des broods is wel een teeken, maar
„ geenszins de zaak zelve. Dus, als ons het teeken wordt
„ aangeboden, wordt ons te gelijk de zaak zelve aangebo-
„ den en toegereikt. — Wat is dan nu het besluit? —
„ Immers indien ons het zigtbaar teeken wordt toegereikt,
„ om de gifte der onzigtbare zaak te verzegelen, en wij
„ dat aannemen, zoo mogen wij vertrouwen, dat ons *het*
„ *ligchaam zelf* wordt toegereikt en gegeven. — Zoo wor-
„ den wij ééne zelfstandigheid met CHRISTUS, één ligchaam
„ met Hem." Dit gevoelen van CALVIN grenst zoo na aan
dat van LUTHER, dat sommige Lutherschen niet geschroomd
hebben, het voor hetzelfde als het hunne te verklaren, en
den naderhand anders denkenden kalvinisten te verwijten, dat
zij te dezen opzigte van hunnen voorganger waren afgeweken.
Vid. SEILERI *Theol. dogm. pol.* p. 657. En aan de andere zij-
de grenst dit gevoelen weder aan dat van ZWINGLI. In de daad
men moet CALVINS vernuft in dezen bewonderen. Verg. OC-
KERSES *Gedenkschrift van de groote kerkhervorming* bl. 107.
Te regt mogt wel ANASTASIUS VELUANUS in zijnen *der Lee-
ken wechwyser* bl. 116 schrijven: „ *het is hoochlyk te be-
klagen, dat de christenen twisten om dat edel sacrament,
daer alle liefde ende eenicheyt met bediet wort.*" Waar-
dig is nopens de verscheidenheid der begrippen, welke hierover
bij de protestanten ontstaan zijn, gelezen te worden de *Bei-
trag zur prufung des Lutherschen und Reformirten lehr-
begriffes von den h. Abendmahl — nach dem worte Gottes;*
durch W. F. RENCK. *Heidelb.* 1818.

De overige bijzondere gevoelens van CALVIN behoeven met
's mans

's mans eigene woorden zoo zeer niet opgegeven te worden. Men leze zijne *Instit. relig. christ.* Lib. III. C. XXI—XXIV. ZWINGLI had, schreven wij, algemeene begrippen van de voorverordening; dat is, hij ploos zijne begrippen over dat leerstuk niet diep uit. Hij verwierp het gevoelen van THOMAS AQUINAS, hetwelk hij voorheen omhelsd had, dat namelijk God den mensch tot de zaligheid verkoren had, dewijl hij door *zijne wijsheid* vooruitzag, hoedanig dezelve zich gedragen zoude. En toch sloot hij, bij de verklaring van zijn gevoelen over dit leerstuk, *Gods wijsheid* even weinig uit, als Gods goedheid en regtvaardigheid, zoo evenwel dat deze twee laatste goddelijke eigenschappen aan de eerste ondergeschikt waren. „Est igitur," dus besluit hij, „electio libera, sed non cæca, divinae voluntatis, sed non solius quantumvis præcipuæ causae, constitutio cum maiestate & auctoritate, de beandis, non de damnandis." *De providentia Dei;* Opp. edit. Tig. a. 1581, P. I p. 366, 367. Dan ten aanzien van de leer eener algemeene voldoening van CHRISTUS voor de menschen drukt ZWINGLI zich meer bepaald uit. In deszelfs *Declaratio de peccato originali;* *Opp.* II p. 120 leest men. „Sicut ADAMI peccatum generationem sic corrupit, ut nihil nisi vitiatum nascatur, sic iustitia CHRISTI ipsam restituit, ut corruptio non noceat, nisi, ubi adolevimus, contra legem faciendo, denuo nostra culpa pereamus perfidi." Men vergelijke hetgene hij leert, in zijnen *Comment. de vera & falsa religione*, tegen dezulken, die zeggen, dat CHRISTUS niet voor de zonden van alle menschen voldaan heeft; Opp. II p. 187. Na eenige bewijsplaatsen uit het N. T. ontleend te hebben, ter staving van zijn gevoelen, besluit hij dus: „His ergo testimoniis contenti hic erimus, quum superius abunde probatum sit, CHRISTUM omnibus esse salutarem." Met ZWINGLI stemde volkomen overeen ERASMUS. Men zie, welke gevoelens deze omtrent de genoemde punten omhelsd heeft en voorgedragen, in zijne *Paraphrases* N. *testamenti*, JOH. III; 16, in het bijzonder over de leer der verkiezing en voldoening MATTH. XXV; 34, en JOH. I; 29. In de eerste van deze twee plaatsen breidt

breidt hij des Heilands woorden, *komt Gij gezegende mijns vaders* enz. dus uit; „ venite amici mei! quos mundus qui-„ dem despicatos et execrabiles habuit, sed Pater meus pro „ honoratis & laudabilibus habet. Nunc pro malis, quae „ mea causa perpessi estis, accipite hereditatem regni coe-„ lestis, quod vobis *divino consilio* paratum fuit a Deo, „ omnium rerum *præscio*, ante conditum mundum." En in de andere plaats breidt hij de woorden van JOHANNES den dooper, *ziet het lam van God* enz. dus uit. „ Hic est „ purissimus ille agnus, quem Deus sibi gratissimam victi-„ mam destinavit ad expianda peccata totius mundi, omni-„ um vitiorum genere inquinati. Adeo est mansuetus & a-„ mans salutis humanae, ut paratus sit pro peccatis *omni-„ um* pœnas dependere, & in se recipere mala nostra, ut „ nobis conferat sua bona."

Bl. 316. (273) Zie het voortreffelijk werk van VILLERS, *Proeve over den invloed der kerkelijke hervorming* bl. 114.

Bl. 320. (274) Zie BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 551. Ook bij de spaansch- en roomschgezinden aan het hof te *Brussel* waren de Kalvinisten meer gehaat, dan de Lutherschen. Den eersten trouwens vooral, en niet zoo zeer den laatsten werd door al de roomschen de schuld gegeven van de beeldenbestorming. Verg. de *Serm.* van Br. KORN. ADRIAANSZ.; bl. 211, 213, 214.

Bl. 321. (275) Zie BRANDTS H. d. R. I bl. 386, 387, 428.. Hetgene tot deze zaak te *Amsterdam* aanleiding gaf vindt men ook in het *Vad. woordenboek* van KOK, die BRANDT gevolgd is, III bl. 924, 925. Maar men leze ook TE WATERS *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland;* bl. 396 tot 399. SCHOOCK *de bonis eccles.* p. 484 maakt er insgelijks melding van. Zie wijders, over hetgene de hervormden te *Antwerpen* verklaarden aan de wethouderschap, ook BRANDTS H. d. *Ref.* I bl. 307, 308 en 309, en BRANDTS *Kort verhaal van de Reform.* bl. 16. Dat de zoogenoemde Lutherschen bij de magistraten meer in achting waren, dan de hervormden of kalvinisten, mag men ook opmaken uit de, aan deze in het jaar 1566 te *Deventer* door den ma-

magistraat verleende, vrijheid, om in ééne der stads kerken zamentekomen, onder voorwaarde, dat zij den godsdienst naar den inhoud der *Augsburgsche* belijdenis zouden verrigten. Zie KOKS *Vaderl. woordenb.* XI bl. 353.

Bl. 324. (276) Verg. onze *Beknopte geschiedenis van de herv. d. christelijke kerk;* bl. 147.

Bl. 324. (277) Zie het *Kerkel. plakkaatboek* I bl. 1.

Bl. 325. (278) Of liever in het geheel zes en zestig. Zie hiervoor bl. 211; Conf. WINSEMII *Rerum Frisic.* Lib. II pag. 88, waar hunne namen en hunne standplaatsen zijn aangeteekend. Verg. het werk van SCHOOCK, *de bonis eccles.* p. 505, 506.

Bl. 326. (279) Verg. v. HAMELSVELDS *Kerkelijke geschiedenis*, door ons vervolgd; XXV bl. 207, 208. Tot nadere opheldering diene nog het volgende. Algemeen werd voornamelijk in de zuidelijke deelen van Nederland de geloofsbelijdenis toen aangenomen, ten einde er een band van vereeniging mogt zijn. Schoon wel anders de gevoelens der hervormden niet dezelfde in allen opzigte waren, vorderde nogtans het belang der zaak, dat men in de meeste zuidelijke provinciën, zonder zich te bedenken, de handen in één sloeg. In de zuidelijke provinciën, die aan Frankrijk grensden, waren de hervormden alle Kalvinisten, en de godsdienstleeraars alle kweekelingen van CALVIN en BEZA. Zoo was het ook met alle noordwaarts op verspreide waalsche hervormde gemeenten. In de noordelijker gelegene provinciën, waar overal duitsch gesproken werd, vond men ook wel vele Kalvinisten, maar nog meer Zwinglianen, met welke zich de Luthersche Melanchthonianen gaarne vereenigden, op dezelfde wijze als naderhand, toen het *ontwerp van eendragt* hetwelk ten jare 1576 te *Torgaw* opgesteld, en ten jare 1580 was in *Saksen* ingevoerd, vele Luthersche Melanchthonianen, welken hetzelve niet geviel, daarom tot de hervormde kerk overgingen. Zoodanige Zwingliaansche en Melanchthoniaansche hervormden waren in het midden der zestiende eeuw reeds de naar Engeland vlugtende nederlanders. De gemeente te *Londen*, gelijk wij vervolgens nader zien zullen, was meest Zwingliaansch. En deze vlugtelingen waren

voor het grootste deel herkomstig uit Vlaanderen, Braband, Zeeland en Holland. Met den tijd echter werden vele onroomschen in die provinciën, uit hoofde van hunne gemeenschap zoo met de onder hen gevestigde waalsche gemeenten, als met al de hervormden der zuidelijker liggende provinciën, meer der leer van *Geneve* toegedaan, en meer kalvinistisch. Gansch anders was het gesteld met de onroomschen in de geheel noordelijke provinciën, inzonderheid in Noordholland, Utrecht en Vriesland. Der Zwinglische partij bleven de meesten in Vriesland steeds toegedaan tot na het jaar 1586, en in de beide andere provinciën velen tot het jaar 1619. Ook tot dezen tijd toe waren er in Zuidholland vele en zeer aanzienlijke gemeenten, die tot den Zwinglischen aanhang konden gezegd worden te behooren. Velen van derzelver leeraars ten minste in de gemelde provinciën behoorden er toe; en vele leden der regering insgelyks. Men kan hieruit opmaken, dat de geloofbelijdenis van DE BRES in de noordelijkste provinciën ten jare 1566 niet gezegd kan worden zoo algemeen aangenomen te zijn, als in de zuidelijke provinciën, geenszins omdat men er daar afkeerig van was, om zich broederlijk te vereenigen, maar omdat gebrek aan eene kerkelijke gemeenschappelijkheid zulks minder mogelijk maakte. In Vlaanderen en Braband had men toen, ten minste reeds sedert het jaar 1563, eigenlijk gezegde, hoewel verborgene, gemeenten van hervormden, welker leeraars hunne synoden hielden; zoodanige gemeenten waren er in de noordelijke provinciën toen nog niet, maar moesten eerst ten jare 1566 gesticht worden.

Deze historische bijzonderheden uit oude oorkonden optedelven heeft ons nog al eenige moeite gekost. In het tweede deel van ons werk zullen wij dezelve uit hare bronnen in een meer helder licht plaatsen, ter opklaring van de geschiedenis.

Bl. 528. (280) Vrij algemeen wordt gedacht, dat de prins in Duitschland reeds van den hervormden godsdienst openbare belijdenis heeft afgelegd. In die gedachte schijnt ook WAGENAAR verkeerd te hebben. Zie zijne *Vad. Hist.* VI

bl.

bl. 271, 272. Zeker is het, dat de prins, na zijne aankomst in Duitschland, al vroeg reeds van den hervormden godsdienst niet meer afkeerig is geweest, zoo dat hij in zijn hart al meer en meer van deszelfs waarheid overtuigd werd. Immers ten jare 1568 noemde hij, in eenen lastbrief, aan zijnen broeder graaf LODEWIJK gegeven, de hervormde leer *het zuivere woord van God.* Zie WAGENAARS a. w. ter a. pl. Dan even zeker is het, dat hij eerst in het laatst van den zomer, of na het begin van den herfst des jaars 1573, openlijk zijne hervormde godsdienstbelijdenis in Holland heeft afgelegd. Dit blijkt uit eenen nog voorhanden zijnden brief van BARTHOLDUS WILHELMI, toen hervormden predikant bij voorraad, gelijk men het noemde, te *Dordrecht*, aan de opzieners der nederlandsche hervormde gemeente te *Londen*, waartoe hij anders nog als predikant behoorde, geschreven den 23 van wijnmaand des jaars 1573. In dien brief wordt met ronde woorden als eene zoo nieuwe als blijde tijding gemeld, dat de prins toen *hem tot der gemeinte begeven, het brood des Heeren metter gemeinte gebroken, en hem de discipline onderworpen had.* Men vindt dien brief in het *Scrinium antiquarium* van GERDES; T. I P. I p. 284—289. Men vergelijke het antwoord der *Londensche* broeders, die *oorzake* betuigden *te hebben* zich daarover *te verblijden en den Heere te danken.* Dit antwoord, gedagteekend den 23 van slagtmaand des jaars 1573, volgt ter a. p. terstond op den brief. De schrijver des briefs B. WILHELMI is ons van elders bekend. Men zie BRANDTS H. der R. I bl. 565—567; en het *Kerkelijk alphabeth* door M. VEERIS, bl. 11. Men vergelijke V. HAMELSVELDS K. G. door ons vervolgd; XXV bl. 63—74.

Bl. 329. (281) Inzonderheid werd alles, hiertoe betrekkelijk, in volle kracht bevestigd op de vermaarde vergadering der algemeene staten, die kort na den dood van WILLEM den tweeden, op de groote zaal in 's *Gravenhage*, den 27 van louwmaand des jaars 1651, gehouden is. De staten der bijzondere provinciën verklaarden daar gezamenlijk, als uit éénen mond, dat zij handhaafden *den waren christelijken*

 ge-

gereformeerden godsdienst, zonder te willen gedogen, dat daarin eenige verandering zoude worden gemaakt, enz. Dan hiervan moeten wij in het vervolg een meer bijzonder historisch verslag geven. Intusschen leze men VAN AYTZEMA'S *II. leeuw;* bl. 157, en WAGENAARS V. H. XII: bl. 174—176.

Bij het sluiten van ons geschiedkundig berigt nopens de stichting en vestiging der nederlandsche hervormde kerk moet nu elk wel in volle kracht overtuigd zijn van de waarheid der aanmerking van PETRUS MARTYR: *Nihil difficilius in mundo esse video, quam ecclesiam fundare.* Zie 's mans brief, aan UITENHOVE geschreven, in het jaar 1549, en te lezen in het *Scrinium antiq.* van GERDES; IV p. 664—667. Zoo ergens het vestigen van eene gezuiverde kerkgemeenschap met de hoogste vrijheid van de genen, die tot haar toetraden, gepaard ging, dan was het hier in Nederland. Geen dwang was het, maar vrije keus, die den onroomschen hunne vaderlijke godsdienstbelijdenis deed verwisselen met die van den nieuwen godsdienst. Zeer veel heeft wel tot de uitbreiding der in nederland gevestigde hervormde kerk toegebragt het voorbeeld van WILLEM den eersten, waarvan wij in de naast voorgaande aanteekening gewaagd hebben, maar zoo, dat de vrijheid des gewetens er niet door leed. Dat voorbeeld had eenen vrij algemeenen invloed op de aanzienlijksten des volks, zoo als het voorbeeld van deze weder op de minder aanzienlijken; en nogtans volgde elk zijne overtuiging. Velen, zeer velen echter, schoon zij zich met de roomsche kerk in geenen deele vereenigen konden, waren tot aan het jaar 1578, nog onberaden, om dezelve te verlaten, en tot de protestantsche gemeenschap overtegaan. Edel ook waren hunne beginselen. Den godsdienst, waarin men was opgevoed, te verloochenen, en eenen anderen, hoezeer ook veel beteren, godsdienst openlijk te belijden, was eene zaak van geen gering gemoedsbezwaar bij menschen, die er zich van overtuigd hielden, dat er maar ééne, heilige, algemeene, christelijke kerk was. Hier kwamen de geweldige beroeringen in staat en kerk bij, die hen in het doen van eene keus nog tra-

ger

ger maakten. Beter scheen het hun toe de ingeslopene gebreken der roomsche kerk, die sedert onheugelijke tijden gestaan had, te verdragen, indien men die al niet verhelpen kon, dan zich van dezelve aftezonderen, en zich in eene geheel nieuwe gemeenschap van christenen te laten inlijven. Dan na het jaar 1573, toen de hervormde kerk meer vastheid kreeg, won meer en meer veld het denkbeeld, dat ook de protestanten ééne, heilige, algemeene kerk erkenden, zonder echter hunne gemeenschap alleen daarvoor te willen houden, maar met zelfs de roomsche gemeenschap voor een gedeelte daarvan te verklaren. Dit denkbeeld vond toen veel ingangs en haalde een groot aantal van aanzienlijke en minaanzienlijke lieden over, om, daar de roomsche geestelijken van geene hervorming in leer en dienst, hoe noodig ook, hooren wilden, zich bij dat gedeelte der ééne, algemeene, kerk te voegen, hetwelk in beide die opzigten hervormd was, en meer gezegd kon worden God in geest en waarheid te dienen. Onbegrijpelijk sterk schijnt dat denkbeeld gewerkt te hebben op de harten veler nederlanders, die daardoor werden overgebogen, om van den hervormden godsdienst belijdenis te doen. Vid. *Ill. & cl. viror. Epist. sel. vel a Belgis vel ad Belgas scriptæ;* Epist. LIX. Verg. onze aanteekening (36) bl. 14 en 15. Nadere historische bijzonderheden van de hervorming der christelijke kerk in de onderscheidene gewesten van Nederland verwachte men nog in het volgende deel dezes werks.

Bl. 331. (282) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 18, 20. 25.

Bl. 332. (283) Wij volgen hier eene kleine kronijk, die bij de Luthersche gemeente te *Woerden* bewaard wordt. Men vergelijke het K. *plakkaatboek;* II bl. 98. Over dezen Lutherschen predikant LIGARIUS zie men verder, zoo men daartoe in de gelegenheid is, het *Grundtlicher warhafftiger bericht von der Evangelischen reformation tho Embden;* bl. 95, 124, 254, 263, 292, 311, 333, 354, 400—403, 410, 411, 435—453; of anders het m. a. werk van SCHOOCK *de bon. eccles.*

p. 712—718. SCHOOCK vergelijkt, op voorgang van den schrijver des gemelden *Berichts*, bl. 447, LIGARIUS, als prediker, met *Broer* KORNELIS; en die vergelijking is juist. Een staal ter staving daarvan vindt men in het gemelde *Bericht* enz.; bl. 442—449. In allen deele schijnen die beide lieden op den kansel elkaâr gelijk geweest te zijn; uitgenomen, dat de een een roomsche en de ander een luthersche prediker was.

Bl. 332. (284) Zie het K. *plakkaatboek*; II; bl. 105, 106.

Bl. 332. (285) Zie het K. *plakkaatb.* II bl. 111, 112. Ook toen werden de hervormden te *Woerden* bij de Zuidhollandsche synode te *Rotterdam* aangemerkt als eene op zich zelve staande gemeente, behoorende tot de klassis van *Overrhijnland*.

Bl. 332. (286) Zie het K. *plakkaatb.* II bl. 135, 136; en verder KOKS *Vaderl. woordenb.* XXXIII D. bl. 39. In hetzelve vindt men insgelijks eene kleine *kerkenkronijk* van *Woerden*; bl 38—40; die evenwel onderscheiden is van de bovengemelde. In de geschiedenis van de Lutheranen hier te lande, na het jaar 1572, is naar uiterlijken schijn het eene en andere zoo strijdig, dat men het schier niet vereffenen kan. Dan vervolgde men hen, dan weder bood men hun de hand van broederschap aan. Dit wederstrijdige kan wel eenigzins verklaard worden door het meermalen aangemerkte onderscheid, dat er was tusschen de strenge Lutherschen, die men Ubiquitisten noemde, en de gematigde Lutherschen, die de veranderde Augsburgsche belijdenis aannamen, en als *Melanchthonianen* zeer geacht waren. Maar bijzonder omtrent de Ubiquitisten blijven er in de geschiedenis hieromtrent vele donkerheden over. Hoe verklaart men het, bij voorbeeld, dat op de Zuidhollandsche synoden in de jaren 1600, 1601, 1603 besloten werd, om aan de staten te verzoeken dat die de godsdienstvergaderingen der *Ubiquitisten* te *Woerden*, te *Oudewater* en elders mogten verbieden? en op de synode, ten jare 1604, niettegenstaande men klaagde over de onbescheidenheden van die gezindte, haar echter de hoop inboezemde op vereeniging met de hervormden? Ja ten einde die zoo veel te gemakke-

kelijker tot stand mogt komen, werd op de synode te *Gorinchem*, in het jaar 1606, een voorstel gedaan, om het daarheen te sturen, dat de Ubiquitistische leeraars de geloofsbelijdenis der nederlandsche hervormde kerk, en de leeraars van deze de Augsburgsche geloofsbelijdenis onderteekenden, een voorstel echter waarop weinig acht schijnt geslagen te zijn. Denkelijk hadden de hervormde kerkelijken geen ander oogmerk, dan om, langs welken goeden weg het ook mogt geschieden, de Lutherschen tot de hervormde kerk te doen overgaan, en zoo derzelver gemeenschap geheel te ontbinden. De onbescheidenheid der Lutherschen schijnt hen daartoe het meest in werking gebragt te hebben. Die onbescheidenheid echter, in volgende jaren, allengs grooter wordende, deed de hervormde kerkelijken eindelijk van zulk een ontwerp geheel afzien. Die onbescheidenheid was zoo groot, dat ten jare 1619 en 1620 den Lutherschen hier en daar het houden hunner godsdienstvergaderingen, gelijk wij in den tekst gemeld hebben, verboden werd.

Bl. 333. (287) Zie KOKS *Vad. woordenb.* XXI D. bl. 253—257; BACHIENE'S *Kerkel. Geogr.* II bl. 151, 152, en V. EMDRE'S *Hist. berigt van alle gezindheden in ons vaderland.* Men verg. V. HAMELSVELDS K. G. door ons vervolgd; XXV bl. 76—80. Hoe onverdraagzaam men voor het overige tegen de Lutherschen hier te lande nog in de zeventiende eeuw geweest is, getuigt de geschiedenis. In de groote vergadering der algemeene staten van het jaar 1651 besloot men, dat aan geene Luthersche of andere gezindheden, die slechts geduld werden, vrijheid zoude verleend worden, ergens kerkelijk zamentekomen, dan waar haar dat te voren vergund was. Zie V. AYTZEMA'S *Herstelde leeuw*; bl. 177. Merkwaardig is hier de geschiedenis van de opkomst der Luthersche gemeente te *Leeuwaarden.* Volgens berigt in de synodale handelingen der vriesche hervormde kerk van het jaar 1664, vergaderden te dien tijde te *Leeuwaarden* de Lutherschen in een bijzonder huis slechts driemalen in het jaar, om het heilig avondmaal te houden, zonder echter nog eene gemeente uittemaken. Er kwam dan een predi-

 kant

kant van elders, om die godsdienstplegtigheid te besturen, te prediken en te stichten. De synode, daartegen op hare hoede, gaf den kerkenraad van *Leeuwaarden* in last, om daarnaar behoorlijk onderzoek te doen. Hoe ijverig de kerkenraad was en bleef in het waken tegen alles, wat de broederliefde anders verbood den Lutherschen te betwisten, bleek ten jare 1668. De Luthersche gezindte te *Leeuwaarden* verzocht toen aan 's lands staten eene kerk te mogen bouwen; maar de hervormde kerkenraad dier stad leverde hier tegen eene zoo sterke remonstrantie in, dat volgens besluit van den 28 van louwmaand des genoemden jaars zulks volstrektelijk geweigerd werd. Dertien jaren later werd hetzelfde verzoek andermaal aan de staten gedaan, en met eenen beteren uitslag. Den 22 van hooimaand des jaars 1681 werd den Lutherschen vrijheid verleend eene kerk te bouwen, die ook niet lang daarna opgetrokken en voltooid is. Men zie het *Charterb. van Friesl.* V bl. 1194.

Bl. 334. (288) Zie het XVIII art. DE BRES heeft ook geschreven een werkje, dat wij uit de vertaling kennen, onder dezen titel; *de wortel, den oorspronck ende het fondament der wederdooperen oft herdooperen van onzen tijde;* als zoodanig kwam, na 's mans dood, hetzelve in het licht ten jare 1570. Niet minder sterk ijverde te dien zelfden tijde tegen de doopsgezinden HERMAN MODET, een vriend van DE BRES, blijkens de uitgave van zijn *Grondigh bericht van de eerste beghinselen der wederdoopsche secten.*

Bl. 334. (289) Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 403.

Bl. 334. (290) Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 588—590. Welke moeite VAN MARNIX daartoe vervolgens nog aangewend heeft ook bij den prins, verhaalt hij zelf in zijnen brief aan V. DER MYLE, den laatsten van lentemaand des jaars 1577 geschreven. V. *Ill. et cl. vir. Epist. sel.* p. 755—758. Men vindt daar het geheele gesprek van V. MARNIX met den prins over die zaak. Onbegrijpelijk is het, hoe ook een DE GROOT nog met zulke vooroordeelen was ingenomen, dat hij tegen de doopsgezinden uitvoer, als waren

ren zij de bedriegzuchtigste sekte, die ooit onder de christenheid bestaan had. Vid. *Parall. rerumpubl.* III p. 91 et 92. Dan eenen treffelijken verdediger hebben de doopsgezinden gevonden aan MEERMAN, in deszelfs aanmerkingen op DE GROOTS a. w. III bl. 547—553.

Bl. 336. (291) Zie BRANDTS *Hist. d. R.* I bl. 587, 609. *Openlijk* schrijven wij dat de godsdienstige vergaderingen der doopsgezinden en lutherschen geweest zijn, omdat elk het zag, hoe zij naar die verzamelhuizen stroomden, wanneer zij daar hunnen gemeenschappelijken godsdienst wenschten te oefenen. Met een scheel oog werden echter bijzonderlijk de doopsgezinden van de hervormden aangezien, waardoor de eerste aan hunne zijde ook tegen de laatste meer werden ingenomen, en zoo veel te sterker aan hunne geloofsbelijdenis gehecht bleven. Vandaar dan ook, dat de gemeenschap der doopsgezinden sedert dien tijd niet meer zoo sterk aangroeide, als weleer, vooral in plaatsen, waar bloeijende hervormde gemeenten waren, die bekwame leeraars hadden. Men zie dit in den brief van BOGERMAN aan GELDORP, in de voorr. voor de *Naaml. der pred. onder de klassis van Bolsward, door* GREVENSTEIN ** 5.

Bl. 337. (292) Men vindt deze *kerkordening* in het *Kerkelijk handboekje*, bl. 1—62, en achter het werk van ENS, *kort hist. berigt van de publieke schriften* enz. Men leze wijders 's GRAVESANDES *Tweehonderjarige ged. d. syn. van Wezel.* Behalve nederlandsche kerkelijken waren er ook vele kerkelijken van elders.

Bl. 338. (293) Men vindt dezelve in het *Kerkelijke handboekje*; bl. 62—88; gelijk ook in eene *Verzameling van de Kerckenordeninghen der ghereformeerder nederlandtscher kercken in de vier nationalen synoden ghemaeckt ende ghearresteert*, uitgekomen te *Delft* in het jaar 1612; bl. 1—13; en achter het *Compendium der kerkelijke wetten* van *Vriesland*, uitgegeven ten jare 1771; bl. 289—300.

Bl. 339. (294) Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 559. De konsistoriën, of kerkenraden der Kalvinisten waren te dien tijde bij de staten van Holland zoo verdacht van heerschzucht, dat de naam van konsistorie zelfs *hatelijk* was, blijkens eenen brief van V. MARNIX aan A. V. D. MYLE, geschre-

schreven ten jare 1574. Vid. *Ill. & cl. viror. Epist. sel.* p. 689. De vooringenomenheid tegen de konsistoriën te dien tijde ging zoo verre, dat het weinig gescheeld heeft, of dezelve waren door een raadsbesluit geheel opgeheven geweest. Vid. l. *Epist. sel.* p. 756. WILLEM de eerste was ook zeer tegen die kerkelijke inrigting, en kwam er bij van MARNIX openlijk vooruit, dat de kerkelijken in hunnen raad niets anders ten doele hadden, dan over de gewetens der menschen te heerschen, en dat, indien men hier tegen niet op de hoede was, naar het zeggen van zekeren monnik, de pot van de hervormden, als zij eens zoo lang op het vuur mogt staan, als die der roomschen, dan wel even zwart zoude zijn. V. *Epist.* l. p. 757, 758.

Bl. 339. (295) Zie BRANDTS *Hist. d. R.* I bl. 567 en volgg.

Bl. 342. (296) Zie BRANDTS *Hist. d. R.* I bl. 681.

Bl. 342. (297) Zie BRANDTS *Hist. d. R.* I bl. 685.

Bl. 352. (298) Zie WAGENAAR V. H. VIII bl. 264. Verg. UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* III bl. 54. Met welk eene blindheid was het nederlandsche volk geslagen geweest, door alles, wat LEICESTER deed en dreef, goedtekeuren! Verwonderen moet men zich vooral over de Vriezen, anders zoo vrijheidlievend, en toen zoo slaafsch! Met welk eene lafhartigheid bogen zij zich, om zelve de kluisters te smeden, waaraan men hen binden mogt! Hoe kon anders, de, als het ware, geheele vriesche kerk, gelijk wij in den tekst verhaald hebben, te *Sneek*, in eene buitengewone provinciale synode, zich vereenigen, om LEICESTER tegen de misnoegden te beschermen! land en kerk aan ELIZABETH overdragende? De brief, daartoe vervaardigd, meent men, was opgesteld door BALTHASAR HYDORAUS ARMENIUS, predikant toen te *Hantum*, een' man anders van vele talenten, gelijk uit deszelfs, schoon vleijenden, echter krachtigen inhoud blijkt. Men leze den brief in UITENBOGAARTS K. *Hist.* III bl. 61 en 62 en in de *Epist. Rem.* p. 19—23. edit. in oct. 1670. en verg. de *Naamlijst der pred. onder de klassis van Dokkum*, door COLUMBA en DREAS, bl. 13—15. De gemelde kerkvergadering, te *Sneek* gehouden, had echter geen het minste politiek gezag

zag. Trouwens de vriesche staten waren ten aanzien van LEICESTER verdeeld. Het grootste deel echter was tegen hem, en deze hadden aan hun hoofd den edelen, braven, voorstander der vrijheid, jonkheer DUCO VAN MARTENA.

De geschiedenis van de kerkordening, op de synode in *'s Gravenhage* ontworpen, en door de staten van Holland aangenomen, zoo als wij dezelve geboekt hebben, stemt overeen met de resolutiën der staten van Holland, welke wij ook op dit punt, gelijk op vele andere punten, hebben mogen raadplegen. De resolutie der staten, om de kerkordening aantenemen, is van den 26 van slagtmaand des jaars 1586; maar schijnt door eene staatsvergadering in wintermaand deszelfden jaars nader bekrachtigd te zijn. Zie het *Kerkelijk Handboekje*; bl. 288.

Bl. 352. (299) Zie WAGENAARS V. H. VIII bl. 266. „ Aldus bleef dan," dit zijn de hier ter snede komende woorden van den oordeelkundigen J. W. C. TENCKINCK in zijne wel bearbeide *Redevoering op het derde jubelfeest*; bl. 64, „ hetgene WILLEM de eerste had daargesteld, bewaard, en werd het beveiligd; en toonde de goede Voorzienigheid aan geen enkel middel gebonden te zijn. Ook alzoo zegevierde in ons gezegend vaderland de heilrijke hervorming en bleef zij staande, in spijt van de snoodste bemoeijingen harer vijanden." Nogtans had LEICESTERS bewind aan de hervormde kerk niet weinig onheils berokkend, dat naderhand nooit weder is hersteld geworden. Reeds te voren waren de staten en magistraten zeer ingenomen tegen de kerkelijke magt van klassen en synoden. En dit werd door het overdrijven dier magt, ten tijde van LEICESTER, die hetzelve ten sterkste bevorderde, nog veel erger. De banden der betrekking tusschen den staat en de kerk werden voortaan gaande weg losser. Vandaar allerlei botsingen en hooggaande verdeeldheden over het bestuur der kerk, welke mede het hare hebben toegebragt tot eene geweldige scheuring, die tot heden toe niet geheeld is. Naderhand heette het wel, dat die banden van onderlinge betrekking steviger waren geworden; maar het was dat stevige niet, hetwelk de

aard

aard der zake vorderde. Te dien aanzien ten minste was er onder de staten der bijzondere provinciën geene wezenlijke unie.

Uit der staten resolutiën van dien tijd blijkt het, dat de gemelde onrust toen een' verbazenden invloed had op den openbaren godsdienst, gelijk zulks doorgaans het geval is, vooral wanneer de onrust niet alleen kerkelijk, maar kerkelijk-politiek is. En juist dit had toen plaats, daar vele kerkelijken verdeeld waren tegen de staten des lands, en andere weder de partij van deze ijverig verdedigden. Den 16 van louwmaand des jaars 1580. „ hadden de staten van Holland," dus luidt hunne resolutie van dien dag, „ ter eere Gods ende tot verbreiding zijnes H. woordts geordonneert, dat voortaan, in de kapel op het hof in den *Hage* mede gepredickt ofte vermaning gedaen zoude worden van des Heeren woord, driemael ter week, als dingsdags, donderdags ende vrijdags, des morgens een uur voor de vergadering van de staten, die van den hove provinciael en kamer van de rekening." Verg. het K. *plakkaatb.* II bl. 13. Deze godsdienstoefening was dus alleen ingerigt voor de leden, als mede voor de beambten van staat, eer de vergaderingen begonnen. Maar hoe zelden die van velen bezocht werden ten jare 1586 en 1587, kan men opmaken uit het verwijt, hetwelk de Hollandsche geestelijken den staten deden in bloeimaand van het laatstgemelden jaar, hetgene wij in den tekst bl. 349 en 350 gemeld hebben. Groot was het mistrouwen van de regenten des lands op vele kerkelijken, en van deze op gene. De staten hielden vele predikanten voor Engelschgezind, gelijk zij ook waren. Die predikanten daarentegen meenden, dat de staten den hervormden godsdienst niet genoeg behartigden, vooreerst omdat door deze hun te weinig gezag werd vergund, en ten tweede omdat men andere gezindheden nog te veel duldde. Daar de overige predikanten zich aan der staten zijde hielden, waren dus ook te dezen aanzien de kerkelijken in twee partijen verdeeld en gescheiden. Welken nadeeligen invloed zulks op den hervormden godsdienst had, kan men ligtelijk denken. Vele regen-

genten werden op die wijze afgeschrikt, om openbare belijdenis van denzelven te doen; en andere onttrokken zich van de openbare godsdienstige zamenkomsten. En die nadeelige invloed is in vervolg van tijd door het opkomen van nieuwe twisten bijzonder over de leer van den godsdienst zeer verergerd.

Bl. 353. (300) In de voorrede voor de *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum;* bl. 2 zegt A. G. DREAS, wel, dat er, onder den eersten stadhouder van *Vriesland*, WILLEM LODEWIJK graaf van *Nassau*, eene vriesche kerkorde ontworpen niet alleen, maar ook in het licht *moet* gekomen zijn, doch dat hij dezelve niet magtig had kunnen worden. En FOEKE SJOERDS, aan wien, volgens zijn schrijven, DREAS meermalen mondelijk verzekerd had, dat zulk eene kerkorde zelfs werkelijk ingevoerd was, betuigt in zijne *Beschrijv. van* O en N. *Vriesl.* II bl. 737. dat hem zulks ook niet onwaarschijnlijk voorkomt, redenen daarvoor opgevende, die echter van geen gewigt zijn. Wel kan er ten jare 1581 aan het eene en andere gedacht zijn. Dit schijnt men eenigzins te moeten opmaken uit de inleiding eenes briefs, dien MENSO ALTING den 1 van grasmaand des gemelden jaars schreef aan Dr. OTTO CHELIDONIUS (SWALUE) te *Leeuwaarden*, en men lezen kan in de *Epist. vir. clar.* door GABBEMA uitgegeven; *Epist.* LXXI. Dan van het invoeren eener zoodanige vriesche kerkorde hebben wij nergens eenig spoor kunnen ontdekken. Mogelijk heeft DREAS iets geweten van zekere vier en twintig artikelen, betrekkelijk eenige kerkelijke schikkingen, die door de vriesche staten, bij de invoering van den hervormden godsdienst, gemaakt en ook in werking zijn gebragt. Maar deze artikelen zijn vastgesteld door de staten den 31 van lentemaand des jaars 1580, dus voor het stadhouderschap van graaf WILLEM LODEWIJK. Men vindt die artikelen in het *Charterboek van Vriesland;* IV bl. 144 en volg. Men vergelijke bl. 148. Ook die artikelen hebben geenszins den vorm van eene kerkorde.

Eerst in het jaar 1722 is, volgens eene resolutie, die den 9 van

9 van sprokkelmaand toen door de gedeputeerde staten genomen was, een kort begrip van kerkelijke wetten uit de extraktboeken der synodale resolutiën begonnen vervaardigd te worden, door GAVIUS NAUTA, predikant te *Oudkerk*, als reeds ten jare 1720 aangestelden *Canonicus* der kerke in Vriesland, onder het opzigt van de drie oudste predikanten van *Leeuwaarden*, H. WESSELIUS, L. POSTHUMUS en J. FENNEMA. Die arbeid verrigt zijnde ten jare 1729 werd er, op 's lands kosten, behalve voor de staten en de deputaten der synode, voor elke der klassen één afschrift gemaakt. In druk verscheen dit wetboek eerst ten jare 1757. Die uitgave echter was zeer gebrekkig, maar werd door eene nieuwe ten jare 1771 zeer verbeterd, ook daardoor, dat dezelve werd aangevuld met al hetgene sedert het jaar 1722 op de jaarlijksche synoden besloten was geworden. De grondslagen van dit vriesche kerkelijk wetboek zijn niet alleen de gemelde synodale resolutiën der provincie, maar inzonderheid ook de kerkordeningen van de drie nationale synoden, namelijk van *Dordrecht*, in het jaar 1578, van *Middelburg*, in het jaar 1581 en van 's *Gravenhage*, in het jaar 1586; als waaraan de kerk van Vriesland zich van ouds her gehouden had.

Bl. 354. (301) Zie WAGENAARS V. H. VIII bl. 361—363. Deze geheele kerkorde, zoo als zij beraamd is geworden, vindt men achter de a. *Kerkelijke wetten van Vriesland*; bl. 388—403. Op de gemelde wijze droegen zich de werkzaamheden toe van de staten van Holland, die reeds den 1? van bloeimaand des jaars 1582 begonnen waren, met betrekking tot het ontwerpen en hervormen der kerkorde. Het eerste ontwerp schijnt gemaakt te zijn, door de vier daartoe gekommitteerden van staat A. WENSEN, J. VAN OLDENBARNEVELD, W. VAN DER MEER en F. MAALSON. Nadat den 24 van lentemaand des jaars 1583 in de staatsvergadering besloten was met deze *zaak tot betere gelegenheyt te supersederen*, werd dezelve in het begin des jaars 1591 door de staten weder bij de hand genomen. De kerkorde, *gerevisoerd zijnde werd bij meerderheid* door de staten *gear-*

res-

resteerd den 23 van grasmaand, dan uit hoofde der weigering van de in den tekst gemelde steden, werd den 12 van slagtmaand deszelfden jaars goedgevonden en verstaan de zaak *uittestellen tot betere gelegenheyt.* Evenwel hebben de staten van Holland het, ten jare 1594, den 5 van lentemaand, andermaal beproefd, of zij de gemelde steden niet in hun belang krijgen konden, maar dit was ook toen vruchteloos. De steden bleven wel de zaak in advies houden, maar verder kwam het niet. Hoe het zich in dezen hebbe toegedragen, ten aanzien van den kerkelijken tegenstand, is niet duidelijk en helder. Schoon wel, gelijk WAGENAAR t. a. p. schrijft, vele kerkelijken zich zeer stieten aan deze kerkorde, gaf nogtans de weêrstand, dien dezelve vond bij de vermelde steden, aan een ander gedeelte der kerkelijken aanleiding, om zich voor dezelve te verklaren, opdat zij ten minste nog eenige magt in de kerk mogten behouden, die men hun geheel dreigde te ontnemen. Trouwens, al in het jaar 1586 hadden vele kerkelijken er zich niet tegen verzet, wanneer het landsbestuur met hen de kerkelijke magt deelen wilde, gelijk zulks in onze aanteekening (310) blijken zal. En vandaar, dat men altoos op de Zuidhollandsche synoden, gehouden in de jaren 1592, 1593 en 1594, wijl men zich met de kerkorde van het jaar 1586 niet te vrede hield, nog al naar eene betere bleef wenschen, en telkens besloot, er bij de staten op aantedringen, dat er zulk eene tot stand kwam. Dan de synoden moesten, om gemelde redenen, slechts berusten bij eene akte, welke de staten van Holland aan de synode den 5 van herfstmaand des jaars 1591 hadden overgeleverd, en waarin, op der kerkelijken verzoek, voornamelijk drie punten waren bepaald, volgens welke zij zich zouden hebben te gedragen, doch welke slechts van algemeen belang waren. I Niemand zoude tot predikant mogen beroepen worden, tenzij hij op eene wettige wijze aangaande zijne bekwaamheden onderzocht was. II Predikanten, in leer of leven afwijkende, zouden onverhinderd kerkelijk getuchtigd kunnen worden tot excommunicatie toe. III Jaarlijks zoude er eene synode gehouden worden. Zie het *Kerkelijk handboekje*,

bl. 290—294. Te voren was reeds sedert den 24 van sprokkelmaand des jaars 1582 een en andermaal door de staten ernstig verklaard, dat in de synode geene nieuwe zaken zouden worden te werk gesteld of geëffectueerd, zonder voorgaand consent der staten. Dit was het al, wat de staten toen en vervolgens, ten aanzien der kerkorde, gedaan hebben. Het blijkt intusschen uit alles, dat ten jare 1591 de kerkelijken in twee partijen verdeeld waren, waarvan de eene voor het aannemen der kerkorde, en de andere tegen hetzelve was. In vervolg van tijd tot aan het jaar 1619 bleef dat onderscheid; en de gronden, waarop die kerkorde rustte, maakten mede een' voornamen twistappel uit tusschen de toen verschillend denkende godgeleerden der hervormde kerk. Niet onnatuurlijk was het derhalve, dat men in sommige gemeenten zich naar de kerkorde van het jaar 1591, schoon dezelve niet openlijk ingevoerd was, echter, zoo veel men konde, schikte, gelijk men kan zien uit de handelingen der Zuidhollandsche synode, in *'s Gravenhage* ten jare 1624 gehouden, toen men nog ernstig daartegen waarschouwde.

Bl. 354. (302) Zie WAGENAARS V. H. X bl. 54, 55.

Bl. 355. (303) Deze *Utrechtsche* kerkorde vindt men in de aangehaalde verzameling van *Kerckenordeninghen enz.*, bl. 121 —128, gelijk mede achter de *Kerkelijke wetten van Vriesland;* bl. 581—587.

Bl. 355. (304) Deze tweede kerkordening wordt, voor zoo verre wij weten, nergens in eenige verzameling van diergelijke schriften gevonden. Dan wij hebben hier een exemplaar voor ons liggen van de eerste en misschien de eenigste uitgave derzelve, te *Utrecht* geschied ten jare 1612, onder den titel van *Christelicke kerckenordeninge der stadt, steden ende landen van Utrecht, ghearresteert binnen Utrecht den 28 Aug. 1612, uitgegeven by de Ed. Mo. Heeren staten derzelver provincie.* Zij beslaat vier en twintig bladzijden in quarto, en is dus vrij uitvoerig. VOETIUS hield UITENBOGAART voor den steller van deze kerkordening; *Polit. eccles.* P. I L. IV Tract. I C. X. en die gedachte was niet ongegrond.

Bei-

Beide kerkordeningen waren ingerigt naar de denkwijze van DUIFHUIS, die ZWINGLI volgde, met opzigt tot het kerkbestuur. De regering dacht derhalve gansch anders, dan een groot deel der hervormde geestelijkheid, met betrekking tot dat punt, hetwelk echter, naar het gevoelen van F. JUNIUS, niet zoo gewigtig was, dat de broederlijke gemeenschap daardoor behoorde gebroken te worden of zelfs eenig nadeel te lijden. Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* bl. 791 en 792.

Bl. 355. (305) Deze Zeeuwsche kerkordening vindt men in de aangehaalde verzameling; bl. 101—120, en achter de *Kerkel. wetten van Vriesland;* bl 404—421

Bl. 356. (306) Zie de voorrede voor de *Wetten der klassikale vergadering in Walcheren;* bl. 13, 14. Een oordeelkundig historisch berigt wegens de kerkordening van *Zeeland* vindt men in het *Kort verhaal der ref. van Zeeland*, door den hoogleeraar J. W. TE WATER; bl. 444—480.

Bl. 357. (307) Van de kerkordening voor de stad *Groningen* hebben wij in onze handen twee authentieke oude afschriften, waarvan het eene in het oorspronkelijke duitsch en het andere eene latijnsche vertaling is. De eerste draagt dezen eenvoudigen titel, *Kerkenordening, soo in die stadt Groningen und der stadt jurisdictie thoe holden.* Verg. de aanmerkingen op onze meermalen aangehaalde *leerrede ter gedachtenis* enz. bl. 81 en 82.

Bl. 360. (308) Het hier verhaalde is door ons ontleend uit de oorspronkelijke, thans voor ons liggende, akte der synodale vergadering gehouden in het jaar 1602, en door al de leden onderteekend den 3 van slagtmaand Wat voor het overige in het bijzonder de Drenthsche kerkorde aangaat, die ten jare 1638 is ingevoerd, dezelve is, even min, als die, van het jaar 1602, in druk verschenen, maar, in afschriften, aan elke klassis één exemplaar gezonden, met lastgeving aan elk der predikanten, om haar voor zich afteschrijven of te doen afschrijven. Zoodanig een afschrift hebben wij thans voor ons liggen, zijnde vervaardigd door de eigene hand van H. POT, predikant te *Wapsterveen.*

De titel is eenvoudig *Kerckenordening der lantschap Drenthe.* Vervolgens besloot de synode, te *Assen* gehouden in grasmaand des jaars 1678, volgens hare handelingen; art. 170, de voornaamste resolutiën *a tempore, dat de kerckordre* in het jaar 1638 *was gearresteerd*, optezoeken, te *extraheren*, en achter de kerkorde te *annecteren.* Dit, door eene daartoe benoemde kommissie, aan welker hoofd was GERARDUS DOUIUS, predikant te *Assen*, geschied zijnde, werd zoodanig eene verzameling ten eerstvolgenden jare aan de synode aangeboden, en van dezelve goedgekeurd en ingevoerd. De titel was *Repertorium end kort begryp van alle synodale en lantschapsresolutiën.* Ook dit Repertorium schijnt door elk der predikanten ten zijnen bijzonderen gebruike afgeschreven te zijn geworden tot aan het jaar 1730, toen de nieuwe kerkorde, waarvan wij in den tekst melding maken, is ingevoerd. Het authentieke afschrift van dat Repertorium, hetwelk wij voor ons hebben, is vervaardigd door WILHELMUS HOFSTEDE, predikant te *Beilen*, in het jaar 1679, en naderhand ten jare 1721 de eigendom geweest van EMMERICUS HOFSTEDE, predikant te *Ruinen.* De nieuwe kerkordening van het jaar 1730 is, wat de orde van zaken, en ook wat de grondwetten aangaat, dezelfde, als die van de jaren 1602 en 1638; maar voor het overige is er uit de later genomene resolutiën, gelijk ligtelijk gedacht kan worden, veel bijgevoegd. De titel derzelve is *Kerkenorde der lantschap Drenthe, gearresteerd en geapprobeerd op de ordinaris landsdag, gehouden binnen Assen, den 14 Martii* 1730.

Wat eindelijk de waalsche kerkgemeenschap betreft, deze had tot het jaar 1665 geene bijzondere kerkorde. Hare inrigtingen waren gewijzigd naar de besluiten der nationale synoden van de jaren 1578, 1581, 1586, 1618 en 1619. Eenige bijzondere kerkelijke inrigtingen, van tijd tot tijd in de waalsche synoden gemaakt, werden eindelijk bij elkaâr verzameld sedert het jaar 1665, en openlijk in het licht gegeven ten jare 1705 door de zorg van N. COLVIUS, predikant te *Amsterdam.* Deze inrigtingen nogtans wilde men, uitwijzens de voorrede, voor dezelve geplaatst, niet

niet aangemerkt hebben als nieuwe wetten, maar als voorschriften, gegrond op de besluiten der nationale synode van Dordrecht, in de jaren 1618 en 1619 gehouden, welke men verklaarde in allen deele optevolgen; voorschriften, betrekkelijk het bestuur en de tucht der kerke in bijzondere gevallen en gelegenheden. V. *Reglemens generaux et particuliers à l'usage des eglises Wallonnes du Royaume des Pays-bas*, onlangs in het licht verschenen; *en preface*, p. 2—5.

Bl. 362. (309) Zie de *Handelingen dier synode;* art. I, behalve in andere verzamelingen van synodale schriften, te vinden in het a. *Kerkelijk handboekje* (derde uitgave) bl. 2. Merkwaardig zijn ook hier de woorden der Nederlandsche hervormde geloofsbelijdenis, waarvan het één en dertigste artikel dus luidt; „ Aangaande de dienaars des woords, in wat „ plaatse dat ze zijn, zoo hebben ze eene zelve magt en „ authoriteit, zijnde allegader dienaars JEZU CHRISTI, des „ eenigen algemeenen bisschops en des eenigen hoofds der „ kerke."

Bl. 362. (310) Zie de *Partikuliere vragen, beantwoord in de synode te Middelburg* anno 1581, vr. 64 in het *Kerkel. handboekje;* bl. 236. Een andere voorslag, aangaande een opperbestuur in de nederlandsche hervormde kerk, geschiedde den 7 van zomermaand des jaars 1586 door de synode van Zuidholland. Men wilde een' *senatus ex ecclesiasticis et politicis* opgerigt zien, en den afgevaardigden naar de toen in 's *Gravenhage* te houden nationale synode werd in last gegeven, dien voorslag aldaar ten sterkste aanteprijzen. Dan aan de nationale sijnode kon dezelve geheel niet gevallen. Wij hebben dit ontleend uit de synodale handelingen van Zuidholland. Eene geheel kerkelijke superintendentie heeft men in de hervormde kerk van ons vaderland nergens gekend, dan in *Drenthe*, waar door den stadhouder WILLEM LODEWIJK, graaf van *Nassau*, inzonderheid van het jaar 1613 af, het oppertoezigt was aanbevolen aan KORNELIS VAN HIL, of HILLENIUS, predikant te *Groningen*. Dit heeft geduurd tot den dood van den stadhouder, die in het jaar

1620 overleed. Toen ging dat toezigt geheel over aan de ridderschap en eigenerfden van het landschap. Dit hebben wij ontleend uit het *Synodaal protocol van Drenthe.* Ook de regering van dit landschap heeft ten allen tijde de beste zorg voor de hervormde kerk, onder haar opzigt staande, gedragen, en vele zwarigheden, die in het eerst groote belemmering gaven, geheel overwonnen.

Bl. 364. (311) Zie v. MOSHEIMS *Kerkel. geschiedenis;* VII bl. 140—142.

Bl. 365. (312) Zie de *Handelingen dier synode;* art. 16; in het K. handb. bl. 145, 146.

Bl. 366. (313) Op de synode van het jaar 1566 was tegenwoordig F. JUNIUS. Dit kwam ons bl. 299 reeds waarschijnlijk voor, maar wordt thans door ons niet meer betwijfeld. Ook was lid dier synode de beroemde PHILIP VAN MARNIX, heer van St. *Aldegonde.*

Bl. 366. (314) Zie de *Handel. dier synode;* art. 3; in het K. H. bl. 4 en 5. Deze schikkingen waren overeenkomstig met de oude inrigtingen, welke plaats hadden in de roomsche kerkgemeenschap hier te lande. Ieder bisschoppelijk sticht was verdeeld in onderscheidene dekenschappen; en het distrikt van ieder dekenschap in onderscheidene parochiën. Eenmaal in de maand kwamen gewoonlijk de priesters der bijzondere parochiën bij elkaâr, om over derzelver belangen te handelen. De dekens van die kerkelijke distrikten, waarin de parochiën lagen, waarop zij het oog moesten houden, tot tien, twintig ja soms tot dertig toe, werden ook *decani christianitatis*, ook *provisores*, en ook landdekens genoemd. Zie KOKS V. *Woordenb.* XI bl. 105 en verg. *Batavia sacra;* II bl. 142.

Bl. 366. (315) Zie de *Handel. dier syn.* art. 6—12; in het K. H. bl. 64—66.

Bl. 367. (316) Zie de *Handel. dier syn.* art. 4—12; in het K. H. bl. 89—94.

Bl. 367. (317) Zie de *Handel. dier syn.* art. 16—47; in het K. H. bl. 145—157.

Bl. 368. (318) Eenige kerkelijke attestatiën van het laatst

der

der zestiende en het begin der zeventiende eeuw, als bij voorbeeld, uit *Franeker*, door SIXTUS RIPPERTUS, ten jare 1589, uit *Arnhem*, door JOHANNES FONTANUS, ten jare 1596, en uit *Leyden*, ten jare 1613 gegeven, door FESTUS HOMMIUS, onder ons berustende, zijn ook bijkans woordelijk van dien inhoud. In sommige wordt er nog bijgevoegd, dat de vertrekkende lidmaten *vlijtig waren geweest in de aanhooring van het zaligmakend woord, en in het gebruik des hoogwaardigen avondmaals.*

Bl. 370. (318*) De hoogleeraar LAMPE schrijft in zijne *Hist. eccles.* Lib. II C. XIII p. 435, dat op de nationale synode van *Middelburg*, ten jare 1581, de nederlandschduitsche kerk het eerst in synoden en klassen verdeeld is geworden. Dit ziet men nu, dat een misslag is.

Bl. 371. (319) Zie de *Handelingen der synode*, in 's *Gravenhage*, ten jare 1586 gehouden, art. 46; in het K. H. bl. 273, 274.

Bl. 372. (320) *Meestal*, schrijven wij, werden er in de hervormde gemeenten van *Holland*, *Zeeland* enz. zoodanige kerkenraden gevonden. Eenige gemeenten toch moeten hiervan uitgesloten worden. Bij dezelve waren wel diakenen, maar geene ouderlingen, die met den predikant eenen kerkenraad uitmaakten. Nog ten jare 1627 waren er zelfs in *Holland* verscheidene gemeenten, zonder kerkenraad. Inzonderheid had zulks plaats bij gemeenten, waar het regt van patroonaatschap was. Zie het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 314, 315. De ouderlingen werden gekozen uit de aanzienlijksten, kundigsten en braafsten der gemeenten, ten einde hun gezag te meer gelden mogt bij het volk, en het toezigt op de leer der predikanten hun te beter mogt worden toebetrouwd. Zoo werd bij voorbeeld te *Middelburg* in het jaar 1574 ouderling van de waalsche gemeente jonkheer BOYSOT, admiraal van *Walcheren*; zie TE WATERS *Kort verhaal der ref. van Zeeland;* bl. 192. Hetzelfde zij aangemerkt van de diakenen. Als eene bijzonderheid vinden wij in een uittreksel uit oude historiestukken, welke in handschrift zijn nagelaten door JAN KLUIT, den ouden, hoofdgaarder der

 stad

stad *Brielle*, ons medegedeeld door de vriendelijke hand van den ridder PAUW, predikant bij de protestantsche gemeente te *Brussel*, dat de in 's lands geschiedenissen zeer bekende, WITTE KORNELISZOON DE WITTE, in wijnmaand des jaars 1637, bij de gemeente van eerstgemelde stad tot diaken gekozen en bevestigd was, eenige dagen voordat hem de post van viceadmiraal van *Holland* werd opgedragen.

Bl. 373. (321) Zeker waren er in den beginne overal zoo vele onderscheidene kerkklassen niet, als naderhand. Gelijk de hervormde gemeenten van tijd tot tijd vermenigvuldigden, zoo ook groeide het getal der klassen daardoor natuurlijk aan. Door dien weg ten minste kwam het, dat in het jaar 1613 de *Thielsch-Bommelsche* klassis in tweeën gesplitst is, gelijk ons uit de akten der synode van *Gelderland*, ten gemelden jare gehouden, gebleken is. In *Drenthe* was in den beginne maar éénе klassis, doch ten jare 1601 werd op eene algemeene kerkelijke vergadering aldaar bepaald, dat er twee klassen zouden zijn, welke men de Oosterklassis en de Westerklassis noemde, doch ten jare 1602 werd reeds daarin deze verandering gemaakt, dat er voortaan drie klassen zouden zijn, en te *Meppel*, *Rolde* en *Emmen* vergaderen. De klassis van *Zevenwouden* in Vriesland werd eigenlijk ook eerst opgerigt in het jaar 1602. In de provincie van *Utrecht* zijn zoodanige kerkklassen nog veel later, namelijk niet voor het jaar 1619, tot stand gekomen. Er was tot dien tijd toe niets van zulken aard. Volgens het dertiende artikel der Utrechtsche kerkordening van het jaar 1590, mogt in die provincie noch klassis noch synode worden gehouden, dan met goedvinden van de staten, die, wanneer zij zoodanige vergaderingen mogten noodig oordeelen, dan uit hun midden eenigen afvaardigden, die zorgden, dat er niets politieks behandeld wierd. Dit maakte het houden van klassikale vergaderingen zoo bezwaarlijk, dat zij in de provincie van *Utrecht* geene plaats grepen. En in de kerkordening, ten jare 1612, door de Utrechtsche staten ingevoerd, werd bepaald, dat men zulke vergaderingen volstrekt niet noodig vond opterigten. In derzelver plaatse oordeelden de staten

ten het beter, dat elke maand, gelijk zulks toen reeds lang het gebruik was geweest, binnen de stad *Utrecht*, de predikanten vergaderden, die van 's lands wege tot het bijwonen eener provinciale synode waren afgevaardigd, om op alles, wat de kerk betrof, te letten en te *adviseren*. Tot die vergadering mogten echter gemelde predikanten, indien het belang der zake zulks vorderde, deze en gene andere predikanten uitnoodigen, wier advies en raad dan konde worden ingenomen. De eerste klassikale vergadering, waarvan wij melding vinden gemaakt, werd te *Utrecht* gehouden in wintermaand des jaars 1619. Te dien jare is eerst de hervormde kerk van de Utrechtsche provincie in klassen verdeeld. Zie de *Lijst van predikanten onder de provincie van Utrecht*, door H. VAN RHENEN; bl. 61.

Bl. 374. (322) Zie J. W. TE WATERS *Kort verhaal der Ref. van Zeeland;* bl. 339—352.

Bl. 374. (323) Zie BACHIENE'S *Kerkel. geogr.* I bl. 16. Volgens een besluit der Drenthsche regering, in het jaar 1669 genomen, vergaderde de synode slechts om het vierde jaar. Naderhand werd bepaald, dat er alle drie jaren eene synode zoude gehouden worden.

Bl. 375. (324) Zie het *Kort historisch berigt van de publieke schriften* (van de nederlandsche hervormde kerk) door ENS; bl. 240, en de staatsresolutie in het *Kerkelijk handboekje;* bl. 292, 293.

Bl. 376. (325) Zie de *Handelingen der nationale synode van Dordrecht*, ten jare 1578 gehouden, art. 45, in het K. H. bl. 155, 156.

Bl. 376. (326) Zie de *Handel. der nat. syn. van Middelburg*, gehouden ten jare 1581 art. 35; in het K. H. bl. 194.

Bl. 376. (327) Zie de *Handel. der nat. syn. van 's Gravenhage*, ten jare 1586 gehouden; art. 44; in het K. H. bl. 272.

Bl. 379. (328) Verg. onze *Geschiedenis van de christelijke kerk in de achttiende eeuw;* VII bl. 189, 190.

Bl. 380. (329) Zie WAGENAARS *Geschiedenis van Amsterdam;* IV; bl. 203. DE GROOT dacht er, naar het oordeel van VOETIUS, *Pol. eccl.* III p. 447, op die wijze over, opdat hij

 den

den aartsbisschop van *Kantelberg*, die een antagonist was van het arminianisme, op zijne hand mogt krijgen. Neen! DE GROOT dacht er zoo over, volgende zijne grondbeginselen, welke hij altijd gevoed had, en waarin hij zich zelf gelijk bleef. Hij was een Zwingliaan, die de te hoog klimmende magt van vele geestelijken niet verdragen konde, omdat ze op nieuw te zeer den weg opende voor de oude weder inkruipende hierarchie, zoo schadelijk voor de reinheid der kerk. In *Piëtate Ord. Holl.* tegen welk werk VORTIUS zoo hevig uitvaart, zegt DE GROOT; p. 118. *Existimamus tanto nos puriores fore, quanto longius ab omnibus ecclesiae Romanae institutis recesserimus.*

Bl. 382. (330) Men doorbladere, om daarvan volkomen overtuigd te worden, 's mans werk, *Polit. eccles.* en men zal overal in hetzelve eenen overdreven ijver zien *voor* de gevoelens van CALVIN en *tegen* die van ZWINGLI, met betrekking tot het kerkbestuur. Inzonderheid leze men de ten jare 1756 vernieuwde uitgave van 's mans *Schriftmatige en redenkundige verhandeling* over de *kerkelijke magt* met eene voorrede van *een' liefhebber van waarheid en vrede* (THEODORUS VAN DER GROE, predikant te *Kralingen*.)

Bl. 382. (331) Vid. F. BURMANNI *Synops. theol.* Lib. VIII C. X § 6. Wijders leze men het werk van BRAUNIUS, *Doctrina foederum; vol.* II *part.* IV C. 30. Het geschrift, hetwelk VEDELIUS ter verdediging van zijn gevoelen, omtrent het bestuur der kerke, in het licht gaf ten jare 1642, was getiteld, *De Episcopatu* CONSTANTINI *magni.* Hetzelve verscheen in onze nederlandsche taal ten jare 1663, onder den titel van *Het Bisdom van* CONSTANTYN *den groaten, waar in vertoond wordt de magt der hooge overheid in kerkelijke zaken.* Dit geschrift ging verzeld met aanprijzende brieven van A. RIVETUS en J. MACCOVIUS. De gevoelens van vele protestantsche godgeleerden uit onderscheidene landen, in de hoofdzaak overeenkomende met die van VEDELIUS, kan men vinden in een werkje ten jare 1648 uitgekomen, met dezen titel, *Officium magistratus christiani circa sacrum ministerium.*

Ner-

Nergens heeft men den gemelden stelregel van BURMAN meer in kracht en werking gezien, dan in *Drenthe*. „ De synode," welke aldaar om de drie jaren gehouden werd, zegt met regt BACHIENE, in zijne *Kerkelijke geographie*, IV bl. 80, „ was uit politieke en kerkelijke leden zamengesteld." De politieke leden waren de stadhouder van het landschap, de prins van *Oranje*, of een aanzienlijk staatsman, die deszelfs plaats verving, de landdrost van *Drenthe*, de vier gedeputeerde staten, twee uit de ridderschap en twee uit de eigenerfden, nevens derzelver landschrijver en sekretaris. En de kerkelijken waren drie, uit elke der drie klassen afgevaardigd, en de drie visitatoren, een uit elke der drie klassen. In buitengewone gevallen werd soms eene *synodus contracta* gehouden; en deze was zamengesteld uit den stadhouder, of twee gedeputeerde staten met hunnen raad en sekretaris, en drie kerkelijke personen.

In al de provinciën hebben de staten des lands, hoewel afkeerig van bewindvoeren over den godsdienst des harten van hunne onderdanen, echter van de vroegste tijden af getoond, hoezeer zij het bestuur over den gemeenschappelijken, openbaren godsdienst en de goede orde der kerke en het gedrag der kerkelijken, welke soms die orde schonden, begeerden te hebben, en hoe noodig tevens het was, dat zij het hadden. Menigvuldig zijn de voorbeelden ons daarvan voorgekomen. Onder anderen strekke dit volgende ter opheldering, ontleend uit de resolutiën der staten van Holland. „ Den 6 Maart. 1598. De staten enz. verstaen hebbende „ van den grooten twist ende oneenigheyt, die in de kerck „ tot *Beyerlant is geresen, om te voorkomen alle zwarigheden*, die daer uyt verder souden mogen ontstaen, hebben „ gheordonneert en gheauthoriseert de gecommitteerde raden „ van de staten, de zaken met ten eerste te examineren, „ ende alle devoir te doen, om die te vereenigen (indien „ het doenlijk is) indien niet, in de voorsch. zaeck met goede kennis te disponeren, zulcks sy lieden bevinden sullen te behooren, ten meesten dienste ende gerustheyt van „ dezelve kerke. En hebben niettemin de staten verstaen

„ en-

„ ende geordonneert, dat middelertyt met de uitdeeling van „ het *avontmael des Heeren* in de kercke tot *Beyerlant* „ gesupersedeert sal worden, ende hetzelve aengeschreven „ sal worden den kerckendienaer aldaer JAN VAN KAMPEN, „ ende die van de kercke in *Beyerlant.*" Niettegenstaande deze aanschrijving kon de gemelde predikant goedvinden de bediening des avondmaals tegen den eerstkomenden paaschdag aftekondigen. Daarop werd hem en den kerkenraad van staatswege ernstiger geschreven, met bevel, dat hij zich tegen paschen in 's *Gravenhage* zoude laten vinden. Vervolgens ordonneerden gekommitteerde raden van *Holland* en *Westvriesland*, den 27 van lentemaand, dat met het uitdeelen van het heilig avondmaal gewacht zoude worden tot den eerstkomenden pinksterdag, en dan hetzelve geschieden zoude door al zulken kerkdienaar, als van wege de klassis van *Dordrecht* daartoe zoude zijn verzocht.

Bl. 382. (332) Vid. HUBERI Tract. *de iure civitatis* Lib. II sect. V cap. II § 2 et seqq. Verg. 's mans *Hedend. regtsgeleerdheid;* IV B. hoofdst. X.

Bl. 383. (333) Met honderderlei klagten zijn daarover gevuld de *Pointen van noodige reformatie* door CHRISTOPHORUS EUBULUS (J. KOELMAN).

Bl. 385. (334) Zie de *Handel. der nation. syn. in 's Gravenhage, ten jare 1586 gehouden;* art. 4; in het K. H. bl. 256. Vast predikant kon niemand der gewezene roomsche geestelijken worden, of hij moest voor de klassis, waaronder zijne standplaats lag, zijne vorige geloofsbelijdenis herroepen hebben, behoorlijk onderzocht en bekwaam zijn bevonden. En de overheid droeg er zorg voor, dat zulks in de daad behoorlijk geschiedde. In sommige provinciën werden door de overheid zelfs daartoe de geschiktste predikanten benoemd en afgevaardigd. Evenwel vergunde men den aan zulk een onderzoek zich onderwerpenden soms bij de gemeenten, welker vaste leeraars zij, in de roomsche tijden, geweest waren, het predikambt te bedienen, en zich intusschen door vlijtige letteroefeningen bekwaam te maken. Werden zij vervolgens bij het onderzoek onkundig ge-

gevonden, zoo werden zij van den dienst afgewezen. Ten jare 1601 waren er, bij voorbeeld, in *Drenthe* wel acht zoodanige aankomende predikanten, die nog niet onderzocht waren, doch van welke zes zich daartoe hadden aangegeven. Niet eenmaal maar twee of driemalen werden zij op onderscheidene tijden onderzocht. Wij weten dit uit het synodale protokol van dat landschap. En zoodanige schikkingen werden door den staat voorgeschreven aan de synoden. De staten van Holland drongen, in het geval van twee voormalige roomsche priesters in de gemeenten van het *Gooiland*, daarop ten sterkste aan, in hunne resolutie van den 18 van oogstmaand des jaars 1581, voor die gemeenten, welke toen eerst hervormd werden.

Bl. 386. (335) Deze merkwaardigheden willen wij hier boeken met de eigene woorden, welke de geschiedenis ons opgeeft uit de *Synodale handelingen der klassis van Zevenwouden*, in Vriesland. „ Zekere ABRAHAMUS OBERTI MIEDERHUYS," die naderhand predikant is geweest te *Langweer*, te *Gooijingarijp* en te *Haskerhorne*, „ verzocht den 6 van wijnmaand des jaars 1630 examen. Na het lezen der getuigschriften toegelaten zijnde, deed hij den 21 dier maand zijne propositie; den 8 van slagtmaand werd hij onderzocht in *linguis orientalibus*. Den 24 dier maand werd hij ondervraagd over de capita *de natura Theologiæ & verbo Dei;* nadenmiddag de *S. Scriptura*, en een gedeelte van het hoofdstuk *de Deo;* den volgenden dag weder *de Deo et decretis*, *imagine Dei*, *providentia*, *peccato*, *redemtione et iustificatione;* den 27 derzelfde maand *de perseverantia sanctorum & de ministerio.* Vervolgens werd hem een tekst opgegeven, waarover hij den 7 van wintermaand proponeerde, en waarna hij toen nog *specimina* liet zien *de profectu Theologico.* Hierop werd hij eenparig geadmitteerd en geconsacreerd." Zie de *Volglijst van pred. onder de klassis van Zevenwouden;* door J. ENGELSMA; bl. 112. Hieruit besluite men nogtans niet, dat dusdanige examens voor de volle klassis geschiedden, gelijk in latere tijden plaats greep. Moeijelijk zoude het trou-

trouwens voor dezelve geweest zijn, zoo dikwerf in zulk een' korten tijd te vergaderen. Er werden uit de klassikale vergaderingen, behalve de examinatoren, eenige broeders afgevaardigd, om bij de examens tegenwoordig te zijn. Van zulke afgevaardigden, die *auditores* genoemd werden, vindt men in het aangehaalde werk meermalen melding gemaakt. Zij werden ten minste nog benoemd in het jaar 1632. Van daar dan ook in de *Kerkelijke wetten van Vriesland;* Tit. I art. 5 deze wet, die evenwel van latere herkomst schijnt te zijn; „ Het examen zal in één' of meer dagen kunnen „ worden afgedaan, naar het goedvinden der klassen." Ten aanzien van andere provinciën luiden vele berigten ook zoo, dat de aankomende leeraars gezegd werden ééne maand onder het examen te staan, hetgene niet anders verklaard kan worden, dan dat zij binnen dien tijd verscheidene reizen onderzocht werden. En daartoe werden er ook *auditores proponentium*, gelijk men hen noemde, aangesteld. Verg. BACHIENE's *Kerkel. Geogr.* II bl. 191. Ook in *Drenthe* schijnt de synode er voor gezorgd te hebben, dat zoodanig een examen met de uiterste gestrengheid geschiedde. Die zorg was zoo groot, dat de synode ten jare 1610 aan de klassen in last gaf, om sommige predikanten en kandidaten andermaal behoorlijk te onderzoeken, en der klassis van *Emmen*, uit aanmerking van hare achteloosheid in dezen, voor eenigen tijd de magt ontzegde, om iemand te onderzoeken.

In den tekst hebben wij aangemerkt, dat het onderzoek naar de kundigheden van aanstaande leeraren, behalve onder de synoden van Vriesland, Groningerland en Drenthe, overal in de nederlandschduitsche taal geschiedde. Hiervan dient eenigzins uitgezonderd te worden de synode van Noordholland; welke in ééne harer vergaderingen, ongeveer het begin der negentiende eeuw, deze verandering heeft gemaakt, dat niet meer, gelijk voorheen, het onderzoek naar verkregene kundigheden van de godgeleerde wetenschappen in de nederlandschduitsche taal, maar voortaan ook gedeeltelijk, ten minste een half uur lang, in de latijnsche taal moest

moest geschieden. Wat voor het overige het onderzoek naar de kunde in de oorspronkelijke bijbeltalen aanging, dit werd, bij alle klassen van alle provinciën, zonder onderscheid, altijd in het latijn den naar het kandidaatschap staanden afgenomen.

Bl. 386. (336) „ Geene proponenten zullen de gemeente in het openbaar van den predikstoel leeren, dan die in de *universiteit* of *klasse* wettelijk geëxamineerd en bekwaam gekend zijn." Dus luidde de wet der nationale synode, die in 's *Gravenhage* gehouden werd ten jare 1586; art. 18. Zie dezelve in het K. H. bl. 262.

Bl. 386. (337) Zie de *Handelingen der nat. synode*, in *'s Gravenhage*, ten jare 1586 gehouden, art. 18. Nogtans slopen na dien tijd in sommige gemeenten predikanten in, die niet wettiglijk onderzocht waren, zoo dat de staten van Holland ten jare 1591 in hunne provincie daartegen ernstige maatregelen namen. Zie het *Kerkelijk handboekje*; bl. 290—292.

Bl. 388. (338) Zie BACHIENE's *Kerkel. geogr.* III bl. 9, 10.

Bl. 389. (339) Zie de *Handelingen der nat. syn. te Dordrecht gehouden in het jaar* 1578; art. 4; in het K. H. bl. 137. In *de nationale synode* van *Middelburg*, *gehouden ten jare* 1581, was, volgens het K. H. bl. 208, onder de zoogenoemde *particularia*, de derde vraag, of de dienaars, welke uit de universiteit van *Leyden* of eenige andere (professie doende van de gereformeerde religie) ergens beroepen werden, van de klassen moesten onderzocht worden? en het antwoord was, overeenkomstig met het besluit der Dordrechtsche synode van het jaar 1578; „ het zal genoeg zijn, dat zij door eene wettige getuigenis toonen, dat ze van de professie der theologie geëxamineerd en geapprobeerd zijn." Deze wet gold nog wel bij de synode van *Gelderland* ten jare 1649, toen J. SMETIUS derzelver *synodale ordonnantiën* uitgaf, evenwel slechts met betrekking tot de zulken, die preparatoir geëxamineerd waren; wijl in het jaar 1633 den professoren der Akademiën het afnemen van een preparatoir examen *alleen* was toegestaan. Zie de gemelde *Ordonn.* H. I art. 19.

Uit

Uit de vriesche kerkgeschiedenis kan het verlies van zulk een regt nog sterker bewezen worden. Ten jare 1640 begeerden de hoogleeraars van *Franeker* het behouden der magt, om hunne kweekelingen te examineren en tot het kandidaatschap te bevorderen. In Vriesland had nooit meer dan één examen plaats, dat te gelijk preparatoir en peremtoir was. Die magt hadden de hoogleeraars aldaar altijd gehad; maar 's jaars te voren had hun de vriesche synode dezelve ontnomen, door eene toen gemaakte wet, welke men in het *Compendium der kerkelijke wetten van Vriesland* Tit. I art. 16 vindt. De begeerte der hoogleeraren van *Franeker* bleef wel onvervuld; doch toen of niet lang naderhand werd het volgende, door de staten der provincie, bepaald, „ dat, namelijk, indien 's lands alumni „ zich bij de klassen tot het kandidaatschap wilden laten „ examineren, zij eerst van de professoren, op eene solemnele wijze, moesten geëxamineerd zijn, doch de overigen „ slechts van dezelve behoefden getenteerd te worden." Zoo was het altoos ten jare 1657, blijkens de *Handelingen der synode, te Bolsward* toen gehouden; art. 33. Die staatsresolutie werd andermaal bekrachtigd den 24 van sprokkelmaand des jaars 1660. Zie de *Kerkel. wetten van V.* Tit. II art. 3. Men ziet hieruit, dat de staten van Vriesland er steeds voor gezorgd hebben, dat de theologische professoren in het beoordeelen van de bekwaamheden der aankomende kerkleeraren niet buitengesloten wierden. Hunne zorg daarvoor was zoo groot, dat zij reeds ten jare 1611 bevalen, dat, zoo iemand voor eenige klassis mogt worden geëxamineerd, zulks in het bijwezen van twee theologische professoren moest geschieden. Zie het *Charterb.* van V. bl. 183. Maar ook ziet men hieruit, hoe de synoden en klassen, in Vriesland, al van tijd tot tijd den hoogleeraren de, hun door de staten in dezen verleende, magt betwist, en eindelijk, door misbruik van der staten toegevendheid, geheel hebben doen verliezen.

Geene geringe pogingen zijn ook daartoe van de kerkelijken te werk gesteld geworden in de provincie van Stad en Lande, blijkens de met vele vinnigheid

ge-

geschrevene verhandeling van H. H. BRUCHERUS, predikant te *Appingadam*, getiteld *Opkomst en voortgang des Conventus Academico-ecclesiasticus te Groningen;* geplaatst in de *Boekz. d. g. w.* voor het jaar 1779; bl. 340—350, en blijkens de, daar terstond achter gevoegde, niet minder vinnige bekendmaking, door de toenmalige vier deputaten der synode van gemelde provincie, gedaan. Doch al deze en meer beproefde pogingen zijn geheel mislukt.

Bl. 389. (340) De resolutie der staten van Stad en Lande, waarin aan de theologische fakulteit der akademie van *Groningen* zulk een regt verleend is geworden, was van den laatsten van sprokkelmaand des jaars 1615, dus, op weinige maanden na, zoo oud als de akademie zelve. Volgens die resolutie moest het onderzoek geschieden door één' hoogleeraar in de godgeleerdheid en twee andere hoogleeraars, ten overstaan van twee kuratoren der akademie, mitsgaders één of twee van de deputaten der synode. De kuratoren echter hebben zich in latere tijden daarvan verschoond. BRUCHERUS berigt, in de aangehaalde verhandeling bl. 346, dat het examineren van aankomende leeraren reeds begonnen is ten jare 1616. Dit kan zoo zijn; dan wij vinden in de onderteekeningen der formulieren geen vroeger voorbeeld, dan het jaar 1623; schoon het daartoe geschikte boek reeds ten jare 1617 was aangelegd.

Bl. 389. (341) BRUCHERUS verhaalt ter a. p., dat in het jaar 1650 de synode aan de akademische kerkvergadering tevens had toegestaan het regt van peremtoir zulken te examineren, die buiten 's lands beroepen waren. Dit is bezijden de waarheid van het gebeurde. Van den beginne af had de akademische kerkelijke vergadering het regt gehad zoo wel van peremtoir als preparatoir te examineren, en ook menige malen uitgeoefend. In de handelingen der theologische fakulteit vindt men daarvan reeds vroeg voorbeelden. Het eerste voorbeeld daarvan was, den 14 van wijnmaand des jaars 1623, zekere HENRICUS HORSTENIUS, die tot predikant beroepen was te *Noordwolde*, in Vriesland, waar ook de klassis van *Zevenwouden*, zon-

der hem tot het ondergaan van een derde examen te verpligten, hem in zijne betrekking erkend heeft. Volgens BRUCHERUS zoude ook de synode aan de akademische vergadering ten jare 1650 het regt hebben gegeven, om buiten 's lands beroepenen te bevestigen tot het predikambt met oplegging der handen. Ondertusschen vindt men dat regt, bij de akademische kerkvergadering, ook reeds ten jare 1646, op welken grond het dan ook geweest zij, uitgeoefend door den hoogleeraar MARESIUS, in de tegenwoordigheid van de deputaten der synode. Dan den 13 van bloeimaand des jaars 1650 ontstond in eene akademische kerkelijke vergadering, tot zoodanigen einde belegd, tusschen de hoogleeraars en deputaten een hevig verschil over dat regt, wijl de laatste den eersten dat regt betwisten wilden. Maar de kuratoren der hoogeschool kwamen weldra tusschen beide, beslisten dadelijk het verschil, en stonden toen aan de theologische fakulteit de plegtige bevestiging toe van, buiten, ook zoo de omstandigheden het medebragten, van binnen de Nederlanden beroepene, predikanten, met oplegging der handen. Zoo verre was het er van daan, dat, gelijk BRUCHERUS schrijft, de synode aan de akademische vergadering zulk een regt verleend zoude hebben, tot een nieuw blijk van *hare onderscheidende gunst.* In de synodale akten van Stad en Lande staat ook niets van die gunst, den professoren door de synode bewezen, aangeteekend. Alleen vindt men in de akten van het jaar 1650, art. 17 hoe en wanneer de theologische professoren iemand de handen mogten opleggen. Men zie ook de akten van 1651, 1653, 1654, in hetzelfde artikel

Bl. 389. (342) Deze bijzonderheden zijn door ons ontleend uit de *Handelingen der theologische fakulteit der Akad. v. Gron.* Vreemd zal het welligt iemand, die der zaken kundig is, voorkomen, dat wij in den tekst onder de genen, die door de theologische fakulteit met oplegging der handen in het predikambt bevestigd zijn, melding maakten van zulken, die hier te lande, zoo in de waalsche, als in de nederlandschduitsche kerk, tot predikanten beroepen waren. Dan

ter

ter staving van dit ons berigt zal het bijbrengen van twee voorbeelden genoeg zijn. Het eerste is van DANIëL MARESIUS, die tot waalschen predikant bij de hervormden te *Groningen* beroepen was, en als zoodanig door de theologische fakulteit in zijnen dienst bevestigd werd ten jare 1655. Het andere is van PETRUS HEMRICA, die, in het jaar 1720, beroepen tot predikant te *Ballum* en *Hollum* op het *Ameland*, in die betrekking ook door de theologische fakulteit werd ingezegend. Beide waren dit echter buitengewone gevallen. De waalsche gemeente te *Groningen* behoorde niet onder de waalsche synode. Eigenlijk maakte zij niet eens eene geordende gemeente uit; maar wel een klein gedeelte der hervormde gemeente, dat gaarne in de fransche taal hoorde prediken. En de gemeente op het *Ameland* behoorde geheel onder geene klassis of synode.

Bl. 390. (343) Zie de *Handel.* der gemelde synode; art. 4; in het K H. bl. 256 en 257.

Bl. 390. (344) Een bijzonder historisch berigt hiervan vindt men in de *Volglijst der predikanten onder de klassis van Zevenwouden;* door J. ENGELSMA; bl. 188, 189.

Bl. 390. (345) Dit gebruik werd ingevoerd het eerst te *Herbayum*, bij *Franeker*, door den beroemden B. BEKKER, en naderhand in Vriesland meer algemeen zijnde geworden, in eene kerkelijke wet veranderd. Zie het *Compend. der kerkel. wetten van Vriesland;* Tit. VI; art. 2. Zie van de invoering dezer plegtigheid *de onderlinge liefdepligten tusschen leeraars en het volk*; door D. GOLTZIUS; bl. 43, 44. Dan sedert ongeveer vijftig jaren is in Vriesland deze gewoonte allengs weder geweken, en nu sedert vijf en twintig jaren reeds geheel afgeschaft geweest.

Bl. 391. (346) Zie de *Handel.* dier syn. art. 15, in het K. H. bl. 66, 67.

Bl. 391. (347) Zie de *Handel.* dier syn. art. 12; en het K. H. bl. 94.

Bl. 391. (348) Zie de *Handel.* dier beide synoden; van de eerste art. 3; en van de andere art. 4; en in het K. H. bl. 136, 187, 182, 185.

Bl. 391. (349) Zie de *Handel.* dier syn. art. 4; in het K. H. bl. 256, 257.

Bl. 392. (350) Zie de *Postacta* dier syn. in de *honderd één en zestigste zitting;* in het K. H. bl. 348—350. Het gemelde werd er bijgevoegd, schrijft VOETIUS, op verzoek der politieke kommissarissen, ten einde zoo veel te beter eenmaal de kerkordening door het hooge gezag van de bijzondere staten aller provinciën zoude kunnen bekrachtigd worden. Vid. VOETII *Pol. eccles.* II p. 559, 560, 629. Desniettegenstaande hebben de synoden van Zuid- en Noordholland sedert het jaar 1619 tot het jaar 1645 telkens door hare afgevaardigden (deputaten) bij de staten alles gedaan, wat zij konden, om den kerkenraden meer onafhankelijkheid bij het doen van beroepingen te bezorgen; maar zonder vrucht.

Bl. 392. (351) Zie het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 86, 87. De geschiedenis nopens den oorsprong en het gebruik van het *ius patronatus* leze men in het werk van N. LE MAISTRE, een' franschen theologant, *de Bonis & possession. eccles.;* L. I. c. 4—11, ook bij VOETIUS; *Polit. eccles.* P. II Lib. III Tract. II c. II, p. 580 & seqq. In beide die schriften straalt echter niet zelden vrij wat partijdigheid door. Voortreffelijke aanmerkingen over den oorsprong van dat regt vindt men mede bij DE RIEMER; *'s Gravenhage;* I d. I st. V hoofdst. bl. 203, 218, 224, 257; VI H. bl. 324, en ook bij IDSINGA in deszelfs *Staatsregt der vereenigde Nederlanden;* I bl. 379—381. Men vergelijke voorts de aanteekeningen van WIERDSMA op de *Oude Vriesche wetten*, welke te *Leeuwaarden* en te *Kampen* zijn uitgegeven; II st. bl. 256. Ter verdediging van dat regt leze men H. GROTII *pietas ordin. Holl.* p. 89—107; en UITENBOGAARTS werk, *Van het ambt der overheid in kerkelijke zaken.* Lezenswaardig zijn ook *De vrijmoedige gedachten over het regt der beroeping van leeraren in de hervormde christelijke kerk in de Nederlanden;* te vinden in de *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van de kennis en verbetering van den eerdienst* enz. II bl. 259—274. Men vergelijke III bl. 517—522. Van ouds her voeren vele zoo-

politieken als kerkelijken geweldig uit over of tegen het patronaatregt. Niemand onder de politieken was er meer over gaande geraakt, dan de zich, omtrent de kerkhervorming in Groningerland, zoo verdienstelijk gemaakt hebbende DOEDE VAN AMSWEER. Men vindt daar vele stalen van in zijn werkje, *Christelycke unde truhartighe vermaenschriften an de ghemene collatoren unde prediger, in de provintie van Stadt unde Omlanden van Groningen, handelende van den iure patronatus, unde reformatioen der kercken in der sulven provintie; Franeker;* 1597, als mede in zijn werk *de Præposituris reformatis; waerhafte ende grondtlycke bericht van wedtlyke vocatie* enz. uitgekomen ten jare 1611; inzonderheid bl. 264—288. VAN AMSWEER ijvert niet tegen het patronaatregt zelf, maar alleen tegen het schandelijke misbruik, dat men ten zijnen tijde er van maakte, vooral in de *Ommelanden;* waar het, naar het vijf en vijftigste en de eerstvolgende artikels der kerkordening voor dezelve, gevestigd bleef, en wel zoo gevestigd, dat, volgens eene staatsresolutie van den 20 hooimaand des jaars 1596, de Ommelander heeren weigerden de vikariën en prebenden aantetasten zonder consent der kerkpatronen. In VAN AMSWEERS opdragt van het eerstgemelde werkje aan den stadhouder WILLEM LODEWIJK, *graaf van Nassau*, drukt hij zich dus uit; „ het *ius patronatus*, blyvende in syne lymiten, ghelyck het wt goeder wolmeyning van den voorvaderen is verordent, is in sich wal goet, unde neet to misprisen; scheydende overst wth syne lymiten, unde wandelende buten ordenung, so can ick dat sulve in myn ghemoet neet anders achten, dan dat het sy als ein archlistige vos, unde oock mede als ein wildt ommewroetent swyn in des Heren wynberch." Ook in het tweede, door ons hier gemelde, werk vinden wij bl. 266—268, eenen brief, door VAN AMSWEER aan den stadhouder geschreven, waarin hij zich dus uitdrukt: „ *het ius patronatus*, zijnde van de eerste insettinghe ende eenvoldt der voorvaderen afgheweken, heeft lange scherpe tanden, soeckende tho verstooren ende tho verslinden, dat de voorvaderen met grooter sorchvoldicheydt ghestif-

stiftet hebben, niet alleene in dese provintie, sonder oock in andere landen ende provintien, nach inholdt van dese vars.

Ecclesias Domini, quas fundavere parentes,
Perdere nituntur nati, virtute carentes."

Onder de kerkelijken was van dat regt niemand sterker wederstander, dan JOHANNES ACRONIUS, blijkens hetgene hij daarover heeft geschreven in zijn werk hiervoor (233) reeds gemeld, *Erinneringe van de beropinge der prediger, wodanich, und dorch wehn desulue geschen sal*, uitgekomen te *Groningen* ten jare 1604; bl. 41—70. ACRONIUS ging verder, dan VAN AMSWEER. Hij ijvert niet alleen tegen het misbruik van, maar tegen het *ius patronatus* zelf, overeenkomstig met de kerkordening voor de stad *Groningen* en derzelver *iurisdictie*, waarin, volgens het tweede artikel, hetzelve geheel vernietigd was. Hij zegt, steeds van gevoelen te blijven, om zijne eigene woorden bl. 66 te gebruiken, *dat in wol bestelleden kercken nen* ius patronatus *plasse hebben, ofte geduldet werden, sunder dat sulwe mit allen antichristischen settingen gansslick affgeschafftet syn solle.* Krachtig heeft zich ook tegen het patronaatregt verklaard G. VOETIUS, blijkens de aangehaalde en andere plaatsen uit zijne *Pol. eccles.* waar hij hetzelve met zeer zwarte kleuren afschildert.

Bl. 392. (352) Zie de *Postacta* dier synode; in de *honderd zeven en vijftigste zitting.*

Bl. 394. (353) Zie de n. *Nieuwe bijdragen* enz. II bl. 265. De handelingen der vroegere provinciale synoden behelzen allerlei voortdurende klagten hierover, bij haar ingekomen. Ten jare 1633 werd, onder anderen, in de Zuidhollandsche synode aan de staten eene bondige remonstrantie tegen het patronaatregt overgeleverd. Het gevolg was wel, dat de staten met eenige door hen benoemde leden der synode over de zaak in onderhandeling kwamen, maar dezelve bleef onafgedaan, of liever in denzelfden staat. De aard der zake ook bragt zulks mede. Het patronaatregt kon zijnen wettigen bezitters niet ontnomen worden, zonder geëvenredigde schadevergoeding, en welke geldsommen wer-

werden daartoe niet gevorderd? Alleen het grove misbruik, dat van dit regt gemaakt werd, kon en moest worden tegengegaan. Ook de staat heeft dat trachten te doen. In Zuid- en Noordholland zijn nog in de jaren 1698, 1699 en 1708 sterke plakkaten door de staten uitgevaardigd tegen de simonie, van welke echter in die provincie, zoo verre ons gebleken is, niemand overtuigd en gestraft is geworden, dan ten jare 1715 GERARD JOSEF VAN BLOCKLAND, heer van *Giessen*. In andere provinciën waren diergelijke staatsplakkaten, maar ook weinige openbare voorbeelden van overtreding. Zelfs de kerkelijke tucht schijnt hierin veel te slap geweest te zijn. In de synoden verklaarden de klassen telkens tegen deze misdaad ernstig te waken, maar daar bleef het veelal bij, of men waakte er tegen, niet met die kracht, welke de zaak wel vorderde. In de handelingen bij voorbeeld der Drenthsche synode, den 3 van wintermaand des jaars 1668 gehouden, werd de predikant van *Sweel* of *Swelo*, W. SCHONEBEEK, wegens simonie veroordeeld slechts tot het doen van eene openlijke *deprecatie*, en eene boete van twee pond groot aan de armen, niettegenstaande op verzoek van de Drenthsche synode ten jare 1655 de heeren ridderschap en eigenerfden op den landdag verboden hadden eenen zoodanigen tot het predikambt toetelaten. Den gemelden predikant was afgeëischt, en hij had betaald drie honderd rijksdaalders. Wij hebben dit ontleend uit de, ons door eene vriendelijke hand medegedeelde, aanteekeningen van Mr. J. TONCKENS.

Bl. 395. (354) Zie het *Kerkel. plakkaatboek*; II: 22, 23 en vooral 46.

Bl. 398. (355) Art. I.

Bl. 398. (356) Art. V.

Bl. 399. (357) J. KOELMAN noemt in zijne *Pointen van nodige Reformatie omtrent de kerk*, bl. 360, deze wijze van beroeping, als geheel naar het Zwinglische plan van kerkbestuur ingerigt, „ eene arminiaansche gewoonte, welke men zich verwonderen moest, dat in *Dordrecht* heerschte, waar het Arminianisme veroordeeld was, te meer, daar men an-

anders aan de onschriftmatige regelen van de kerkordening der synode, daar in het jaar 1619 ontworpen, zoo bijgeloovig en slaafsch, zelfs tegen overtuiging aan, bleef hangen."

Bl. 399, (358) In sommige gemeenten geschiedde echter de beroeping eens predikants door al de mans ledematen met eenparigheid of meerderheid der stemmen. Zie BACHIENE's *Kerkel. geogr.* II bl. 187, 188.

Bl. 401. (359) Zie de *Handel. der syn. van Middelburg* gehouden ten jare 1591; art. 3 en 4; J. W. TE WATERS *Kort verhaal der ref. van Zeeland*; bl. 448, 473—478 en BACHIENE's K. G. III Bl. 6—10.

Bl. 401. (360) Zie BACHIENE's a. w. III; bl. 89, 90, 97, 98, 112, 121. Hiervan moet echter uitgezonderd worden het regt van patronaatschap te *Zuilen*, waar hetzelve bij beurtwisseling met den kerkenraad plaats had, die om de andere reis, het regt der beroeping had. Zie BACHIENE's a. w. III bl. 112.

Bl. 403. (361) Zie BACHIENE's a. w. IV; bl. 4, 5, 7, 8, 9, 43, 48.

Bl. 403, (362) Zie BACHIENE's a. w. IV; bl. 76, 77, 83—89; verg. het *Gedenkboek van stad en lande* door BRUCHERUS; bl. 7, 24, 26, 31 enz.

Bl. 404. (363) Zie BACHIENE's a. w. IV bl. 166, 167.

Bl. 404. (364) Dit regt der overheid, ter handhaving of herstelling van rust en orde in de gemeenten, was zeer oud. Reeds onder de regering van keizer KAREL had het dikwerf plaats. Zie IDSINGA's *Staatsregt*; I bl. 383. In latere tijden hebben de staten der provinciën hetzelve ook dikwerf beoefend. Voorbeelden daarvan zijn, in de laatste helft der achttiende eeuw, geweest te *Workum* in Vriesland, en te *Nijkerk* op de Veluw; in welke beide plaatsen de gemeenten anders het volkomen vrije regt van het beroepen eens predikants hadden.

Bl. 404. (365) Dit is ons door eenen deskundigen, die in *Drenthe* jaren lang gewoond heeft, medegedeeld. Het boven in den tekst vermelde op nominatie prediken, dat in Groningerland plaats had, geschiedde ook in *Drenthe*. Doch door een besluit der christelijke synode, te 's *Gra-*

ven-

venhage gehouden, in het jaar 1818, is hetzelve geheel afgeschaft geworden. In andere gewesten van ons vaderland weten wij niet, dat zulks heeft plaats gehad, uitgenomen in den *Briel*, waar in geval van beroeping door den kerkenraad een drietal gemaakt werd van predikanten, die vooraf moesten overkomen, om zich te doen hooren. Doch dit werd reeds afgeschaft in het jaar 1772. In de hervormde gemeenten van Oostvriesland, gelijk mede, zoo niet in alle, dan altoos in vele gemeenten der *Luthersche* kerk hier te lande, heeft hetzelve ook altijd plaats gehad, en heeft het nog heden plaats.

Bl. 405. (366) Zie BACHIENE's K. G. IV; bl. 200—218.

Bl. 406. (367) Zie BACHIENE's a. w. III; bl. 136—185.

Bl. 406. (368) Zie BACHIENE's a. w. III; bl. 159, 193.

Bl. 407. (369) Het zoogenoemde *ius patronatus* had zijnen oorsprong in het stichten van een openbaar kerkgebouw voor eene christelijke gemeente, of ook wel in het verleenen, hetzij van aanzienlijke geldsommen, hetzij van den grond daartoe. Indien *één* begoedigd persoon dit uit zijne eigene goederen bekostigde, kreeg hij hierdoor van den bisschop, uit naam van den paus, het *ius patronatus*, het regt van voogdijschap over zulk eene gemeente, en alzoo het regt tevens, om eenen of meer godsdienstleeraars voor dezelve te *benoemen*. Wanneer daarentegen alle begoedigde ingezetenen van *één* dorp daartoe de kosten hadden gedragen, zoo werd aan hen te zamen hetzelfde regt door den bisschop vergund. In zekeren zin mogt dan de beroemde HUBER in zijne *Hedendaagsche regtsgeleerdheid*; II; bl. 328, het regt der Vriesche land en goedbezitters, om eenen predikant te beroepen, als een *ius patronatus* beschouwen. Op die zelfde gronden wordt ook dat regt reeds in het *Landboek van Vriesland*, door den edelman KEMPO MARTENA uitgegeven, op het jaar 1522, een *ius patronatus* genoemd, gelijk het dien naam ook draagt in het vierde boek van het *Ommelander landregt*. In de resolutiën des keizers van het jaar 1524 en 1539 daarentegen wordt het gemelde regt reeds onderscheiden van het *ius pa-*

 pa-

patronatus, dat aan éénen persoon of aan één geslacht toekwam. Ook nog in des keizers laatstgemelde resolutie werd het daar genoemde *ius patronatus* of *regt van kollatie* beschouwd als een onschendbaar, heilig, eigendom van een of meer bijzondere heeren. Men vindt beide gemelde resolutiën in het *Charterboek van Vriesland*, II op de gemelde jaren. Dit regt schijnt even oud te zijn als het christendom in Vriesland. De kerken der dorpen werden gebouwd op de gemeene kosten der goed en land bezittende ingezetenen. En uit dien hoofde kregen deze van den bisschop, onder wiens sticht die kerken behoorden, het regt, niet om eenen geestelijken tot hunnen leeraar te *benoemen* en aan den bisschop aantebevelen, opdat die hem *aanstelde*, gelijk in alle andere provinciën, Groningerland hiervan mede uitgezonderd, plaats had, maar om zelve hem *aantestellen*. De Vriezen, waartoe ook de Groningers en Oostvriezen moeten betrokken worden, dulden in de vroegste tijden geene onderdanigheid aan eenige zoo kerkelijke als burgerlijke magt. Vid. EMONIS *Abbatis* I in *Werum apud Omlandos ab anno* 1213 *usque ad ann.* 1237, in *Vet. ævi Anal.* ab A. MATTHÆO edit. II p. 50; maar vooral vergelijke men, om de getuigenis van EMO te verstaan, met dezelve hetgene VAN IDSINGA aanmerkt in zijn *Staatsregt der vereenigde Nederlanden;* bl. 382; en den *Openbrief van den hertog van Bourgondië;* art. 17 in het *Charterb. v. Vriesl.* I bl. 637. Van daar dan ook het eigenlijk zoo genoemde *ius patronatus*, of *kollatieregt*, aan één of eenige weinigen eigen, om eenen predikant *aantestellen* bijzonder in Vriesland nooit veel voets kreeg. In de Ommelanden van Groningen, daarentegen, sloop hetzelve sedert het jaar 1246 allengs meer in.

Bl. 407. (370) De *Oude vriesche wetten*, waarin het gemelde regt als een zeer oud regt verondersteld wordt, vindt men bij SCHOTANUS, in deszelfs *Beschrijving van Vriesland tusschen het Flie en de Lauwers;* bl. 36—106. Deze oude Vriesche wetten zijn door WIERDSMA en BRANDSMA voor eenige jaren op nieuw uitgegeven, met voortreffelijke aanmerkingen, vooral van den eersten. De plaats, waar men in

in die wetten van dit regt gewaagd vindt, is het drie en twintigste artikel van het *Zeendregt.*

Bl. 407. (371) Men leze het verdrag in het a. *Charterboek van V.* I bl. 290—292; en men vergelijke V. IDSINGA's *Staatsregt;* I bl. 383.

Bl. 408. (372) Zie den aangehaalden *Openbrief* van den hertog van *Bourgondië*, waarin dat regt bevestigd werd, in het *Charterb. van* V. I bl. 637.

Bl. 408. (373) Men zie het verdrag tusschen den hertog van *Saksen* en de geestelijken, edelen, eigenerfden en steden van *Westergoo*, te vinden in het a. *Charterboek* van V. I; bl. 782—784. Dan men leze vooral het reeds gemelde *Landboek* van den edelen ridder K. MARTENA op het jaar 1524.

Bl. 408. (374) Zie hetzelfde *Landboek* van MARTENA t. a. pl. en vergelijk V. IDSINGA's *Staatsregt;* I bl. 383. Voor 's keizers tijd werd de goedkeuring der landsheeren op de gedane aanstelling niet gevorderd. De hertogen heetten het regt van aanstelling aan zichzelve te hebben, als landsheeren. Goedkeuring kwam dus niet te pas. In de daad hadden zij echter dat regt niet. Het volk had en behield hetzelve in zijnen boezem, en oefende het ook uit. Alleen hadden de landsheeren voor zich bedongen de jaarlijksche begeving van zes pastorijen aan welke zij wilden. Zie V. IDSINGA's a. w. I bl. 383. Ook dit werd ten jare 1524 aan keizer KAREL toegestaan, die toen voor het overige de beroepingen der priesters gaaf aan het volk overliet, zonder dat hij daartoe eenig regt zelfs heeten wilde te hebben. Uit dien hoofde maakte de keizer deze verandering, dat voortaan de beroepingen, door het volk geschied, binnen twee maanden daarna aan hem of zijnen stadhouder ter goedkeuring moesten werden aangeboden. Alzoo geschiedde de aanstelling der priesters door het volk uit 's keizers naam. Het afschrift van eenen keizerlijken approbatiebrief, aan de ingezetenen van *Oudehorne* verleend, vindt men bij ENGELSMA, in de voorrede voor deszelfs m. a. *Volglijst der predikanten* enz. bl. 29—32.

Bl.

Bl. 409. (375) Men vindt dit plakkaat in het *Charterboek van Vriesland;* II bl. 769—772, èn wat, het belangrijkste deel van hetzelve betreft, in de *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van de kennis en verbetering van den eeredienst* enz. II D. I st. bl. 185—187.

Bl. 411. (376) In de vroegste tijden was het regt, om in de Vriesche dorpen eenen priester te beroepen, bij de edelen en geërfden en bij zulken, die als pachters of huurders derzelver grondgoederen gebruikten, naar het schijnt, algemeen, vanwaar het in de oude staatsstukken een *regt* der *gemeene gemeente* genoemd wordt. Zoo algemeen altoos was dit regt, dat noch geboorte noch ambt den eenen boven den anderen verhief, noch hem eenigen voorrang gaf. Mogt het gebeuren, dat een edelman of voornaam eigenerfde van dit regt zich alleen wist meester te maken, zoo werd de beroeping door den keizer, of deszelfs stadhouder, niet goedgekeurd. Een voorbeeld daarvan, dat plaats had in het jaar 1538, zie men in het a. *Charterboek van V.* II bl. 724. Ook dat zelfde voorbeeld bewijst, dat de edelen en eigenerfden toen het regt, om mede eenen priester te beroepen, hadden, in een dorp, waar zij zelve niet woonden, maar hunne land en grondgoederen hadden liggen. Dan KAREL de vijfde bepaalde in het, door ons in den tekst bl. 409 aangehaalde, plakkaat, ten jare 1539, dat de beroepingen geschieden zouden, zonder dat iemand wegens adeldom of afkomst zich eenig hooger regt mogt aanmatigen, alleen door zulken, die binnen de dorpen schotschietende huizen of ploeggangen *gebruikten*, en aldaar *woonden*. Na de hervorming der kerk werd door de staten van Vriesland des keizers resolutie weder vernietigd of derwijze veranderd, dat het stemregt op nieuw vergund werd ook aan de buiten wonende land en grondeigenaars.

Bl. 412. (377) Dit staatsbesluit wordt gevonden bij WINSEMIUS, in deszelfs *Chron. van Vriesl.* II bl. 710; vergelijk V. SJOERDS, in diens *Beschrijving van O. en N. Vriesland;* II bl. 733.

Bl.

Bl. 412. (378) Zie het *Charterb. van Vriesl.* V. bl. 247.

Bl. 413. (378*) Zoo weigerde in het begin des jaars 1622 de klassis van *Leeuwaarden* de goedkeuring aan eene haar aangeboden beroeping van een' predikant te *Berlikum*, omdat dezelve niet naar de gemelde staats en kerkresolutiën was uitgebragt. Dit geval schijnt den staten aanleiding gegeven te hebben, om den 16 van grasmaand deszelfden jaars de resolutie te nemen, waarvan vervolgens in den tekst gewaagd wordt. In die resolutie wordt van het gemelde synodale besluit zoodanig gewag gemaakt, dat men zien kan, hoezeer de staten toen tegen hetzelve waren ingenomen. Ook door de resolutie zelve werd het synodale besluit geheel krachteloos. En wijders werd den 23 van bloeimaand diens jaars de Leeuwaarder klassis door de staten verpligt, om de aangebodene beroeping van kracht te doen zijn.

Bl. 413. (380) Men zie de hiervoor reeds aangehaalde resolutie in het *Charterb. v. Vriesl.* V op het jaar en den dag. Dus werden de beroepingen weder geheel politiek, omdat alleen de *koters* er een kerkelijk aanzien aan hadden gegeven. Deze toch waren tot het mede beroepen eens predikants toegelaten, als ledematen der kerk, en in geene politieke betrekking aanwezig geweest. Als zoodanig mogten zij in vele dorpen gezegd worden het grootste deel der gemeente, het woord in eenen kerkelijken zin genomen, uitmaken. De *meijers* waren tot de stemming eens predikants geroepen, niet als ledematen der gemeente, maar als gevolmagtigde zaakbezorgers van hunne heeren, wier grondeigendom zij bewoonden en gebruikten. Deze verschenen dus bij de beroeping geenszins in eene kerkelijke, maar in eene politieke betrekking. Waren sommige landlieden zelve grondeigenaars, die kregen van één' of meer der voornaamste grondeigenaars des dorps, welke de meeste of slechts zeer vele stemmen hadden, een schriftelijk aanzoek, onder den naam van *lastige tooner dezes* bekend, om zich bij hen te voegen; en weinigen hadden het hart zulks te weigeren. Nu derhalve de koters weder uitgesloten werden, bleef

bleef er bij de predikantsberoepingen bijkans niets, of geheel niets kerkelijks meer overig. En nogtans hield na dien tijd, bij de plegtige bevestiging van jonge predikanten, die eerst in den dienst traden, zijnen stand het oude gebruik, om volgens het liturgische formulier der bevestiging denzelven aftevragen, „ of zij in hunne harten *gevoelden*, dat zij *wettiglijk* van *Gods gemeente*, en mitsdien van *God zelven* tot den heiligen dienst *geroepen* waren?" Zie de *Kerkelijke wetten van Vriesland*. Tit. VI; art. 5.

Bl. 414. (381) Zie het *Charterb. van Vriesl.* V op het jaar en den dag.

Bl. 414. (382) Zie het *Charterb. van V.* V bl. 275; F. SJOERDS *Beschrijving van O. en N. Vriesland;* II D. bl. 742, 743 en BRANDTS *Hist. der reform.* IV bl. 765.

Bl. 414. (383) Zie het *Charterb. v. Vriesl.* V op het jaar en den dag.

Bl. 415. (384) De meijers konden dus bij het doen der beroeping toegelaten worden alleen als gelastigden van de eigenaars der hoeven, welke zij gebruikten, of der huizen, welke zij bewoonden. Zulk eene inrigting geviel den kerkelijken te minder, naar gelang vele edele en eigenerfde stemgeregtigden, buiten de dorpen, in de steden zich begonnen te huisvesten, of ook hunne bezittingen, die in landgoederen bestonden, buiten de dorpen, waar zij hunne stamhuizen hadden en woonden, over andere dorpen uitbreidden. Het gevolg was niet zelden, dat de zoodanigen door dien weg in vreemde dorpen de meeste kracht van stemming bekwamen.

Bl. 415. (385) Acta synodi *Leovardiensis;* a. 1640; art. 14. Hetgene toen de synode zulke krachtige maatregelen deed gebruiken, kan welligt geweest zijn, dat, te dien zelfden jare 1640, op last der staten, de stemregisters in de provincie overal in betere orde gebragt werden. Zie F. SJOERDS *Beschrijving van Vriesland;* II bl. 91.

Bl. 415. (386) Acta synodi *Sylvanæ;* a. 641; art. 17. Men vindt dit artikel ook in de a. *Nieuwe Bijdragen;* II d. I st. bl. 195, 196. Of de remonstrantie werkelijk is gedrukt geworden, is zeer twijfelachtig. De geleerde uitgever der *Bijdragen*, die ons tot

tot een onpartijdig onderzoek dezer zaak bijzonder heeft opgewekt, meent volgens eenen vriendelijken brief, van hem ontvangen; ja! dan wij hebben er nergens eenig spoor van gevonden.

Bl. 416. (337) Acta synodi *Snecanæ;* a. 1642, art. 10. Deze resolutie behelsde, dat bij het verkiezen van predikanten geene anderen mogten worden toegelaten, dan die bekend waren als zoodanigen, die den hervormden godsdienst voor den waren godsdienst, en den toenmaligen staat van regering voor wettig hielden, en daarvan bereid waren onder eed verklaring te doen. In de inleiding werd gesproken van papisten, die zich indrongen, om ook regt van stemming te hebben. De resolutie was dus genomen, alleen om de papisten uittesluiten van het vriesche stemregt. Op grond van deze resolutie meenden nu de kerkelijken, dat hun allengs ligtelijk het regt zoude worden toegekend, om, zonder onderscheid, alle hervormden in de gemeenten tot de stemming eens predikants te mogen toelaten. Maar die meening bedroog hen. Staande deze harrewarrerij tusschen de staten en de kerkelijken van Vriesland gaf de theologische hoogleeraar te *Franeker*, N. VEDELIUS, ten jare 1642, in het licht zijn hiervoor (331) vermeld geschrift *de Episcopatu* CONSTANTINI M. Dit geschrift, waarin ook gehandeld werd over het beroepen van predikanten, werd eene bron van hatelijken twist, tusschen des schrijvers vrienden, die hem verdedigden, en zijne vijanden, die hem hierover aanvielen, en onder welke vele kerkelijken buiten Vriesland waren, die er hunne synoden deden van gewagen; binnen de provincie, naar men denken kan, waren zijne vijanden wel het meest verbitterd.

Bl. 416. (388) Acta syn. *Bolsvardianæ;* a. 1643; art. 8. De vriesche staten wisten zeer wel, wat zij deden. Zij stonden der synoden het verzoek toe, te gereeder, omdat zij in alle, na het jaar 1616 genomene, resolutiën, die deze zaak betroffen, zich op die van dat jaar, als den grond van hunne verdere bepalingen, beroepen hadden. Zij hielden alzoo het hecht niet alleen in handen, maar konden zich nu van hetzelve in alle gevallen zoo bedienen, dat de tegenspraak der kerkelijken eindelijk moest ophouden. Bl.

Bl. 416. (389) Acta synodi *Franequeranæ;* a. 1644; art. 22. Ook dit artikel vindt men woordelijk in de N. *Bijdragen* enz. II D. I st. bl. 196, 197. Nadat de staten de resolutie van het jaar 1616 hadden vernieuwd, geschiedde de stemming tot eenen predikant, in de dorpsgemeenten, nu op geene andere wijze, dan die tot volmagten ten landsdage, dorpregters, dijkgraven, ontvangers der floreenrente enz. Laatstgemelde stemmingen, schoon geheel politiek, hetgene de aard der zake medebragt, hadden echter ook altijd in de dorpskerken plaats gehad met geslotene deuren. De edelen en eigenerfden drongen nu zulk eene stemming tot predikant, die volkomen gelijk was aan eene stemming tot volmagten ten landsdage met kracht door, zoo dikwerf zij bij eene leeraarlooze gemeente, hun regt wilden doen gelden. En in de daad zij konden zulks doen op grond der meergemelde resolutie van het jaar 1616, volgens welke eene predikantsberoeping of verkiezing gelijk stond aan die van volmagten ten landsdage. De kerkelijken zagen dus, dat zij, met de vernieuwing dier resolutie zich deerlijk vergist hadden.

Bl. 417. (390) Zie de resolutie der staten bij SCHOTANUS, *Beschrijving van Vriesl.* bl. 136, en in het *Charterboek* van V. op het jaar en den dag, en ook in de N. *Bijdragen*, II D. I bl, 198—202. Deze resolutie verwekte in Vriesland veel misnoegen; en geen wonder; de beroepers waren nu edele en eigenerfde grondeigenaars, van welke de meesten in de steden, of in andere dorpen, waar zij hunne stamhuizen hadden, woonachtig waren, en op den predikant, dien zij verkozen, nooit eenige bijzondere betrekking konden krijgen.

Bl. 417. (391) Acta syn. *Harlinganæ;* a. 1645, art. 21. Geen woord wordt er van der staten resolutie in dat artikel gerept.

Bl. 418. (392) Acta syn. *Doccumanæ* a. 1646; art. 16. In dit artikel, dat men ook lezen kan in de N. *Bijdragen;* II d. II st. bl. 203, 204, vindt men van *de* gemelde *ordre bij de staten des lands beraemt.*

Bl.

Bl. 418. (393) Acta syn. *Leovardiensis;* a. 1647; art. 7. Aan het slot van dit artikel wordt het in den tekst gemelde dus gelezen, dat het verzoek der synode door de kamer van *Westergoo* was *geconsenteerd* en *geapprobeerd.*

Bl. 420. (394) Acta syn. *Bolvardiensis;* a. 1650; art. 49.

Bl. 421. (395) Acta syn. *Sylvanae;* a. 1656 sess. IV art. 1.

Bl. 421. (396) Acta syn. *Bolvardiensis;* a. 1657, art. 35 & Acta syn. *Snecanae;* a. 1663. Ten laatste wete men ten aanzien dezer wijze van beroeping ook, dat in het jaar 1753 dezelve nog meer politiek geworden is, dan zij voorheen was. Voorheen werden in de dorpen, die gekombineerd waren, alle stemmen bij elkaâr genomen, van welke de meerderheid besliste. Doch in het gemelde jaar gaf de prinses gouvernante eene wet, volgens welke, bij het beroepen eens predikants, in drie of meer vereenigde dorpen, niet het getal der stemmen over het geheel genomen, maar het getal der dorpen in het oog moest gehouden worden, zoodat even als in het politieke één dorp, waar slechts vijf of zes stemmen waren, dezelfde magt had, als een ander, waar tien, twintig, dertig of meer waren. De klassis van *Dokkum*, onder welker behoor de vereenigde gemeenten van *Waaxens* en *Brantgum* lagen, waar toen over de beroeping groote twist was ontstaan, zocht wel hare hoogheid te bewegen tot het weder intrekken van die wet; maar deze poging was vruchteloos. Zie de voorr. voor de *Naamlijst der predikanten* onder de klassis van *Dokkum;* t. a.; en het werk zelf bl. 292. Wanneer men de geschiedenis der twisten kent, die in Vriesland in vroegere en latere tijden over het beroepen van predikanten ten platten lande zijn voorgevallen, moet men er verbaasd over staan, hoe edele en eigenerfde grondbezitters zich met elkanderen in de hatelijkste twisten konden mengen om het meesterschap, en welk eenen onaangenamen last zulks dikwerf gaf aan de kerkelijke vergaderingen, ook niet zelden aan de staten der provincie, ten einde de twijfelachtige zaak te beslissen. Wij hebben, behalve de gedenkstukken over het gene te *Waaxens* en *Brantgum* ten jare 1753 en elders

op onderscheidene tijden gebeurd is, ook die van eene, mede ten jare 1753 gedane, beroeping te *Grouw* hier voor ons liggen, en hebben vooral deze laatste met eene zekere verontwaardiging gelezen.

Bl. 421. (397) De plakkaten der provisionele vriesche volksrepresentanten, daartoe strekkende, waren van den 4 van herfstmaand des jaars 1795, en van den 30 van wintermaand deszelfden jaars.

Bl. 422. (398) De floreenschatting of rente werd op de vastigheden ten platten lande, onder de vriezen, het eerst geheven door GEORG, hertog van *Saksen*, en is sedert dien tijd eene onafgebrokene belasting op al de landerijen gebleven. De geschiedenis van de heffing dezer rente vindt men bij SCHOTANUS, in deszelfs *Beschrijving van Friesland*; bl. 133. Men vergelijke de *Beschr. van O. en N. F.* door F. SJOERDS; I bl. 881, 882.

Bl. 422. (399) Onder dezen titel kwam dat nieuwe wetboek te *Franeker* uit bij D. ROMAR, ten jare 1806. De wet, nopens het stemmen door de floreenpligtigen, vindt men in de zesde afdeeling.

Bl. 423. (400) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* III bl. 245, 286.

Bl. 424. (401) Zie WINSEMIUS *Chron. van Friesland*; bl. 660—662. Verg. F. SJOERDS *Beschr. van* V. II bl. 728, 729, en het *Charterb. van F.* IV bl. 146. In de vergadering der staten zaten ten jare 1579 zelfs hervormde geestelijken. Zoo was zekere ARNOLDUS ANNII, hervormd predikant te *Jelzum*, één der onderteekenaars van het request aan RENNENBERG, om de unie van *Utrecht* aan te nemen, en vervolgens, toen hij te *Reitzum* predikant was, één der gevolmagtigden, om de unie dadelijk aantenemen. Zie de *Chron.* van WINSEMIUS bl. 830, 632.

Bl. 425. (402) Zie WAGENAARS *Vad. hist.* VII bl. 446.

Bl. 428. (403) Zie de *Geschiedk. beschouwing der herv. kerk van Frankrijk*; door I. COBBEN; bl. 10.

Bl. 428. (404) Het werkje is ook in het nederlandschduitsch vertaald en uitgekomen onder den titel *van den olden en* *nieu-*

nieuwen God, gelooue ende leere: ghedrukt te Nurenberch, bij MAGNUS VAN DEN MERBERGHE VAN OESTERHOUT, in het jaar 1556.

Bl. 429. (405) Vid. SCHOOCKII *de bonis eccles. liber* p. 526. Groot was het nut, dat dit werk bij de nederlanders stichtte. Vid. CRENII *Animadv. phil.* VIII p. 6. GNAPHÆUS schreef dit werk, toen hij te *Leuven* drie maanden lang in een klooster gevangen zat. Verg. hiervoor (79) en *Bibl. Brem.* VIII p. 112. Eene uitgave van hetzelve ongeveer het jaar 1550 kostte den drukker het leven, p. 116, 117. Meer andere schriften van dien aard hadden wij in den tekst kunnen noemen, als daar zijn *Een seer goede onderwysinghe der wysheyt ende leeringe der waerheyt* — *Van die mensch unde syn gerechtigheyt.* — *Straffinghe ende leer;* — *Wtspraeck des waeren religions;* — *Een tweesprake tusschen een meister ende syn discipel;* — *Lerung ende vermanung of testament van* JORIAEN KETEL, *den 26 juny anno* 1544. De kennis aan deze laatstgemelde schriften zijn wij voor een gedeelte verschuldigd aan den oudheidkundigen J. KONING, die dezelve onder zijne zeldzame nederlandsche werken in eigendom heeft. Zij zijn, volgens 's mans berigt, gedrukt tusschen het jaar 1540 en 1547, waarschijnlijk te *Emden*.

Merkwaardig zijn inzonderheid twee nederlandschduitsche exegetisch-homiletische schriften, welke wij bezitten. Beide zijn zij bijkans gelijktijdig te *Bazel* bij ADAM ANONYMUS uitgekomen. Het eene is de eerste nederlandschduitsche onroomsche huispostil, waarin *die Epistelen ende Euangelien van allen sondaghen des geheelen iaers, also men die ghemeynlic in der kercken houdt, seer costelick uitgeleyt ende verclaert worden*, gedrukt in folio ten jare 1528. De schrijver, die nergens genoemd, maar achter in eene misse gezegd wordt te zijn *een seer verlichte ende van Godc geleerde man*, wederlegt de roomsche dwalingen met de grootste bescheidenheid; hij is meer *Zwinglisch*, dan *Luthersch* gezind, en heeft met zijne homiliën, in dit werk, groot nut gesticht. Het werk bestaat uit drie bekwame boekdeelen. Het andere geschrift, dat

wij ook hier voor ons hebben liggen, is misschien meer bekend, en naar de denkwijze van LUTHER vervaardigd. De titel is *Die souter* (psalmen) *wel verduytscht wt die heylige sprake, door* JOHANNES BUGENHAGEN (hoogleeraar te *Wittenberg*) *en in het duitsche overgheset.* Het is gedrukt in het jaar 1526.

Bl. 429. (406) Men kan nergens uit ontwaren, of het werk oorspronkelijk of vertaald is; doch de inhoud en ook de titel doet wel het laatste vermoeden. Hetzelfde werk kwam naderhand te *Nurenberch* in het licht ten jare 1556, bij MAGNUS VAN DEN MERBERGHE VAN OESTERHOUT.

Bl. 432. (407) Zie J. C. KÖECHERS *Katech. Hist. der gereform. kerk* bl. 241.

Bl. 432. (408) Vid. HOSPINIANI *Concordia discors;* cap. XVIII p. 265. Verg. KÖECHERS a. w. bl. 261.

Bl. 433. (409) V. J. LENFANT, *Discours sur les catechismes;* p. 109 t. s. Deze katechismus is verdeeld in vijf en vijftig zondagen, en wordt gevonden onder de kerkschriften der waalsche gemeenschap, achter derzelver psalmberijming.

Bl. 433 (410) Zie KÖECHERS a. w. bl. 180, maar vergelijk vooral des geleerden MEDERS *Openlijke kerkleer der Evang. gereformeerde gemeente in Emden en Oostvriesland, eeniglijk en onbepaaldelijk rustende op de geopenbaarde goddelijke leer in de schriften des O. en N. T. en overeenkomstig den geest der Zwingliaansche kerkhervorming vervat in den Oostvrieschen katechismus,* I; bl. 154, 155. Ook de waalsche gemeente te *Emden*, die met de duitsche zoo naauw verbonden was, schijnt in vervolg van tijd meer zwinglisch, dan kalvinistisch geweest te zijn. Immers den katechismus van CALVIN, dien zij, gelijk alle overige waalsche gemeenten, gebruikte, heeft zij ten jare 1612 verruild tegen den Oostvrieschen katechismus, die toen in het fransch vertaald was door haren predikant SAMUËL HOGODÆUS LA VIGNE. Zie HARKENROHTS aanteekeningen op BENINGA's *Hist. van Oostvr.* bl. 812, volgens de uitgave van MATTHÆUS in zijne *Vet. aevi Analecta;* IV.

Bl. 434. (411) Zie MEDERS a. w. ter a. pl. Door de geschied-

schiedkundige aanmerking van den heer MEDER, daar ter plaatse ons medegedeeld, en door ons in den tekst overgenomen, kan misschien wel het best vereffend worden het verschil tusschen U. EMMIUS in zijne *Rerum frisic. hist.* Lib. LX en E. MEINERS in zijne *Oostvrieslands kerkelijke gesch.* I D. XVII h. De eerste was van gedachte, dat *à* LASCO alleen den katechismus had opgesteld; de andere daarentegen meende, dat 's mans ambtgenooten daarin mede deel hadden gehad. Ter beslissing van dit verschil merke men daarenboven ook nog aan, dat, daar de *Emdensche* predikanten éénen katechismus begeerden, waarnaar zij alle hun onderwijs mogten inrigten, zij hoogstdenkelijk *à* LASCO verzochten, denzelven optestellen, en zij, dien vervolgens overgezien hebbende, ook er hunne goedkeuring aan gegeven hebben. *à* LASCO kon den katechismus niet wel in de landtaal opstellen, wijl hij die niet zoo goed, als zijne ambtgenooten verstond. Derhalve moest hij het in het latijn doen, en één der andere Emdensche predikanten verzocht worden, om het opstel in de landtaal overtebrengen. Eindelijk *à* LASCO schreef den katechismus op naam van zijne ambtgenooten, die dus, in zekeren zin, gezegd konden worden er mede de eerste ontwerpers van te zijn.

Bl. 434. (412) Zie MEDERS a. w. I bl. 155, 156.

Bl. 434. (413) Zie MEDERS a. w. I bl. 146, 155. In de oostvriesche taal is de katechismus nooit gedrukt. Vid. U. EMMII *Rerum Fris. hist.* p. 948, waar wij deze woorden lezen, *Catechesin, quam à* LASCO — *conscripserat, prelo non subiecerat, quamquam exemplaria multa* EXSCRIPTA *in manibus essent omnium.* Dan nadat UITENHOVE denzelven in de nederlandsch-vlaamsche taal te *Londen* in het jaar 1551 had uitgegeven, volgde van die zelfde vertaling ten jare 1558 eene Emdensche uitgave, die evenwel niet blijkt in de oostvriesche hervormde gemeenten ooit ten gebruike ingevoerd geweest te zijn. Zie MEINERS a. w. I bl. 332, en MEDERS a. w. I bl. 136, 155. Dat de gemelde katechismus, door UITENHOVE te *Londen* uitgegeven, eene vertaling is van den oostvrieschen, door *à* LASCO vervaardigd,

 blijkt

blijkt uit de voorrede, bl. 6 en 7. Verg. MEDERS a. w. I bl. 136, 146. Dit ondertusschen is in de jaren 1783 en 1784, niet zonder bitterheid, met drift bestreden door H. H. BRUCHERUS, predikant en rektor der latijnsche scholen te *Appingadam*, die beweerde, dat dit onderwijsboek niet van eene oostvriesche, maar van eene nederlandsche herkomst was, als zijnde niet door de predikanten van de *Emdensche*, maar door die der nederlandsche gemeente te *Londen* opgesteld. Dan de Emdensche predikant B. G. WIEBRANDS, die de zaak gansch anders, en naar waarheid, beoordeelde, bewees het tegendeel. Een' zeer hevigen strijd voerden daarover beide die geleerden tegen elkanderen in de *Boekzaal der gel. wereld*, oct 1783; bl. 407 en volgg. jan. en april 1784; bl. 59 en volgg. en bl. 410 en volgg. De strijd werd zoo hevig, dat men denzelven reeds begon te beschouwen als een' aanvankelijken oorlog tusschen de nederlandsche en oostvriesche kerk, en wel over de vraag, of de oostvriesche gemeente, ten aanzien der nederlandsche gemeente, al of niet de *moederkerk* mogt en moest genoemd worden? Misschien was het wel dat hevige in den strijd, hetwelk den uitgever der *Boekzaal* bewoog, om het *verder vervolg van het geschiedkundig vertoog, aangaande den ouden en grooten oostvrieschen katechismus*, dat WIEBRANDS hem toegezonden had, in zijn maandschrift niet te plaatsen, maar aan denzelven weder ter hand te doen komen. Mogelijk waren ook wel de redenen, die daartoe aanleiding gaven, van eenen ganschen anderen aard. Hoe het ook geweest zij, het verschil bleef toen onbeslist, daar het anders hoogstwaarschijnlijk door het straksgemelde geschrift van WIEBRANDS beslist zoude zijn geworden. Thans evenwel meenen wij, volgens het door ons hier gegeven onpartijdig, echt, berigt, dat de zaak volkomen beslist is ten voordeele van WIEBRANDS. Zoo iemand hiervoor meer gronden ter zijner overtuiging mogt begeeren, die leze het aangehaalde werk van den oudheid en oordeelkundigen MEDER, I bl. 138—151.

Bl. 435. (414) *à* LASCO zelf heeft aan het opstellen van dezen katechismus de hand gehad, nevens zijne ambtgenooten

ten. GELLIUS; FABER DE BOUMA, en HERMANNUS BRAS. Sedert de invoering van dezen katechismus moest elk inkomend leeraar mondelijk verklaren, dat hij overeenkomstig met denzelven belijden, prediken en onderwijzen zoude. Zie E. BENINGA's *Hist. van Oostvriesland* in de aanteekeningen van HARKENROHT; naar de uitgave van MATTHÆUS in zijne *Anal.* IV bl. 810, 811. Wij schrijven in den tekst, dat deze kleine katechismus naar den grooten van *à* LASCO vervaardigd is. Ook te dezen opzigt is voor de schrijvers van de oostvriesche kerkhistorie alles niet helder genoeg geweest. Zij hebben dezen kleinen katechismus beschouwd als een uittreksel van den grooten. Men zie onder anderen het a. w. van MEINERS, I d. bl. 336. Dan deze meening is ongegrond bevonden door MEDER, die het tegendeel bewijst in zijn a. w. I bl. 156—164, doch, uit hoofde van de orde der zaken, welke in beide katechismen plaats heeft, den kleinen wel noemen wil *eene vrij verkorte navolging* van den grooten. Deze kleine katechismus, in het nederduitsch opgesteld, werd, ten gebruike der scholen, in het latijn vertaald door JOHANNES GEROBULUS, konrektor der latijnsche scholen te *Emden*, en als zoodanig ten jare 1566 uitgegeven. Zie de *Boekzaal der geleerde wereld*; 1723; bl. 603. Sedert het jaar 1566 is deze katechismus in de latijnsche scholen gebruikt geworden tot aan het jaar 1634, toen de Heidelbergsche katechismus deszelfs plaats heeft vervangen. Zie HARKENROHTS *Aant.* op BENINGA's a. w. in de *Anal.* van MATTHAEUS IV bl. 811.

Bl. 435. (415) MEDER in zijn a. w. I bl. 155 houdt de uitgave van dezen katechismus, die te *Londen* geschied is, ten jare 1553, voor de eerste uitgave. Dan de naarstige verzamelaar van zeldzame boeken J. LE LONG bezat weleer eene uitgave van het jaar 1551, welke woordelijk overeenkwam met die van het jaar 1553. Zie LE LONGS *Historisch verhaal van den eersten oorsprong der nederlandsche gereformeerde kerken onder het kruis*; bl. 25 en volgg. Men vindt aldaar de gansche voorrede of opdragt van UITENHOVE aan de *duitschen ghemeynten*.

Bl. 436. (416) Zie de aanteekeningen van E. W. CRAMERUS op de *Katechetische hist. der geref. kerk* door J. C. KÖECHER; bl. 184 en vergelijk LE LONG a. w. bl. 34. Voor dezen katechismus was geplaatst een berigt van *à* LASCO *tot den godzalighen leser.*

MARTEN MICRON, de vervaardiger van dezen katechismus, was, gelijk ons VAN WINGEN berigt, in de voorrede voor de uitgave van dit boekje, ten jare 1566 geschied, *der eersten een, die omtrent onsen vaderlande de ware religie* JESU CHRISTI *opentliken aan den dach gebracht hebben.* Hij was geboortig van *Gent*, waar hij monnik was geweest in een augustiner klooster, en is in het laatst van zijn leven, na der nederlandsche hervormde kerk in *Londen* gewigtige diensten bewezen te hebben, predikant te *Norden* in *Oostvriesland* geweest, en aldaar den 12 van herfstmaand des jaars 1559 overleden. Door SCHOOCK *de bonis eccles.* p. 462, en andere historieschrijvers wordt hij voor denzelfden gehouden met eenen MARTEN MICRON, die ten zelfden tijde een vermaard geneesheer te *Gent* was. Dat echter die beide zeer onderscheiden waren, leert ons VAL. ANDREAS in zijne *Bibl. Belg.* p. 596, 597; en FOPPENS geeft ons de medische schriften van den laatstgemelden op in zijne *Bibl. Belg.* II p. 875.

Bl. 437. (417) Dat dit leerboekje een uittreksel is uit den Emdenschen katechismus van *à* LASCO, is ons bij eene naauwkeurige vergelijking van die beide stukken gebleken. Alzoo wordt de zwarigheid opgeheven, welke men ontleend heeft uit de *Handelingen der nationale synode van Dordrecht*, ten jare 1578 gehouden, waarin de *ondersoeckinghe des ghelooves* gezegd wordt *uit den katechismus zamengetrokken* te zijn, zie art. 8. Volgens het verband zoude men denken, dat aldaar de *Heidelbergsche* katechismus bedoeld zij. Doch dit kan niet zijn, omdat dit leerboekje met denzelven geene overeenkomst heeft, en het twaalf jaren ten minste vroeger, dan deze, is opgesteld geweest. De geleerde ENS heeft, uit dien hoofde, in zijn *Kort hist. berigt van de publieke schriften, rakende de leer en dienst der nederduitsche*

sche kerken, bl. 159, gedacht, dat men in de aangehaalde woorden der Dordrechtsche synode, door het woord *katechismus* verstaan moest het katechetisch onderwijs, in het algemeen genomen, hetwelk in verscheidene opstellen begrepen was. Dan dit laat zich niet wel denken. De *katechismus*, daar bedoeld, is geen andere geweest, dan de gemelde katechismus van *à* LASCO. Men zie de tweede afdeeling der kerkorde van *à* LASCO, door hem ten jare 1550 opgesteld in het latijn, doch alzoo eerst ten jare 1555 te *Frankfort* aan *de Main* uitgegeven, onder den titel van *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia.* Welk werk reeds, doch met verkorting, in het nederlandschduitsch vertaald, eerst in afschriften ten dienste der nederlandsche hervormde kerk in *Londen*, doch daarna ook in druk is uitgegeven ten jare 1554 door MARTEN MICRON, met den titel van *Christlicke ordinantien der nederlantscher ghemeynten* CHRISTI, *die van den christelicken prince Co.* EDEWAERT *den VI in het jaar te Londen inghestelt was.*

Bl. 438. (418) Het eerst treffen wij deze *Corte ondersoekinghe* aan in de gemelde *christelyke ordonnantien*, voorts achter ééne, ten jare 1566 geschiede, uitgave van den *Kleynen catechismus, kinder of berichtleer der Duytscher ghemeente te Londen, ghemaekt door* M. MICRON, ook achter de *Psalmberijming* van JAN UITENHOVE *van Gent*, door GODFRIED VAN WINGEN uitgegeven, bijzonder ten dienste der nederlandsche hervormde kerk te *Londen*, ten jare 1566; vervolgens in de liturgische schriften der nederlandsche hervormde kerk, ten jare 1568 gevoegd achter eene toen verschenene vertaling van het N. T. met de *annotatiën* AUGUSTI MARLORATI, en zoo wijders in alle uitgegevene liturgische schriften achter onze psalmberijmingen, ten minste van het jaar 1578 af tot het jaar 1620.

Bl. 440. (419) De geloofsleer van vele nederlandsche protestanten diens tijds was Melanchthonisch Zwinglisch. De Zwinglianen vereenigden zich zoo naauw met de Melanch-

 tho-

thonianen, dat zij toen reeds ééne gezindheid konden gezegd worden uittemaken. Zoo wel als deze verschilden van LUTHER, verschilden zij ook van CALVIN. Verg. onze aanteekening (279). Nederland drong de leer van CALVIN verder door, terwijl die van LUTHER geheel haren ingang verloor. Van het werkje van ANASTASIUS hebben wij reeds melding gemaakt bl. 150 en 151. Aangaande dezen uitmuntenden man zelven willen wij hier nog het volgende aanteekenen. Hij was niet alleen priester of kerkleeraar te *Garderen*, op de *Veluwe*, maar ook aldaar geboren, en niet te *Otterloo*, dat, in de nabijheid van *Garderen* liggende, bij de Geldersche ook bekend is onder den naam van den *Aanstoot*, gelijk sommigen meenen, die zijnen naam ANASTASIUS daarvan afleiden. Zijne voornamen waren JAN GERAARDS en zijn familienaam was TER STEGE of VERSTEGE. Dien heeft hij naar de zede van zijnen tijd vergrieksch in ANASTASIUS. Vid. PONTANI *Hist. Gelr.* p. 43. In de jaren 1566 en 1567 werkte hij ijverig aan de hervorming der kerk, predikende, waar hem zulks de gelegenheid aanbood. Inzonderheid schijnt hij toen geen' geringen invloed op den goeden voortgang der hervorming gehad te hebben op de *Veluwe*, zoo als te *Harderwijk* en in den omtrek dier stad. Zie VAN HASSELTS *Stukken* voor de V. H. II bl. 90. Van het jaar 1595 tot 1603 stond te *Garderen* als predikant GERARDUS VERSTEGEN. Deze schijnt de kleinzoon van J. G. VERSTEGEN geweest te zijn.

Bl. 440. (420) Ook van dezen vermaarden nederlandschen kerkhervormer hebben wij in den tekst reeds gewag gemaakt, bl. 153, 154. Verg. onze aanteekening hiervoor (118).

Bl. 443. (421) Deze symbolische boeken alle zijn bij elkanderen gezameld en uitgegeven in een werk, dat den titel heeft van *Corpus et syntagma confessionum fidei etc.*

Bl. 444. (422) Men vindt deze geloofsbelijdenis in het aan. *Corpus & Synt.* p. 77—89, en achter de nederlandsche geloofsbelijdenis onder de nederlandschwaalsche kerkschriften.

Bl. 445. (423) Dit doel blijkt overtuigend uit den doorgaan-

gaanden inhoud der belijdenis, maar allermeest uit den brief, waarmede ten jare 1562 de belijdenis aan den koning van *Spanje* is overgezonden. Men kan den brief lezen in het werk van LE LONG, *Kort verhaal van den oorsp. der nederl. gereform. kerken;* bl. 85—96, als mede in YPEIJ LANDS *Kerkelijke hist.* III bl. 146—148. Zulk een laster, als den nederlandschen hervormden werd aangewreven, kon den franschen hervormden niet worden nagewopen, wijl er in *Frankrijk* maar weinige, of liever geheel geene, wederdoopers zich hadden opgedaan. Zie TE WATERS *Tweede eeuwgetijde der belijdenis der gereformeerde kerken van Nederland;* bl. 8.

Bl. 445. (424) Inzonderheid hebben wij onze historische aanmerkingen, de nederlandsche geloofsbelijdenis aangaande, ontleend uit het geleerde werk van MARTINUS SCHOOCK, *de bonis vulgo ecclesiasticis dictis;* p. 519—522, en uit een nog voorhanden zijnden brief, van ADRIAAN SARAVIA aan UITENBOGAART in het latijn geschreven, en te vinden in *Praest. virorum Epist.* p. 294, 295. De brief staat daar gedagteekend den 13 van grasmaand 1612; doch dit is eene drukfeil, naardien SARAVIA den 15 van louwmaand 1612 overleden is. Zie BOR's *Nederl. oorlogen;* XXIII; bl. 72. Voor het overige vergelijke men met onze historische aanmerkingen hier het a. w. van ENS; *Kort berigt* enz., en ROTTERDAMS *Historisch berigt nopens de nederlandsche geloofsbelijdenis*, voor het eerste deel van derzelver verklaring, door hem uitgegeven.

Bl. 446. (425) Zie W. HAMELSVELDS *Kerkelijke geschiedenis*, door ons vervolgd; XXV bl. 203—307. Het gevoelen van TE WATER, in zijn reeds aangehaald *Tweede eeuwgetijde* enz., omtrent den oorsprong der geloofsbelijdenis hebben wij wel het naast aan de historische waarheid gevonden. UITENBOGAART daarentegen is, in zijne *Kerkelijke geschiedenis*, hoe naaukeurig anders, hier wel het minst naauwkeurig. Met betrekking altoos tot den oorsprong der belijdenis heeft hij zelf de woorden van SARAVIA, in den gemelden brief, dien deze hem geschreven had, het meest verkeerd op-

ge-

gevat, verhalende III bl. 151, 152, hoe hem uit dien brief gebleken was, dat de belijdenis was opgesteld door drie of vier predikanten, van welke SARAVIA één was geweest. MARESIUS eindelijk in de opdragt van zijn *Foederatum Belgium O.* schijnt er niet aan getwijfeld te hebben, of de geloofsbelijdenis was opgesteld alleen door DE BRES. Hij zegt p. 6, stellig, met ronde woorden; *Haec confessio a sancto martyre* GUIDONE DE BRES, *Gallo-belga, gallico idiomate conscripta fuit.*

Bl. 447. (426) De titel was, *Confession de foy, faicte d'un commun accord, par les eglises, qui sont dispersées en pais-pas.* Van deze eerste fransche uitgave wordt nergens meer een exemplaar gevonden. Zie LE LONGS *Kort verh.* enz. bl. 104.

Bl. 447. (427) De groote oudheidkenner J. LE LONG heeft deze vroegste uitgave, nadat zij reeds lang verloren was geraakt, het eerst wedergevonden, en er zelf een exemplaar van bezeten. Zie 's mans m. a. *Kort verhaal* enz. bl. 84, 86—88.

Bl. 447. (428) Zie het zevende artikel der belijdenis, en vergelijk het met het negen en twintigste en twee en dertigste artikel, waaruit het blijkt, hoe zeer de opsteller tegen allen gewetensdwang was.

Bl. 447. (429) In *Libro de bonis ecclesiacticis;* p. 521; „ Ab hoc tempore coepit esse formula consensus."

Bl. 447. (430) Zie V. HAMELSVELDS K. *gesch.* door ons vervolgd; XXV d. bl. 207, 208.

Bl. 448. (431) Zie B BEKKERS *Verklaring van de geloofsbelijdenis;* bl. 2—40 en vergelijk TE WATERS *Tweede eeuwgetijde* enz. bl. 56.

Bl. 448. (432) Vid. *Vitam* JUNII, Operibus viri eruditissimi præf. p. 16, 17 edit. 1608 en in GERDESII *Scrin.* 1. *antiq.* T. I p. 246.

Bl. 449. (433) *Nemo eorum, qui manum apposuerunt* (confessioni) *unquam cogitavit fidei canonem edere, verum ex canonicis scriptis fidem suam probare.* Dit waren de woorden van SARAVIA in den hiervoor (424) aangehaalden brief aan

ur-

UITENBOGAART. Verg. VAN HAMELSVELDS K. G. XXV; bl. 207.

Bl. 449. (434) Dat er een verbazend groot onderscheid is tusschen een *Formulier van eenigheid* of *Symbolisch kerkschrift* en een *Regel des geloofs*, dunkt ons, kan door geen' onbevooroordeelden vriend van waarheid, die doordenkt, betwijfeld worden. Een *formulier van eenigheid* is allezins bestaanbaar met den aard der protestantsche kerk, als welke in onderscheidene gezindten verdeeld is. Hetzelve is er daardoor een noodzakelijk vereischte van geworden, omdat anders noch de goede orde, noch de broederlijke rust bewaard kan worden. Een STEINBART zelfs beweert in zijne *Ophelderingen over de Leer der gelukzaligheid;* II st. 54, dat de symbolische boeken hoog noodzakelijk te allen tijde geweest zijn, en nog zijn, zonder dat het geweten der christenen door dezelve aan wetten onderworpen wordt. Een *regel des geloofs* daarentegen is volstrekt strijdig met de beginselen van het protestantisme, dat allen dwang verwerpt, en zonder godsdienstvrijheid geen' oogenblik bestaan kan. Allen, of altoos de meesten, die tegen de symbolische kerkschriften ijveren, schijnen op dit onderscheid hunne aandacht niet genoeg gevestigd te hebben. Lezenswaardig zijn hierover de aanmerkingen van G. KULENKAMP in de *Boekzaal der gel. wer.* voor het jaar 1740; II bl. 466 en volgg. Niemand was, gelijk wij weten, grooter vijand van gewetensdwang, dan de vermaarde J. J. ROUSSEAU; maar hoe heeft deze man over de zaak geöordeeld? zeer juist! Hij verdedigt openlijk het gebruik der *formulieren van eenigheid* in de protestantsche kerkgenootschappen, als met derzelver aanleg zeer bestaanbaar, maar wraakt daarentegen, als met den aard van dezelve geheel onovereenkomstig, alle *geloofsregels*. Deze man kan dus, als iemand, die tot geene christelijke geloofsgezindte behoorde, hier het onpartijdigst de zaak, waarover de christenen het met elkanderen niet eens zijn, beslissen. Zie hier zijne eigene woorden. „ Toutes les „ eglises Protestantes, qui ont dressé des formules de pro„ fession de foi, tous les synodes, qui ont determiné des

„ points

„ points de doctrine, n'ont voulu que prescrire aux pas„ teurs celle, qu'ils devoient enseigner; & cela etoit bon & „ convenable. Mais si ces eglises & ces synodes ont pre„ tendu faire plus par ces formules & prescrire aux fidel„ les ce quils devoient croire, alors par de telle decisions „ ces assemblées n'ont prouvé autre chose, si non qu'elles „ ignorent leur propre religion." *Lettres ecrites de la Montagne*, p. 52. MARESIUS geeft in zijn *Foederatum Belgicum Orthodoxum* p. 8 eenige bijzondere gronden op voor het nut der symbolische schriften, die alleszins ook die der nederlandsche hervormde kerk wettigen.

Bl. 450. (435) Hoogwaarschijnlijk is dit. Immers de protestantsche verbondene edelen hebben te *Antwerpen* de nederlandsche geloofsbelijdenis onderteekend. Vid. VOETII *Pol. eccles.* H. III L. I Tract. I p. 32. Daar nu deze staatspersonen dit deden, diendeñ toch de kerkelijke personen te *Antwerpen* hun hierin voortegaan, altoos te volgen. In deze gissing, door gronden van waarschijnlijkheid gesterkt, meenen wij volkomen bevestigd te worden door de woorden van H. A. VAN DER LINDEN in zijne *Aurora Euangelii*, aangehaald door WILLEM TE WATER in zijn *Eeuwgetijde* enz. bl. 112—114, welke woorden, vooral aan het slot, onzes oordeels, niet wel anders verstaan kunnen worden, dan zoo, dat er in het jaar 1566 werkelijk eene onderteekening van de geloofsbelijdenis ten minste bij de hervormde geestelijkheid heeft plaats gehad." En ten aanzien van de verbondene edelen der hervormde godsdienstgezindte, worden wij in onze waarschijnlijke gissing bevestigd door den oudheidkundigen J. SCHELTEMA, die in zijn *Staatkundig Nederland*, II bl. 165, verhaalt, dat één der voornaamsten van de verbondene edelen, FLORIS, de eerste graaf VAN PALLAND, de nederlandsche geloofsbelijdenis reeds ten jare 1564 onderteekend heeft. Hieruit blijkt het derhalve allerduidelijkst, dat de voornaamste edelen van den hervormden godsdienst, ten bewijze hunnes afkeers van den roomschen gewetensdwang, niet alleen in de jaren 1565 en 1566, maar reeds voor het ontwerpen van hun onderling getrof-

fen

ten staatsverbond, de belijdenis hunner kerk geteekend hebben.

Bl. 451. (436) Zie de Handelingen der *Wezelsche* synode; hoofdst. II art. 8.

Bl. 451. (437) Zie de Handel. der *Emdensche* synode; art. 2.

Bl. 451. (438) Art. 4.

Bl. 451. (439) Zie de Handel. dier syn. art. 53.

Bl. 451. (440) Vid. *Sermons de* J. TEISSEDRE L'ANGE; p. 355.

Bl. 451. (441) Zie de Handel. dier s. art. 37.

Bl. 452. (442) Zie de Handel. dier s. 47 en 48. Het strenge besluit, betrekkelijk de schoolmeesters, op de Haagsche synode genomen, werd vervolgens ook strengelijk uitgevoerd. Verscheidene voorbeelden zouden zulks kunnen staven. Nog ten jare 1605 werd in Vriesland door de gedeputeerde staten, volgens resolutie van den 10 van oogstmaand, de schoolmeester van *Hilaard* van zijnen dienst ontslagen, omdat hij, bij voortduur, weigerde aan de synodale wet te voldoen, en de nederlandsche geloofsbelijdenis of den katechismus te onderteekenen. Zie de aanmerkingen op de *Naamlijst* der predikanten van de klassis van *Leeuwaarden*, achter die van de predikanten der klassis van *Franeker*, door GREYDANUS en JOH. HERINGA; bl. 145.

Bl. 453. (443) Vid. h. syn. nat. postacta; sess. CLIX.

Bl. 454. (444) Dit meenen wij, dat de lezer, beide belijdenissen vergelijkende, waarheid zal bevinden. Niet zeer naauwkeurig is hetgene UITENBOGAART in zijne *Kerkelijke Historie*. III bl. 151 te dezen opzigt schrijft, met te beweren, dat de *nederlandsche* geloofsbelijdenis niets anders is, dan eene overzetting van de *fransche*. Vooreerst indien de nederlandsche geloofsbelijdenis al eens woordelijk met de fransche overeenstemde, kon zij echter dan nog niet met den naam van *overzetting*, maar wel van *overschrijving* bestempeld worden. Zij is toch oorspronkelijk niet in het nederduitsch, maar in het fransch opgesteld. Maar ten tweede, BRANDT, die UITENBOGAARTS berigt nader onderzocht heeft,

heeft, schrijft in zijn *Historie der Reformatie*; I bl. 254; „ dat de nederlandsche belijdenis voor het meeste deel de „ belijdenis der fransche kerken volgt." Dit oordeel is meer met de waarheid overeenkomstig, doch niet in het algemeen. Wij hebben de beide geloofsbelijdenissen naauwkeuriglijk vergeleken, en over het geheel ook gegrond gevonden de getuigenis van ENS, die in zijn a. *Kort hist: berigt* enz. bl. 88, schrijft, „ dat „ niet in weinige artikelen, maar menigmalen, de spreekwijzen met elkanderen geene de minste overeenkomst hebben; „ dat de onze dikwerf kort is, daar de fransche breed is; „ ook dat de eene somwijlen wel twee of drie artikelen heeft „ over ééne zaak, daar de andere maar één heeft." Beide geloofsbelijdenissen worden gevonden onder de kerkschriften der nederlandschwaalsche gemeenschap achter hare psalmberijming, waar men dezelve met elkanderen vergelijken kan. De nederlandsche geloofsbelijdenis is, gelijk BRANDT schrijft, eene navolging van de fransche, evenwel geene navolging, gelijk hij haar nader omschrijft, voor het grootste of meeste gedeelte. Zij is er eene vrije navolging van slechts op sommige plaatsen, tenware zij eene *navolging voor het meeste gedeelte* zoude genoemd kunnen worden, omdat in haar dezelfde orde van zaken gevolgd wordt, welke men in de fransche vindt. In de orde van zaken komt de nederlandsche belijdenis met de fransche volmaakt overeen. Te dien opzigte is de laatstgemelde eene navolging van de *Onderwijzingen in den christelijken godsdienst* van CALVIN, en dit uitmuntend werk weder eene navolging van de *Apostolische* geloofsbelijdenis. Wijders komt hier nog in aanmerking, dat de fransche belijdenis, nadat reeds de nederlandsche was opgesteld, zoo wel als, ja nog meer, dan deze veranderd is. Dit schijnt geschied te zijn ongeveer het jaar 1563. De vier eerste artikelen, bij voorbeeld, zijn toen uitgebreid tot acht artikelen, zoo als zij nog in de gewone exemplaren gevonden worden. Hieruit mag men besluiten, dat de tegenwoordige gelijkheid der eerste artikelen in beide belijdenissen grootendeels veroorzaakt is, doordien de fransche hervormden die artikelen, in de hunne, met het

eene

tene en andere uit de nederlandsche verrijkt hebben. Voornamelijk meenen wij, dat dit zoo is met het geheele vierde artikel der fransche belijdenis, dat ons toeschijnt uit de nederlandsche genomen te zijn. UITENBOGAART nogtans, opdat wij er dit nog bijvoegen, was het alleen niet, die de *nederlandsche* geloofsbelijdenis voor eene overzetting van de fransche gehouden heeft. Tot onze groote verwondering vinden wij dit zelfde gesteld in de handelingen der *Wezelsche* synode, ten jare 1568 gehouden, art. 8, en wel zoo gesteld, dat men beide belijdenissen voor éénè wilde gehouden hebben. Dan alles, wat men er daar van leest, wordt in eene parenthese gevonden; hetgene ons doet denken, dat hetzelve er is ingelascht door de onkundige hand van den genen, die deze handelingen, uit het latijn, waarin zij beschreven waren, in het nederlandschduitsch vertaald heeft, of ook veelligt door de hand van eenen anderen, die even onkundig was. De inlassching strijdt toch volkomen met de door ons in den tekst opengelegde waarheid der geschiedenis. Men vindt deze in het nederlandschduitsch vertaalde *handelingen* in het *Kerkelijk handboekje*; bl. 1—62. In hoe verre de geloofsbelijdenis, door DE BRES opgesteld, overeenkomt met de openbare belijdenis, van de nederlandsche hervormden te *Londen*, welke, eerst in het latijn, en wel, gelijk LE LONG in zijn *Kort Hist. verhaal* enz., bl. 24 meent, door J. à LASCO, vervaardigd, en ten gemelden jare in het nederlandschduitsch door JAN UITENHOVE vertaald, ongeveer het jaar 1551, in het licht verscheen, onder den titel van *Een cort begryp der leeringhen van die waerachtige ende eender ghemeynten Gods ende* CHRISTI, *ende van het ghelove ende belydinghe, dewelcke door de ghemeynte der wtlandischen te Londen ingestelt is, per regalem auctoritatem*, in hoeverre, herhalen wij, de geloofsbelijdenis, door DE BRES opgesteld, met deze *Londensche* geloofsbelijdenis overeenkome, zijn wij niet in staat te bepalen, wijl wij geene gelegenheid hebben gehad, deze met gene te vergelijken. Zij is ons slechts bij den titel bekend, dien LE LONG t. a. p. opgeeft, en schoon herdrukt in

in het jaar 1553 werd zij, al in LE LONGS tijd, naauwelijks in één eenig exemplaar meer gevonden. Lezenswaardig zoude zij voorzeker zijn, omdat zij de eerste belijdenis der nederlandsche hervormde kerk geweest is.

Bl. 455. (445) Zie de Handelingen der *Emdensche* synode; art. 2; en verg. de *Handel. der nationale synode* van *Dordrecht*, in de jaren 1618 en 1619 gehouden; zitt. 146; en in de kerkschriften der waalsche gemeenschap, achter hare psalmberijming, het artikel; *du synode national de France, tenu à Vitri en 1583, qui fait voir l'étroite union de doctrine, qui a toujours été entre les eglises wallonnes du Pays-bas & celles du Royaume de France.*

Bl. 455. (446) Vid. *Comment. de statu reipubl. & relig. in regno Galliae*, edit. 1577 quorum auctores dicuntur BEZA et GALLASUIS, quibusque universa franco-gallorum fidei ref. confessio latine est inserta; fol. 38.

Bl. 455. (447) Zie LE LONGS *Kort verhaal* enz. bl. 80.

Bl. 455. (448) LE LONG noemt hem in het a. w. bl. 79 te onregt SADECLE. De naam des geleerden mans was ANTOINE CHANDIEU, baron van *Sadeele* of *Sadael*. Hij was eerst predikant te *Parijs*, naderhand te *Geneve*. Hij stierf den 23 van sprokkelmaand des jaars 1591. Zijne godgeleerde werken zijn eerst ten jare 1593 in groot quarto, naderhand in folio, ten jare 1614, in het licht gegeven.

Bl. 457. (449) Vid. SCHOOCKII *Liber de bonis eccles.* p. 522.

Bl. 457. (450) Vid. H. ALTINGII *Historia de ecclesiis palatinis*; p. 81 & seqq. Men vergelijke het werk van H. VAN ALPHEN, *Oeconomia Catechesis Palatinae*, in de voorrede, waar men ook de geschiedenis vindt van den oorsprong dezes leerboeks, volgens het verhaal van ALTING.

Bl. 457. (451) In de *Geschiedenis der christelijke kerk van de achttiende eeuw;* VIII; bl. 730—753 en IX bl. 474—481. Men zie ook het berigt voor eene nieuwe uitgave van den *Heidelbergschen katechismus*, die door eenen, der zake volkomen kundigen, theologant, te *Amsterdam*, naar de beste uitgaven bezorgd is, ten jare 1811, bij MEIJER, SCHALEKAMP en van de GRAMPEL; en wijders V. HAMELS-

VELDS

VELDS *Kerkelijke geschiedenis*, door ons vervolgd, XXV bl. 210 en volgg. De *Heidelbergsche* katechismus heeft groote overeenkomst met den *Zurigschen katechismus*, die, ten jare 1559, door HENRICUS BULLINGERUS, geschreven, maar ten jare 1609 door de godgeleerden van *Zurig* geheel is verarbeid geworden. Vanwaar dus die overkomst in zaken niet alleen, maar ook in woorden? Ter a. pl. in het vervolg op V. HAMELSVELDS K. G. meenen wij bewezen te hebben, dat die overeenkomst alleen haren oorsprong heeft uit den arbeid der Zurigsche godgeleerden, aan hunnen katechismus, ten jare 1609, besteed. De Zwitsersche kerk had zoo veel op met den Heidelbergschen katechismus, dat hij van dezelve hier en daar zelfs wel gebruikt is geworden. V. B. ANHORN *ab* HARTWISS, in præf. *Anal. pract. Catech. Tig.* præmissa.

Bl. 457. (452) Zie het a. w. van ALTING; p. 82. ALTING namelijk berigt, dat de *katechismus* in het latijn vertaald is door de twee genoemde letterkundigen. Maar het komt ons voor, dat het zich het best laat verklaren, wanneer men die beide mannen voor de overzieners der vertaling houdt. Hoe toch zouden twee vertalers aan dat kleine werkje gearbeid hebben?

Bl. 457. (453) Zie over deze beide letterkundigen JÖCHERS *Gelehrten Lexicon.* LAGUS is vervolgens rektor der latijnsche scholen te *Deventer* geweest, van ongeveer het jaar 1567 tot 1580, toen hij den 27 van grasmaand, gelijk DUMBAR in zijn K. en W. *Deventer* verhaalt, bl. 307, werd *afgedankt*, zeker niet omdat hij zulks verdiend had, wijl anders MENSO ALTING hem ten jare 1581 niet aan de Leeuwaarders aanbevolen zoude hebben als een' zeer geschikten man, om de latijnsche scholen onder hen opterigten, en in bloei te brengen. Vid. Epist. ab *illustr. & cl. viris script.* ed. GABBEMA; p. 706.

Bl. 458. (454) De titel was *Catechismus oft christelicke onderrichtinghe, ghelyck die in kercken ende scholen der Cheurvorstelicken Paltz gedreven; oft gheleert wordt, wt de hoochduydtsche sprake in nederduidts getrouwelick overghe-*

gheset. De uitgave geschiedde te *Emden*, bij GILLIS VAN DER ERVEN. Voor eene latere uitgave, die in het jaar 1568 geschiedde, zonder naam van plaats en drukker, lezen wij den titel dus, *Catechismus ofte onderwysinghe in de christelicke leere, also die in de kercken ende scholen der keurvorstelicken Paltz gheleert wordt, in nederlantsche sprake ouergheset door* PETRUM DATHENUM. Deze uitgave zoo wel als gene was verrijkt met de, ook in het nederlandschduitsch vertaalde, voorrede van den Paltsischen keurvorst FREDERIK, den derden. Men leest die voorrede ook, doch eenigzins anders, in het latijn voor het tweede stuk der godgeleerde werken van URSINUS. Hieruit in onze taal op nieuw overgezet zijnde, wordt zij gevonden voor de reeds met lof genoemde, onlangs te *Amsterdam* bij MEIJER geschiede, nieuwe uitgave van den H. katechismus. Ook vindt men de geheele voorrede in LE LONGS *Hist. verh.* bl. 145—148. Volgens de uitgave, door K. VAN DER HEYDEN bezorgd te *Antwerpen* in het jaar 1580, bij G. VAN DEN RAADE, en die, achter de psalmberijming van P. VAN MARNIX, ten jare 1591 bij R. SCHILDERS, te *Middelburg* geschied, was de titel dus veranderd, *Catechismus oft onderwysinge in de christelycke religie, welcke in den ghereformeerden euangelischen kercken ende scholen der Nederlandeu gheleert ende ghe-oefend wert.* Zoo iemand begeerig mogt zijn den Heidelbergschen katechismus, in de oude taal en met de oude spelling te lezen, zoo als hij, in het nederlanschduitsch, vertaald, uit de pen van DATHEEN, ten jare 1563, te *Emden* verschenen is, die kan denzelven geheel vinden in LE LONGS *Hist. verhaal*, bl. 148—185.

Bl. 460. (455) Zie de *Handel. dier syn.* art. 2.

Bl. 460. (456) Zie de *Handel. dier syn.* art. 5.

Bl. 460. (457) Zie de *Handel. dier syn.* art. 54.

Bl. 460. (458) In de hervormde duitsche gemeenten van Nederland is overal deze katechismus, gelijk bekend is, nog algemeen in gebruik. In de scholen heeft dezelve sedert ruim twintig jaren voor andere onderwijsboeken plaats moe-

ten

ten maken. In sommige scholen wordt dezelve echter nog gevonden. Welke de beste uitgaven van dezen katechismus voorheen geweest zijn, zie men in ons *Vervolg* op VAN HAMELSVELDS K. G. XXV bl. 214. Onder de latere uitgaven is die, welke bij MEIJER te *Amsterdam* onlangs geschied is, en waarvan wij reeds een en andermaal hebben melding gemaakt. De uitgaven van dit onderwijsboek, achter de overzettingen van het N. T. en de psalmboeken, zijn sedert het jaar 1568 soms zeer gebrekkig geweest. Reeds van dat jaar af heeft men den katechismus achter het N. T. en de psalmboeken geplaatst, ten einde de genen, die des zondags den openbaren namiddaggodsdienst waarnamen, het onderwerp, waarover gepredikt zoude worden, bij de hand hadden. Dit schijnt wel de ware reden geweest te zijn, waarom men den katechismus achter de gemelde schriften reeds vroeg geplaatst heeft. Verg. het in den tekst, bl. 450, aangemerkte. En alzoo kan men hier ook het antwoord vinden op de vraag, waarom de geloofsbelijdenis, die anders van nederlandsche herkomst, ook vroeger van eene symbolische kracht was dan de katechismus, eerst, volgens het besluit der provinciale synode te *Vere*, ten jare 1610, achter de psalmberijming van DATHEEN, en wel niet voor, maar na den katechismus, hare plaats kreeg? Dit evenwel geschiedde toen alleen nog achter de psalmboeken van groot formaat. Algemeen is het geschied eerst na het jaar 1619. En zoo is vervolgens dit tot heden toe in de gewone uitgaven gebleven. Achter de psalmberijming der waalsche kerk kreeg de geloofsbelijdenis eerst plaats ten jare 1669. De drukkers hier te lande, psalmberijmingen ten dienste der waalsche kerk drukkende, hadden altijd gevolgd de exemplaren der psalmboeken, die in Frankrijk gebruikt werden, en zoo de fransche geloofsbelijdenis mede daar achter geplaatst. Dit gebrek heeft de waalsche synode verholpen, volgens besluit, te *Leyden* genomen, ten jare 1567, door den arbeid van A. HULSIUS. V. *La preface touchant la nouvelle edition de la confession de foi*, faite par A. HULSIUS, p. 4. De fransche geloofsbelijdenis is nogtans achter

ter de psalmberijming mede gebleven tot heden toe. Zij volgt daar op de nederlandsche.

Bl. 460. (459) Zie TE WATERS *Gesch. der h. kerk te Gent*; bl. 214. In den eersten druk van den katechismus, door DATHEEN ten jare 1563 bezorgd, waren wel reeds eenige schriftplaatsen aan den kant aangeteekend; maar V. D. HEYDEN vermeerderde die, en voegde er eenige ophelderende aanmerkingen bij. Door deze kantteekeningen van V. D. HEYDEN bekwam de katechismus eene nog voortreffelijker waarde. Zoo hoog willen wij wel niet met dezen katechismus gaan, als de hoogleeraar HOFSTEDE in zijne *Oost-indische Kerkzaken*; II bl. 213; maar niemand, die onpartijdig oordeelt, zal het ons toch betwisten willen, wanneer wij denzelven een voortreffelijk opstel noemen van leerstellige waarheden en praktische godsdienstlessen, vooral voortreffelijk in vergelijking van vele latere onderwijsboeken, die niets anders waren, dan verkorte, scholastieke, godgeleerde, systemen, waarin niets voor het hart was. Het oordeel van BULLINGERUS over den H. Katechismus zie men in de *Opp*. van URSINUS T. II post. præf.

Bl. 460. (460) Verg. de *Handel. der Wezelsche syn.* van het jaar 1568 Hoofd. I art. 8.

Bl. 461. (461) Zie de *Handel. dier syn.* art. 48.

Bl. 462. (462) V. *Acta syn. Noordholl.* a. 1600. Verg. HINLOPENS *Hist. van de nederl. overzetting des Bijbels*; bl. 33, 34.

Bl. 462. (463) Zie TE WATERS *Tweede eeuwgetijde* enz. Bl. 118 en 119, waar men het formulier lezen kan.

Bl. 463. (464) Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* bl. 702. Volgens der staten resolutie onderteekenden toen dadelijk alle predikanten van Vriesland, in ééne der eerstvolgende vergaderingen van hunne klasse, de beide gemelde kerkschriften. In de klasse van *Franeker* werd daarmede een aanvang gemaakt den 28 van wijnmaand des jaars 1626. Zie de *Naaml. der pred. in de kl. v. Franeker*; bl. 123. Op die toen genomene staatsresolutie rust de vriesche kerkwet, die door de synode, in het jaar 1622 te *Harlingen* gehouden, is vastgesteld; namelijk dat de beide symbolische schriften

ten onderteekend moesten worden niet alleen door predikanten en hoogleeraars in de godgeleerdheid, maar ook door ouderlingen, diakenen, onderwijzers aan de latijnsche scholen, duitsche schoolmeesters, zelfs zulke, die bijscholen hielden. *Sess.* VII art. 34. Zie de *Kerkel. wetten van Vriesland;* bl. 142.

Bl. 465. (465) Zie de aangehaalde K. *w.* van *Vriesland;* Tit. I art. 18, Tit. XXXIII art. 1, en de *Boekzaal der gel. wereld.* voor het jaar 1765 II bl. 253.

Bl. 470. (466) Zie BRANDTS *Hist. d. Ref.* I bl. 551; waar men het begin en hetgene na het midden der bladzijde gelezen wordt met elkander vergelijke.

Bl. 470. (467) Zie hiervoor onze aanteekening (36).

Bl. 470. (468) Zie dezelfde aanteekening (36).

Bl. 475. (469) Hetgene men in de *H. d. Ref.* van BRANDT, I bl. 550—552, vindt, kan hier zoo tot staving, als tot opheldering strekken. In het vervolg hoopen wij het in den tekst aangemerkte nader te doen blijken uit de geschiedenis.

Bl. 476. (470) Men had toch een zeer navolgenswaardig voorbeeld aan de hervormde gemeente in Oostvriesland, welke wel meest uit Zwinglianen bestond, maar toch ook vele kalvinistische leeraars en lidmaten in haar midden telde. En die allen verdroegen elkanderen met broederlijke genegenheid. Zij bleven echte Zwinglianen en echte Kalvinisten, en konden alzoo elkanderen met hartelijkheid de hand geven van broederschap. Dan twee oorzaken ontstonden er, die hier te lande eene zoo groote scheuring verwekten. Vooreerst de beide partijen, eenmaal aan het twisten geraakt, overdreven elke haar bijzonder gevoelen. Maar ten tweede, hetgene het vuur van twist over godsdienstige onderwerpen aanstookte, was inzonderheid het onderscheid van gevoelens over den vorm van het kerkbestuur, waaromtrent ZWINGLI en CALVIN, gelijk wij gezien hebben, gansch niet ééns dachten. Vandaar eene vervolgzucht, die staatkundige roersels had, waardoor zij in werking werd gebragt. In het vervolg dezes werks hopen wij zulks nader aantetoonen.

Bl. 477. (471) Zie *De pointen van noodige reformatie*, door C. EUBULUS (J. KOELMAN) bl. 165; verg. bl. 167 en 183. De synoden bleven zeer gezet op het stipt lezen van de doop en avondmaalsformulieren. Ten voorbeelde strekke hetgene ten jare 1675 in *Amersfoort* gebeurde, waar één der predikanten zich de vrijheid veroorloofde, om bij de bediening des doops van het formulier aftewijken. Dadelijk werd hij daarover aangeklaagd bij de klassis, hetgene op de synode van *Utrecht* ten jare 1676 aanleiding gaf tot het maken van deze wet, dat men bij het lezen der formulieren van doop en avondmaal stiptelijk zich moest houden aan hetgene in dezelve stond, zonder eenige verandering. Dit is ontleend uit de *Acta syn. Ultraiect.* a. 1676; art. 42—44.

Bl. 477. (472) Hinderlijk waren den strengen kalvinisten in de formulieren vele uitdrukkingen, zoo hinderlijk, dat zij, naar hunne gedachte, zich tegen hun geweten zwaar bezondigden, wanneer zij dezelve der gemeente in den mond legden. Zulke uitdrukkingen waren, b. v. in het *gebed des zondags na de predikatie;* ô Heer! Gij zijt onze God; en wij zijn maar aarde en stof; Gij zijt onze Verlosser; en wij zijn degenen, die Gij verlost hebt; Gij zijt onze Vader; en wij zijn uwe kinderen en erfgenamen! enz. Over het bidden volgens de liturgie redeneerden vele strenge kalvinisten dezer wijze. „ De hervormde kerk was bij „ hare opkomst anders gesteld dan thans; derzelver leden zijn „ alle geene vrome, bekeerde, wedergeborene menschen, „ gelijk voorheen. Zulks is den formulierbidders maar al „ te wel bekend, en nogtans betuigen zij, dat ze zich met „ de gansche gemeente uit den grond des harten voor God „ verootmoedigen; dat zij God van harte aanroepen in het „ geloof aan den eenigen Middelaar; dat zij afkeer hebben „ van alle zonden, en lust tot het goede. Zij doen de „ gemeente danken voor hare verkiezing, voor hare regtvaardiging, aanneming tot kinderen, heiligmaking enz. „ Dus leert men de gemeente liegen voor God, en stijft „ de menigte in haren waan, dat ze zalig zal worden." Op die wijze heeft er over geredeneerd de genoemde J.

KOELMAN in zijn a. w. bl. 176, 177; verg. met bl. 168, 197, 198. Die zelfde KOELMAN ja komt er openlijk voor uit, dat de inhoud der liturgische schriften van de nederlandsche hervormde kerk strijdig is met Gods woord, en de gansche daarin vervatte leer voor onregtzinnig moet gehouden worden. Voornamelijk zocht hij dat te bewijzen uit de formulieren van doop en avondmaal; bl. 197—200 en 215—219. Deze gedachten van KOELMAN gevielen wel aan de gemeente van *Sluis* in *Vlaanderen*, waar hij predikant was, ook aan velen zijner ambtsbroeders, bijzonder in de klassis van *Walcheren*, waarvan hij lid was; maar misvielen aan de algemeene staten van Nederland, die strenge handhavers waren van het gebruik der liturgische gebeden, dermate, dat die hem, ten jare 1674, als eenen in de hervormde kerk niet weinig onrust verwekkenden ijveraar voor gewaande regtzinnigheid, van zijnen post ontzet hebben, met bijgevoegden last, om de generaliteitslanden te verlaten. Vervolgens werd hij ook uit Zeeland gebannen. Hetgene 's mans lot zeer verergerde was, dat hij, als een heetdriftig wederstander van ZWINGLI's gevoelens, zoo ten aanzien van het kerkbestuur, als van de kerkleer, zich niet ontzag, bij alle gelegenheden, hevig uittevaren tegen de magt van 's lands overheid, in kerkelijke en de kerkplegtigheden betreffende zaken, zijne ambtsbroeders steeds opwekkende, om hunne regten, het mogt kosten, wat het wilde, met kracht te verdedigen. Ook kreeg hij daarin niet weinige volgers, maar van welke sommige zich in de grootste ongelegenheden wikkelden. Onder deze bevond zich de alom bekende WILLEM BRAKEL, toen predikant te *Leeuwaarden*, die ten jare 1682, om zijnen te verre gaanden ijver voor KOELMANS eer en leer, door de staten van Vriesland voor den tijd van vier weken in de waarneming van zijn ambtswerk geschort werd. Men leze het *Waaragtig verhaal van de rekenschap, gegeven van* W. BRAKEL *wegens zijne verdediging van het regt der kerke.* Beide, KOELMAN en BRAKEL betwistten der hooge overheid de *magt in het suspenderen en deporteren van een' predikant om kerkelijke zaken*;

ken; maar moesten ook beide de uitwerking van die magt ondervinden. KOELMAN dreef in zijn ambteloos leven te *Utrecht* zijne gevoelens nog sterker, dan voorheen. Ten jare 1678 gaf hij, doch zonder zich op den titel te noemen, uit zijnen reeds genoemden CHRISTOPHORUS EUBULUS, of *De pointen van noodige reformatie omtrent de kerk, en kerkelijken en belijders der gereformeerde kerk van Nederland*; en ten jare 1684 zijn werk *Over de kerkelijke magt*. Men zie hetgene KOELMAN te dezen aanzien van zich zelven verhaalt in zijnen C. EUBULUS; bl. 630—632 en verder hetgene wij aangaande hem geschreven hebben in onze *Letterk. geschiedenis der syst. godg.* II bl. 283, 284 en in het *Naschrift*, bl. 2. Deze KOELMAN heeft in het sticht van *Utrecht* en in *Holland* zich vooral bekend doen worden door in bijzondere huizen godsdienstige oefeningen te houden, waartegen echter de synoden zoo veel waakten, als zij konden. Hij stierf in het jaar 1694.

Bl. 477. (473) Uit het aangemerkte laat zich nu van zelf opmaken, hoe zoodanig een, den openbaren godsdienst onteerend, gebruik in de kerk was ingeslopen. Het volk was tegen het voorlezen der formuliergebeden van de liturgie, en werd daarin door vele predikanten gesterkt. Ondertusschen de synodale wetten vorderden zulks. Deze waren daarenboven door den staat bekrachtigd; en de staat hield steeds een wakend oog op het gedrag der geestelijkheid. Inzonderheid had zulks plaats in Zeeland, allermeest te *Middelburg*. Wat moest dus het gevolg zijn? De geestelijkheid, geene andere dan liturgische gebeden mogende opzenden voor en na de leerrede, en zoo min der gemeente ergernis willende geven, als het eigen hart geweld aandoen, dacht te kunnen volstaan met het opzenden of van het gebed des Heeren, dat het voortreffelijkste formuliergebed in de gansche liturgie was, of van den, in den tekst gemelden, ouden liturgischen aanhef. Op die wijze meenden vele predikanten aan de wet te voldoen; en zoodanige schikking werd gebillijkt door de goedkeuring des kerkenraads. In *Middelburg* kreeg men het echter eindelijk zoo verre,

dat men zonder ergernis van de gemeente, voor de leerrede, het liturgisch gebed opzond, dat getiteld is *voor de leer van den katechismus*, waarin zoo zeer geene opregtzinnige uitdrukkingen werden aangetroffen. Dit eenmaal ingevoerd zijnde, begonnen sommigen al spoedig er eigene woorden bij tevoegen, en lieten ten laatste velen hetzelve geheel achter, eigene gebeden uitstortende, hetgene, gelijk men denken kan, der gemeente het best beviel. Men zie KOELMANS a. w. BUBULUS; bl. 175, 176. KOELMAN was wel het slagtoffer geworden van de onlusten, over het gebruik der liturgische schriften ontstaan, doch het laat zich eenigzins aanzien, als of de overheid er zelve zich van overtuigd hield, aan hare zijde de zaak te sterk gedreven te hebben. Ten minste van dien tijd af zijn niet alleen in Zeeland, maar ook elders hier te lande de liturgische formuliergebeden bij den openbaren godsdienst allengs in onbruik geraakt. Het langst hebben zij nog stand gehouden in *Noordholland*. Op die wijze werden van lieverlede de synodale wetten krachteloos; en de staat scheen het niet optemerken. Bevestigd zien wij alzoo den regel der regtsgeleerheid; *Leges non solum suffragio legislatoris, verum etiam tacito omnium consensu per desuetudinem abrogantur.* Betrekkelijk de naderhand ingeslopene gebreken in het openbare kerkgebed hebben wij voor vele jaren een vertoog vervaardigd voor het mengelwerk der N. *Nederl. Bibliotheek*, waar hetzelve in het VIII D. bl. 309—324, 354—368 geplaatst is. Andere gebreken heeft onlangs onze hooggeachte vriend J. CLARISSE den predikanten onder het oog gebragt, in zijne zeer voortreffelijke aanmerkingen op het vertaalde werk van J. L. EWALD, *over de uiterlijke kanselwelsprekendheid*; bl. 302—305, 311—314.

Bl. 484. (474) Het gebruik, dat de diakenen aan de kerkdeuren stonden, om van de uitgaande gemeente de aalmoezen intezamelen, was eene zeer goede inrigting. Doch in de geschiedenis der nederlandschduitsche kerk hier te lande vinden wij er nergens overgeblevene sporen van, dan in de provincie van *Zeeland*. Aldaar geschiedde sedert de vroeg-

ste

ste tijden, en geschiedt nog heden in alle gemeenten de kollekte op die wijze. Waarschijnlijk heeft dit gebruik in Zeeland zijnen oorsprong daaruit gehad, dat de leeraars en de aanzienlijkste leden der hervormde kerk dier provincie ten jare 1572 grootendeels uit *Engeland* teruggekomene nederlanders waren. Dit Zeeuwsche gebruik werd wel door vele predikanten, onder de hervormden in Holland, die misschien ook ten deele uit Engeland teruggekeerde nederlanders waren, te dien zelfden tijde goedgekeurd, en ingevoerd, maar het meerderdeel schijnt in dezen liever de gewoonte, om, gedurende de godsdienstoefening met een zakje, of met iets anders, dat geschikt was om het geld optezamelen, rond te gaan, te hebben willen volgen. Te *Amsterdam* geschiedde zulks, bij den aanvang der hervorming, in houten schotelen. Zie BRANDTS H. d. R. I bl. 373. Deze gewoonte van rond te gaan is in Holland zoo-wel, als in de overige provinciën, algemeen geworden. In de handelingen der provinciale synode van Holland en Zeeland, ten jare 1574 gehouden, luidt wel het negen en veertigste artikel dus: *Hoewel het staan voor de deuren der kerken, om de aalmoezen te verzamelen, het allergevoegelijkste en bekwaamste is, zoo is nogtans besloten, dat de wijze van omtegaan, als nog, in de vrijheid der kerken staan zal. Doch de dienaars zullen arbeiden, dat ze het omgaan zonder ergernis, zoo veel mogelijk is, afbrengen.* Ook in het vijftigste artikel wordt in het voorbijgaan op het afschaffen van dat gebruik andermaal ten sterkste aangedrongen, als *tot groote hindernisse des dienstes* geschiedende. Doch de poging tot zulk eene verbetering is niet gelukt. Voorts vinden wij in de handelingen der nationale synoden er geheel geen gewag meer van. In de zuidelijke provinciën geschiedde bij de hervormden het inzamelen der aalmoezen ook op eene onderscheidene wijze. In de waalsche kerken stonden de diakenen bij de deuren; in de duitsche daarentegen gingen zij om. Het eerste weet men, dat in de nederlandschwaalsche kerk nog plaats heeft; en dat het andere in de duitsche kerk der gemelde provinciën al vroeg in gebruik is

ge-

geweest, blijkt uit de *Gentsche geschiedenissen;* I bl. 78. Daar leest men, dat reeds *in 't jaar* 1566, altoos *te Gent, de diakens omgingen met zakxkens in de geusche predikatiën.* Verg. TE WATERS *Historie der herv. kerk van Gent;* bl. 25. Uit Vlaanderen schijnt dus wel deze gewoonte in Holland overgekomen te zijn.

Bl. 434. (475) Men vindt hierover eenige zeer juiste aanmerkingen in de *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van den eerdienst;* I bl. 166—169. Ook leze men KOELMANS *Pointen van noodige reformatie;* bl. 186—195.

Bl. 485. (476) Behalve deze algemeene gebeden werden er soms ook gebeden tot God opgezonden voor bijzondere belangen der kerk, of voor personen, welker bijzondere nooden in de bewoordingen van geen der formulieren geacht werden begrepen te zijn.

Bl. 493. (477) Naauwkeuriglijk wordt dit alles beschreven in *de Christelicke ordinantiën der Nederlanscher ghemeynten* CHRISTI; welke wij (417) breeder hebben aangehaald; C. 1, 2, 3,—D. 1, 2.

Bl. 494. (478) Geene andere, dan zulke zuivere denkbeelden van het zaligmakend geloof treft men aan in de schriften der kerkhervormers, die dezelve onmiddellijk uit het Evangelie ontleend hadden. Behalve de schriften van andere, vroegere, hervormers leze men inzonderheid de *Nederlandsche geloofsbelijdenis* art. 22—25, en den *Heidelbergschen katechismus*, vr. 21, 56, 60, 66, 81; op welke laatstgemelde vraag men een antwoord vindt, waarin het zaligmakend geloof eenvoudig een *vertrouwen* genoemd wordt, *dat ons de zonden om* CHRISTUS *wil vergeven zijn.* Wijders leze men onder onze liturgische schriften, in het *Formulier van het heilige nachtmaal*, het tweede stuk der beproeving; waar het geloof gezegd wordt te bestaan in een *gelooven aan Gods gewisse belofte, dat ons alle onze zonden, alleen om des lijdens en stervens van* JEZUS CHRISTUS, *vergeven zijn* enz. Korter en krachtiger en zuiverder kon het denkbeeld des geloofs niet worden opgegeven, dan de schrijvers van de gemelde kerkboeken hebben gedaan. Maar nu vergelijke men

men er eens mede het denkbeeld, of liever de zoo verschillende denkbeelden, welke onze latere theologanten aan het geloof gehecht hebben! Hoe hebben zij over den aard van dat geloof getwist? hoe hebben zij, deze zoo, gene dus, hunne onkunde van het regte Evangelisch denkbeeld, dat de hervormers van het geloof hadden, aan den dag gelegd? hoe hebben zij, daar de een den anderen te dezen aanzien voor onregtzinnig verklaarde in de leer der kerke, meest alle met elkanderen getoond, dat zij zelve geheel afweken van die leer? Een historisch verslag van de twisten over den aard des geloofs in de hervormde kerk van ons vaderland hebben wij gegeven in onze *Kerkelijke geschiedenis van de achttiende eeuw;* VII bl. 302—313.

Bl. 495. (479) Hiervan zullen wij in het vervolg een omstandiger berigt geven.

Bl. 495. (480) Het houden van zoodanige bijeenkomsten in de kerken was eene inrigting, overgebleven uit de roomsche kerkgemeenschap, waarin men dezelve kende onder den naam van *Vesper.* In groote gemeenten waren die godsdienstige zamenkomsten alle avonden. Waarschijnlijk was daartoe als formulier in gebruik het avondgebed, dat men van ouds her in de liturgische schriften der hervormde kerk hier te lande las, als mede het *avondgebed* in rijm gebragt, dat men achter DATHEENS psalmberijming vond, en geheel verbeterd achter onze thans in gebruik zijnde psalmberijming nog vindt.

Bl. 496. (481) De provinciale synode te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1574 was er reeds op bedacht, om de godsdienstige avondbijeenkomsten afteschaffen, maar om des volks wil, dat er zeer op gesteld schijnt geweest te zijn, zocht zij dat met groote voorzigtigheid en langzamerhand te bewerken. De redenen, welke zij voor eene afschaffing had, waren zeer gegrond. Men vindt die in hare handelingen; art. 51. Om die redenen krachteloos te doen worden, begonnen sommige predikanten voor of na het gebed eene predikatie te doen over een geheel of half hoofdstuk van een of ander bijbelboek. Dit voldeed der nationale syno-

node, te *Dordrecht*, ten jare 1578, zoo weinig, dat die, toen ziende de moeijelijkheid, om de gemelde zamenkomsten te doen ophouden, slechts den vriendelijken raad aan al hare broederen, die in dezelve voorgangers waren, gaf, om in allen geval meer aan het gebed, dan aan eene predikatie te denken, voor het overige met stille wenken opwekkende tot eene langzame afschaffing van het eene en andere. Zie de handelingen dier synode; art. 57. Ook gaf op dezelfde wijze zulks te kennen de nationale synode te *Middelburg*, in het jaar 1581, volgens hare handelingen; art. 47. Hetzelfde deed de nationale synode, in 's *Gravenhage* ten jare 1586, bij het zeven en vijftigste artikel van hare handelingen, en de nationale synode te *Dordrecht* in het jaar 1619; zie hare hahandelingen; art. 64. In de drie laatstgemelde synoden gaf men echter te kennen, dat, indien de gemeenten op het houden van die zamenkomsten gesteld bleven, men dezelve wel dulden konde, doch haar liever zag nagelaten. Dit is ook gebeurd. Allengs begonnen die godsdienstige vergaderingen te verminderen, en ongeveer het midden der zeventiende eeuw waren ze reeds geheel geweken. Waarschijnlijk zijn in stads en groote dorpsgemeenten de avondpredikatiën op één' of meer vaste dagen der week er voor in plaatse gekomen. Die waren ten minste reeds bij den aanvang van de tweede helft der zeventiende eeuw in een vrij algemeen gebruik. Een flaauw overblijfsel van de avondgebeden is er misschien nog in de gemeente te *Nijmegen*, waar altoos vóór weinige jaren zondags avond eene godsdienstoefening werd gehouden, welke men het *gebed* noemde, en een schoon plegtige doch eenvoudige bedestond was. Onze overal, bij bijzondere gelegenheden, gehoudene bedestonden, die meestal, voornamelijk in de steden, 's avonds plaats hebben, zijn er welligt ook nog van herkomstig.

Bl. 497. (482) Zie de *Handel. der provinciale synode van Holland en Zeeland*, te dien jare gehouden, art. 61, 63 en 66.

Bl. 498. (483) Zie de *Handel. dier syn.* art. 55, Dat men

men nog ten minste in het jaar 1578 het Londensche formulier gebruikt heeft, meenen wij uit de handelingen der nationale synode, in dat jaar gehouden, art. 70, te kunnen besluiten, waar den dienaren gelast wordt, bij de uitdeeling geene andere woorden te gebruiken, dan *neemt*, *eet*, *ghedenckt ende gelooft*, enz. Deze woorden vindt men in het Londensche en niet in het Paltsische formulier, dat anders ook reeds lang hier bekend was. Dat Paltsische formulier *schijnt* trouwens ook in vele gemeenten ongeveer dien tijd reeds gevolgd, en sedert van lieverlede algemeen geworden te zijn. Evenwel heeft het niet, gelijk dat van den doop, eenige verkorting of verandering ondergaan, maar is altijd geheel hetzelfde gebleven tot heden toe. Zoo als de predikant, volgens het Londensche formulier, bij de uitdeeling geene andere woorden gebruikte, dan de gemelde, gebruikte hij, volgens het Paltsische formulier ook geene andere, dan de woorden *het brood, dat wij breken* enz. en *de drinkbeker* enz. Dus was het nog in alle vaderlandsche gemeenten in het laatste vierde gedeelte der zeventiende eeuw. Geene bijzondere, vrije, aanspraken werden door de predikanten, onder de bediening, toen nog gedaan. Zie KOELMANS a. w. bl. 215. Ten aanzien van het gebruiken en breken des broods aan het h. avondmaal had in de vroegste tijden, bij sommige predikanten, eene gewoonte plaats, die zeer wanvoegelijk was. Vooreerst, hadden sommige predikanten de gewoonte het h. avondmaal te bedienen door uitreiking van kleine koekjes, welke men oblaten of oblijen, ook ouwels noemde, zoo als zulks bij de roomschen in gebruik was. In de nationale synode van *Dordrecht*, ten jare 1578, werd zulks wel geheel aan de vrijheid der predikanten overgelaten, doch ten sterkste aanbevolen, om gemeen brood te gebruiken. Ten tweede, sommige predikanten lieten het brood, voor de bediening, in de kerk brengen niet alleen gesneden, maar ook in kleine stukjes gebroken. Dan de nationale synode, te *Middelburg* gehouden in het jaar 1581, begeerde, dat de breking des broods zoude geschieden in de tegenwoordigheid der gemeente. Een hiertegen overgesteld

uiterste geviel ten derde aan andere predikanten, die een geheel brood op de avondmaalstafel deden brengen, bij de uitdeeling hetzelve niet sneden, maar daarvan stukken afbraken en ronddeelden. Deze predikanten waren van gevoelen, dat het h. avondmaal op geene andere wijze plegtiglijk kon gevierd worden. Dan de laatstgemelde synode hield dat gevoelen voor zeer verwerpelijk, en besloot dat het brood gesneden aangebragt, en dan aan de tafel gebroken zoude worden. Zie de partikuliere vragen, op die synode beantwoord, vr. 76 en 77. Dit besluit der synode vindt zijne opheldering in een zeer oud kerkeboek der gemeente van *Bolsward*, waarin wij het hiervolgende lazen. „ Het broodt zal eerst in het langhe moghen gesneden „ worden, omme des te bequaemer enen yderen lydtmaete „ daervan toe langen, gebroocken ende niedt van den *puffen* „ geplucket worden, gelyck eens toe voeren per JOHANNEM „ YLSTANUM, ein dienaer alhier, geschiedt is, omme WIBRANDI wille, die solches gedreven hadde ende geseit, dat „ het anders niet mocht geholden en worden." *Puffe*, *poffe* beteekent in Vriesland een wel gerezen *tarwenbrood*. De aanteekening is van het jaar 1580.

Bl. 498. (484) Zie de partikuliere vragen op die synode; vr. 40. Voor het jaar 1581 had men van den ban nog geen *vast* formulier. Wanneer zulk eene treurige plegtigheid moest plaats grijpen, rigtte men zich denkelijk naar dat van de nederlandsche hervormde gemeente te *Londen*. Dit echter was meer een voorschrift, hoe men de excommunicatie plegtiglijk behoorde te verrigten, dan wel een eigenlijk gezegd formulier. Evenwel de gebeden, bij zulk eene gelegenheid optezenden, werden er als formulieren woordelijk in gevonden. Te dezen aanzien is de kerkelijke tucht van tijd tot tijd al minder van kracht geworden. De zoo genoemde *censuur* heeft in stilte nog dikwerf plaats; maar de openbare ban of afsnijding? wanneer of waar? In groote gemeenten geschiedde zij reeds in het midden der zeventiende eeuw naauwelijks om de twintig jaren. Zie KOELMANS a. w. bl. 583. Hieruit mogen wij dus besluiten, dat in de

eerste zeventig of tachtig jaren de hervormde kerk hier te lande, zoo ten aanzien van hare leeraars, als van hare leden, geene geringe zedelijke verbastering ondergaan heeft. In de *Vermaninghe tot de overheden*, voor de Nederlandsche geloofsbelijdenis van het jaar 1562, vinden wij deze merkwaardige woorden, (verg. LE LONGS *Verhaal* enz. bl. 95). „ Wij danken God, dat onze vijanden zelve gedwongen „ worden, eenige getuigenis onzer manierlikheit, vroomig- „ heid en lijdzaamheid te geven; alzoo dat hun gemeen „ zeggen is; *hij zweert niet*, *hij is een Lutheriaan! hij* „ *hoereert niet*, *noch drinkt zich niet dronken; hij is van* „ *de nieuwe sekte*" En alzoo leert ons de geschiedenis, dat, naarmate, eene zuiverheid van zeden meer algemeen was, de kerkelijke tucht strengelijk geoefend werd, en naarmate het zedebederf weder insloop, de kerkelijke tucht eerst hare kracht verloor, en daarna verwaarloosd werd. Het is waar, de kerkelijke tucht tot het uitoefenen van den ban wordt, in sommige gemeenten, tot heden toe wel door den voorlezer des zondags namiddags, met 's Heilands woorden MATTH. XVIII strengelijk bedreigd, maar nergens ooit uitgeoefend.

Allerstrengst was in de eerste tijden de gemelde censuur, omtrent leden der gemeente, die zich niet telkens aan de tafel des h. avondmaals lieten vinden, zelfs omtrent zulken, die onder de prediking van het Evangelie niet verschenen. Dezen zoo wel als genen werd door den kerkenraad, voor zekeren tijd, de vrijheid ontzegd, om met de gemeente, aan het h. avondmaal, van des Heilands dood gedachtenis te vieren, en, indien zij naar elders met de woning vertrokken, een bewijs van lidmaatschap geweigerd. Verg. onze aanteekening (318). Zeker ging men hierin soms te verre. Zelfs het *dragen van lang haar* bij mans en vrouwen werd, te *Gouda*, in de synode van *Zuidholland*, ten jare 1640, voor censurabel gehouden, volgens derzelver handelingen; art. 55. Een diergelijk besluit werd ten zelfden jare genomen door de *Noordhollandsche* synode te *Amsterdam*, volgens het negen en vijftigste artikel harer handelingen, en ten eerstvolgenden jare te *Hoorn* her-

herhaald. Ook in de *Geldersche* en *Utrechtsche* synoden werd zulks bepaald in de jaren 1643 en 1644, blijkens derzelver handelingen, in die der eerstgemelde art. 24 en in die der andere zitt. VII art. 19. Bekend is de predikatie van J. BORSTIUS, predikant te *Dordrecht*, te dien tijde gedaan, *van 't lanck hayr*, die toen geen gering gerucht heeft gemaakt, uit hoofde van zijnen aandrang tot het streng handhaven der synodale besluiten, te dezen opzigte, en die wegens haren zeer zonderlingen, dikwerf tot meesmuilen wekkenden, inhoud merkwaardig is gebleven tot heden toe. Zij is de vijfde van zijne *vijftien* uitgegevene *predikatiën*. De twist, welke onder de geleerden van dien tijd over die *predikatie* ontstaan is, vindt men in het *Kort verhaal van het leven van* BORSTIUS, voor den gemelden bundel zijner *predikatiën*.

Ten aanzien van de kerktucht, welke volgens de wetten tegen predikanten van een onwaardig gedrag geoefend werd, was men over het algemeen minder streng. In de handelingen der onderscheidene provinciale synoden zijn er wel vele voorbeelden van, dat predikanten, om slordig levensgedrag, of uit hoofde van het slechte waarnemen van hun ambt, of om hunne ongeschiktheid daartoe en de verwaarloozing hunner studiën, van hunne bediening werden afgezet; maar niet minder voorbeelden schijnen er, volgens die zelfde handelingen, geweest te zijn van predikanten, die om zulk eene reden hadden verdiend afgezet te worden, en het niet werden. Treurig zag het er onder anderen te dezen aanzien uit in *Drenthe*. Menigvuldige, hooggaande, klagten vindt men, in de vroegste synodale handelingen van dat landschap, over het slordig leven der predikanten, van welke wel velen afgezet, maar nog meer schijnen gedragen en geduld te zijn. Merkwaardig is, onder anderen, het voorbeeld van zekeren JOHANNES WASSENBERG, predikant te *Westerborch*, die ten jare 1635 vandaar naar de gemeente van *Assen* verplaatst werd, *om dronkenschap en ongeregeld leven*, terwijl in deszelfs plaats te *Westerborch* kwam de predikant van *Assen*, SAMUËL BRUMLEEUW. Zoodanige verwis-

wisselingen van met onderling goedvinden voor elkanderen plaats makende predikanten geschiedden te dien tijde, gelijk in *Drenthe*, ook in andere provinciën; maar geen voorbeeld is ons bekend van zoodanige redenen, als er te *Assen* en te *Westerborch* aanleiding toe gaven. Of het goede oogmerk, hetwelk men er bij gehad heeft, is bereikt geworden, is ons niet gebleken. WASSENBERG heeft niet langer, dan ten hoogste drie jaren te *Assen* gestaan. Wijders vindt men in de aanteekeningen, waaruit wij dit ontleend hebben, dat, in het jaar 1612, bij visitatie, de bibliotheek van zekeren WILHELMUS JOHANNES, predikant te *Odoren*, geene zes guldens werd waardig verklaard, en in dezelve te vergeefs gezocht werd naar *Bijbel* en *Testament*, dat is, volgens de toen gewone wijze van spreken, welke nog in Vriesland ten platten lande plaats heeft, naar het O. en N. Testament. Deze predikant werd afgezet ten jare 1619; de aanteekenaar voegt er bij; *credo ob imperitiam & defectum eruditionis*. Ten jare 1626 bevond men, dat RUDOLPHUS MEYERUS, predikant te *Vries*, noch studeerkamer had, noch boeken. Hij stierf ten jare 1631. Verscheidene voorbeelden ook waren er in *Drenthe*, dat predikanten, uit hoofde van hunne onkunde, van den heiligen dienst afgezet, en tot schoolmeesters werden aangesteld, om hen geen gebrek te doen lijden. Wij hebben dit eene en andere ontleend uit eenige, met de hand van wijlen den weledelen gestrengen heere Mr. J. TONCKENS geschrevene, aanteekeningen, welke ons ten gebruike vriendelijk waren toegestaan. In menige andere oorden van ons vaderland was het te dien tijde niet beter gesteld, maar allengs is toch der predikanten stand eerwaardiger, en ook het zoo politiek als kerkelijk toezigt op denzelven meer streng geworden. Vandaar dat men ook inzonderheid in *Drenthe* vervolgens zoo wel, als in de provinciën, op vele bij uitstek verdienstelijke predikanten heeft kunnen roemen, en er nog op roemen kan. Ook de gemeenten aldaar zijn die waardig; over het geheel zijn dezelve zeer godsdienstig, noch overhellende tot dweeperij, noch tot ligtzinnigheid.

Bl. 500. (485) Deze adressen vindt men in de laatste Handelingen der gemelde synode, na het vertrek der uitheemsche theologanten voorgevallen; bij de vijftiende zitting.

Bl. 502. (486) Dit besluit werd waarschijnlijk genomen, opdat men, volgens het getal der afdeelingen, de katechismus éénmaal 's jaars, in de daarover te houdene leerredenen, voegelijk konde afhandelen. Verg. de *Handel.* der nat. synode van het jaar 1586; art. 61.

Bl. 502. (487) Zie de *Handel.* dier syn. vr. 59.

Bl. 502. (488) Zie dezelfde *Handel.* vr. 28.

Bl. 505. (489) Zie de laatste *Handel.* van de zeventiende zitting dier synode. Van toen aan is de H. katechismus in de Nederlandsche hervormde kerk algemeen in gebruik gekomen en gebleven. Met al haar gezag hadden te voren noch nationale noch provinciale synoden het zoo verre kunnen brengen. Niet alleen weigerden reeds vroeg vele predikanten over den katechismus 's namiddags leerredenen te houden, maar zelfs veroorloofden zij zich andere katechismen daartoe te kiezen. Hier tegen werd, reeds ten jare 1587, in de synode van Zuidholland wel een besluit genomen, volgens derzelver handelingen; art. 56; maar hetzelve was vruchteloos.

Bl. 505. (490) Zie de *Handel.* der prov. syn. van H. en Z. van het jaar 1574; art. 2, de *Handel.* der nat. syn. van het jaar 1578; art. 54; en de partikuliere vragen beantwoord in de nat. syn. gehouden in het jaar 1581; art. 19.

Bl. 506. (490*) Deze geschiedkundige aanmerking hebben wij ontleend uit het oorspronkelijk *Protokol van de eerste vergaderingen en de synoden in de landschap van Drenth, beginnende* 1598 *tot* 1622. Uit de synodale handelingen van *Groningen* en de *Ommelanden*, op de jaren 1613 en 1614, blijkt het, dat in die provincie insgelijks de katechismus van VAN MARNIX gebruikt, maar ook toen weldra in onbruik weder gekomen is. Maar welke en hoedanig was die *Katechismus* van V. MARNIX? Dezelve is ons nooit voorgekomen. Nergens wordt zij opgeteld onder 's mans schriften,

ten, zoo verre wij weten. Met een woord alleen vinden wij er gewag van gemaakt, doch zonder opgave van den titel, in KOECHERS *Catechetische historie der geref. kerk*; bl. 162. Ook schijnt het ons toe, dat deze *katechismus* buiten *Groningerland* en *Drenthe* niet zeer bekend is geweest. Ten minste in het jaar 1679 gaf een *Dordrechtsch* boekhandelaar in het licht een *Kort begrijp, inhoudende de voornaamste hoofdstukken van de christelijke religie*, als een oud maar niet bekend stuk; want op den titel las men, dat hetzelve gevonden was onder de schriften van wijlen V. MARNIX heer VAN ALDEGONDE. Zie TE WATERS *Hist. van het verbond der edelen;* III bl. 86. Dit stuk is toch hoogstdenkelijk de, in den tekst door ons vermelde, katechismus geweest.

Bl. 506. (491) Van dit kort begrip hopen wij in het vervolg nader te spreken.

Bl. 507. (492) Men ziet dit uit de *forme des nachtmaals*, te vinden in de m. a. *Christelicke ordinantien der N. ghemeynten* CHRISTI enz.

Bl. 508. (493) Zie de *Handel.* dier synode; art. 69. Men vreesde er inzonderheid voor, dat zulk eene houding bij het genieten des heiligen avondmaals ligtelijk weder aanleiding konde geven, om het brood te aanbidden.

Bl. 508. (494) KOELMAN berigt dit in zijn a. w. bl. 184—186; maar noemt de plaats niet, waar VOETIUS dat verhaalt.

Bl. 509. (495) Zie ENGELSMA's *Volglijst van predikanten onder de klassis van Zevenwouden;* bl. 122, 123. Bij de bediening des doops aan eenen bejaarden is het ook van ouds her tot heden toe de gewoonte geweest, dat dezelve dien knielende ontving, schoon zulks anders al vroeg aan de vrijheid der gemeenten werd overgelaten, ten minste in Zuidholland, volgens de handelingen der synode van die provincie ten jare 1603 art. 18. Bij de kerkelijke plegtigheid van het bevestigen eenes predikants is het knielen van denzelven, onder de handoplegging, nog algemeen, en bij de kerkelijke plegtigheid der bevestiging eens huwelijks, het knielen der getrouwden, volgens het formulier, dat daartoe is opgesteld, onder het gebed, ook op vele plaatsen in gebruik gebleven. Bl.

Bl. 510. (496) Dit gebed is het laatste stuk, dat in de gemelde liturgische schriften voorkomt, zoo als men dezelve vindt achter de nederlandschduitsche vertaling van het N. T. met de aanteekeningen van A. MARLORATUS, in het licht verschenen ten jare 1568. Dan op last der nationale synode, te *Middelburg* gehouden, in het jaar 1581, is dat formulier uit de liturgische schriften geligt, en den drukkers aangediend, hetzelve er niet weder in te plaatsen. Zie de *Handel.* dier synode; art. 81.

Bl. 510. (497) Zie de *Kerkordening* dier synode; art. 65. Het besluit der nationale synode, gehouden in het jaar 1578, hieromtrent, leest men in derzelver *Handel.* art. 58.

Bl. 512. (498) Zie BEKKERS *Vriesche godgeleerdheid;* bl. 663. In Vriesland wordt doorgaans de predikant nog ter begravenis genoodigd. Hij is de eerste, die achter het lijk gaat, vanwaar men dit den *voorgang* noemt. Na de begravenis doet de predikant aan den zoo geheetenen leedmaaltijd een toepasselijk gebed, gelijk vervolgens zulk eene dankzegging. Zeer vele predikanten hadden voor eenige jaren nog de gewoonte, om in het sterfhuis, eer het lijk werd uitgedragen, eene kleine aanspraak aan de bloedverwanten en vrienden des overledenen te doen; en mogelijk is wel die gewoonte nog niet geheel verdwenen. Naar ons berigt is, zijn er zelfs nog eenige predikanten, die, wanneer het lijk in de kerk begraven wordt, dan op den predikstoel klimmen, en eene beknopte rede houden, ter troosting en stichting. Ook meenen wij, dat in andere provinciën het houden van eene beknopte rede hier en daar nog wel eens geschiedt, zelfs wanneer het lijk buiten de kerk wordt begraven. Doch in dat geval heeft het houden van zulk eene rede plaats bij het graf, op het kerkhof. In de meeste, zoo niet alle, provinciën worden doorgaans de predikanten nog ter begravenis genoodigd, en zij geven ongenoegen, wanneer zij zich daarvan verschoonen. Zelfs dit is van het houden der lijkpredikatiën nog een overblijfsel.

Bl. 512. (499) Dit hebben wij ontleend uit de *Drenthsche* syn. handelingen van dat jaar; § VI Grav. 3. Zoo sterk

 was

was men in *Drenthe*, van vroege tijden af, gezet op het houden van lijkpredikatiën, dat toen in het jaar 1633 bij deszelfs synode die van Overijssel door eenen brief zeer aandrong op het afschaffen van zulk eene plegtigheid, dezelve door de eerstgenoemde met deze redenen werd aangeprezen, vooreerst, omdat bij dusdanige gelegenheid de gemeenten van de pauselijke misverstanden te meer afkeerig konden worden gemaakt; ten tweede, omdat men langs dien weg nog al menschen onder de prediking van het Evangelie aantrof, die anders van den openbaren godsdienst geen gebruik maakten; en ten derde, omdat de *conciones funebres* mede een middel waren, om, naar het bevel van den Apostel, Gods woord rijkelijk te verkondigen. Dit is ontleend uit de *Handel. der Drenthsche synode* van het jaar 1633, den 10 van wintermaand gehouden; art. 45, en vergeleken met de hiervoor reeds gemelde aanteekeningen van Mr. J. TONCKENS. De bijgebragte redenen waren alle te dien tijde niet te verwerpen, en de twee laatste zouden nog heden in sommige gemeenten als van kracht mogen gehouden worden.

Bl. 512. (500) Ook dit is ontleend uit de *Drenthsche syn. Handel.* van het jaar 1660; art. 74, vergeleken met die van het jaar 1663; art. 30, en van het j. 1668; art. 23. Nog ten jare 1730, toen de nieuwe *Drenthsche* kerkorde werd vastgesteld, vond men het noodzakelijk, bij het in de kerkorde van het jaar 1638 in het derde h. art. 69 bepaalde, betrekkelijk het houden van de lijkpredikatiën, te voegen; „ de klassen zullen, met bedreiging der kerkelijke censu„ re, alle superstitiën, omtrent verstorvene ligchamen, en „ op begravenissen trachten te verhoeden." In eenige gemeenten van Noordholland heeft plaats, dat, wanneer een lijk zoo zoo uitgedragen staat te worden, in de tegenwoordigheid der vrienden, die hetzelve de uiterste eer willen aandoen, de koster zich nevens de kist, half opengeschoven, plaatst, en eenige hoofdstukken of gedeelten van hoofdstukken des Bijbels voorleest. Ook dit is nog één der vroegere roomsche overblijfselen.

Bl. 513. (501) Zie de *Handel.* dier syn. art. 46.

Bl.

Bl. 513. (502) Zie de *Handel.* dier syn. art. 59. Dit verbiedend synodaal besluit was overeenkomstig met den inhoud van het *Formulier*, waarmede de *dienaars des goddelijken woords in hunnen dienst bevestigd werden*, en volgens hetwelk zij zich plegtiglijk verbonden, om 's *Heeren woord*, *door de schriften der profeten en apostelen geopenbaard*, *grondelijk den volke voortedragen en toeteeigenen*, *zoo in het gemeen*, *als in het bijzonder*. Dit toch ziet op het verklaren van de belangrijkste bijbelboeken, bij groote gedeelten in ééns; gelijk de beroemde HERINGA, in de voorrede voor zijne onlangs uitgegevene *Bijbeloefeningen*, bl 7, te regt heeft aangemerkt. Te *Arnhem* had hetzelve nog plaats in het jaar 1588, blijkens een uittreksel uit de raadsresolutiën dier stad. „ Den 14 januarij 1588. Door den kerkenraed aan den magistraet kennis gegeven zijnde, dat Dom. FONTANUS, het Evangelie van MATTHÆUS afgepredikt hebbende, in beraed had gegeven, om in zijne predikatiën den propheet JEZAIAS of de openbaring van JOHANNES te expliceeren, heeft de magistraet, op goedvinden van den kerkenraed, verstaen, dat D. FONTANUS in zijne predikatiën den profeet JEZAIAS verklaren zoude." Zie VAN HASSELTS *Kronijk van Arnhem;* bl. 234. Men ziet tevens hieruit, welk eene ondergeschiktheid aan den magistraat er bij den kerkenraad was, en welk een gezag gene over dezen had. Te *Middelburg* stonden in het jaar 1574 zoodanige beschikkingen geheel aan den hervormden kerkenraad. Aan dezen gaven het de predikanten toen den 21 van hooimaand in de keus, over welk bijbelboek zij in het vervolg zouden prediken. Men koos voor VAN DER HEYDEN *het Evangelie van* JOHANNES, en voor D'HOORNE *de handelingen der Apostelen;* zonder daarin den magistraat der stad te kennen. Zie TE WATERS *Kort verh. der ref. van Zeeland;* bl. 402, 403. Verbreiding van bijbelkennis, de grondslag van eenen redelijken godsdienst, was het hoofddoel van eene zoo prijzenswaardige inrigting, om van tijd tot tijd door éénen predikant een geheel boek der heilige schrift te doen verkla-

 ren.

ren. Jammer was het, dat die inrigting zoo korten tijd stand heeft gegrepen.

Bl. 514. (503) Zie de *Handel.* d. s. art. 56.

Bl. 514. (504) Zie de *Partikuliere vragen, in die synode beantwoord;* vr. 20.

Bl. 514. (505) Dit geschiedde in de synode van Stad en lande nog ten jare 1692 volgens derzelver handelingen; art. 53. Het overige in den tekst alhier is ontleend uit de *Handel.* der synode van *Drenthe*, gehouden in het jaar 1643; art. 104. Deze wijze van, het geheele jaar door over de oude zondagsteksten te prediken heeft mede aanleiding gegeven tot een voortdurend gebruik van het zoogenoemde *Evangelieboek*, dat, reeds lang voor de hervorming in de scholen ingevoerd, alzoo tot onze tijden toe er in gebleven is. Na het midden der zeventiende eeuw begon echter het prediken over de gemelde teksten al minder te geschieden. KOELMAN teekent in zijn m. a werk, bl. 105 aan, dat het in zijnen tijd, namelijk in het begin van het laatste vierde gedeelte der gemelde eeuw, nog slechts in sommige provinciën plaats had. Hij voegt er bij, dat het volk zulks gaarne had. Merkwaardig is hetgene hij verder verhaalt, van vele gemeenten, waar men over vrije teksten predikte, schrijvende; „ eenige leeraars prediken ettelijke „ kapittelen menigmaal; in sommige steden preekt men, jaar „ in jaar uit, éénigen Evangelist. Zoo maakt men zich het „ prediken gemakkelijk, en vermijdt men de moeite van „ studeren." Overblijfselen van het oude prediken over een ruim gedeelte der h. schrift, bij wijze van vervolg, zijn er nog hier en daar in groote gemeenten. Ten voorbeelde moge strekken de gewoonte in de gemeente van *Middelburg*, waar men, in twee weekbeurten, den geheelen Bijbel, en die in de *Leeuwaarder* gemeente, waar men het oude testament alleen, in éene weekbeurt, naar vervolg, verklaart.

Bl. 514. (506) Flaauwe sporen ontdekt men nog van het prediken over de Evangelie of zondagsteksten in het jaarlijksch prediken over de lijdensstoffen, uit de vier Evangeliën

ont-

ontleend. Meer duidelijke sporen er van vond men nog onlangs in de provincie van *Groningen*, zoo wel in de stad, als ten platten lande, waar zij echte door het besluit der christelijke synode onlangs ten jare 1818 geheel zijn uitgewischt, door het afschaffen van prediken op nominatie. Eene gemeente, leeraarloos zijnde, had de gewoonte eenige predikanten, volgens eene vooraafgemaakte nominatie, tot zich uittenoodigen, ten einde zij hunne gaven mogten doen hooren. En dan vo derde men van hen, dat ze predikten over den, van ouds op zulken zondag vallenden, evangelietekst.

Bl. 514. (507) Sommige predikanten, die de evangelie of zondagsteksten niet meer verkozen, predikten wel liever over vervolgteksten, zoo als in de vroegste tijden; maar vooreerst waren doorgaans die teksten toen veel kleiner; zij behelsden niet zoo zeer een geheel geschiedkundig verhaal, of een gansch redebeleid; slechts vier of zes verzen gaven, naar men meende, stof genoeg. En ten tweede de leerredenen, daarover gehouden, waren niet meer zoo zeer eigenlijk gezegde homiliën, gelijk zij voorheen waren geweest; het waren doorloopige tekstverklaringen, met eene lange of korte opzettelijke toepassing achter dezelve. Dan in de achttiende eeuw verviel men langzamerhand tot zulk een uiterste, dat men niet zelden eenige weinige bijbelwoorden geheel uit het verband rukte, en die tot eenen tekst nam, om er over te prediken. Dit wa wel het ergste misbruik, dat men van de vrijheid in dezen maken konde.

Bl. 515. (508) In de hervormde gemeente der stad *Groningen* niet alleen, maar ook in die der geheele provincie, wordt bij de, in den tekst gemelde, gelegenheid het volgende formulier gebruikt.

„ De christelijke gemeente wille zich nu stellen voor het „ aangezigt des Heeren, en ter belijdenis haars geloofs op „ de navolgende vragen ongeveinsdelijk antwoorden.

„ Ten eerste vraag ik U, of Gij met met mij van har„ te gelooft en bekent, dat de boeken des O. en N. T. „ Gods eenig en waarachtig woord zijn; en dat in deze„ ve, naar aanwijzing van de artikelen des christelijken ge-

„ loofs,

„ loofs, de eenige volkomene en genoegzame leer der za-
„ ligheid begrepen is, en in onze kerken geleerd wordt?
„ Die dit bekennen en gelooven, die zeggen met mij?
„ ..... ja!
„ Ten tweede, of Gij niet met mij van ganscher harte
„ glooft en bekent, dat wij, in ons zelve, door de zonde
„ gansch bedorven, en tot alle goed onduchtig zijnde, de
„ zaligheid uit en door ons zelve of eenige onze bekwaam-
„ heid en waardigheid onzer werken geenszins verkrijgen
„ kunnen?
„ Die zulks gevoelen en bekennen, die zeggen met mij?
„ ..... ja!
„ Ten derde, of Gij met mij van ganscher harte gelooft
„ en opregtelijk belijdt, dat wij alleen uit loutere liefde en
„ genade Gods, van wege de waardigheid der verdiensten
„ JESU CHRISTI, onzes eenigen en volkomen Zaligmakers,
„ door de verlichting en krachtige werking des H. Gees-
„ tes, de zaligheid ontvangen, en in dezelve tot het einde
„ toe behouden en bewaard worden?
„ Die hetzelve gelooven en belijden, die zeggen met mij?
„ ..... ja!
„ Ten laatste, of Gij met mij van voornemen zijt, bij
„ dezelfde zuivere leer en belijdenis des geloofs, door Gods
„ genade, tot het einde uws levens toe te volharden, en
„ ook daar beneven alle naarstigheid aantewenden, om de
„ zonden te haten en verlaten; en deze leer, in ware liefde
„ jegens God en den evennaasten, door alle goede werken
„ der godzaligheid, geregtigheid en matigheid, ter eere Gods
„ en stichtinge zijner gemeente te beleven?
„ Die van zoodanigen voornemen zijn, die zeggen met
„ mij? ..... ja!
„ Nu de God des vredes zelf heilige ons allen geheel
„ en al! en onze geheel opregte geest en ziel en ligchaam
„ worde onberispelijk bewaard tot op de toekomst onzes
„ Heeren JESU CHRISTI! Hij, die ons geroepen heeft, is ge-
„ trouw, die het ook doen zal. Hem zij de eer en prijs
„ in de eeuwigheid! Amen."

Dit

Dit formulier schijnt van zeer vroege herkomst te zijn. Wanneer hetzelve vervaardigd en het eerst gebruikt is geworden, hebben wij niet kunnen opsporen. In de synodale handelingen der kerk van de provincie Stad en Lande vinden wij er het eerst gewag van gemaakt op het jaar 1659; art. 61. Dan het blijkt uit die handelingen, dat het voorhouden van zoodanige vragen, te dien jare, in deze en gene gemeenten der provincie, reeds gebruikelijk was. Alleen nam men toen het besluit hetzelve algemeen te maken. Waarschijnlijk is er bij de gemeenten, waar zulk een gebruik reeds was, toen geen formulier geweest, dat men volgde, maar had elk predikant daartoe zijn eigen opstel, of wel de vijf vragen achter het doopsformulier voor bejaarden. En alzoo zijn er misschien gronden genoeg, om te denken, dat in de synode van het jaar 1659 het naderhand overal gevolgde formulier vervaardigd is. In de synoden van de jaren 1660 en 1661 werd het genomen besluit zeer sterk aangebonden, wijl er toen nog gemeenten waren, in welke het niet werd uitgevoerd; ja men bleef er in de synoden op aandringen, tot dat zulks overal plaats had. Volgens de synodale handelingen van het jaar 1667 geschiedde het toen alom in de gemeenten, sedert welken tijd dan ook daarin tot heden toe geene verandering gekomen is. Nadat deze gewoonte in al de gemeenten van Stad en Lande twintig jaren reeds had stand gegrepen, wekte de synode van Stad en Lande de korrespondenten der overige synoden op, om hun best te doen, dat het gemelde gebruik in de gemeenten van hunne provinciën ook mogt worden ingevoerd, blijkens de handelingen van het jaar 1687 art. 20. Doch de overige synoden weigerden hetzelve intevoeren, zoo als blijkt uit de handelingen der synoden van Stad en Lande, gehouden in het jaar 1688 art. 20, in het jaar 1689 art. 21 en het jaar 1690 art. 21. Van de synode van Vriesland ontving men berigt, dat dit gebruik plaats had te *Leeuwaarden*, te *Sneek* en op de *Jouwer*, doch dat anders de klassen van het gewest, schoon zij hetzelve niet afkeurden, liever nogtans bij de oude gewoonte blijven wilden. Men vindt de-

deze historische aanmerkingen bevestigd in het werk van BRUCHERUS, *Gedenkboek van Stad en Lande*, bl. 275.

De gewoonte van zoo wel belijdenis als voorbereidingspredikatiën te doen, heeft, sedert de vroegste tijden, in de meeste provinciën, stand gehouden. In Vriesland echter zijn de belijdenispredikatiën allengs achtergelaten, hoe meer plegtig ook in het eerst aldaar de leden der gemeente tot de viering van het h. avondmaal werden opgewekt. Zoo maakte men, bij voorbeeld, te *Bolsward* in het jaar 1580 deze verordeningen; I dat in de laatste week voor het avondmaal des dingsdags eene predikatie zoude gedaan worden ter bijzondere opwekking, om hetzelve te vieren; II dat den volgenden donderdag eene predikatie zoude gedaan worden *van die proue* (welke vervolgens genoemd werd de *proefpredikatie*, zoo als zij, overal in Vriesland geschiedende, daar nog dien naam draagt) III dat men des vrijdags het examen zoude houden aan het huis van den predikant met dezulken, die voor het eerst begeerden ten avondmaal te gaan en tot de gemeente zich te begeven; IV dat men des zaterdags namiddags de hoofdsom der christelijke leer zoude voordragen. Dit was de *belijdenispredikatie*.

Een woord zij hier ook nog gezegd van de huisbezoeking der predikanten, zoo als men die noemt, voor het vieren van het heilig avondmaal. Deze zoo nuttige inrigting schijnt wel al vroeg, doch niet algemeen, plaats gehad te hebben. Ten minste op de Zuidhollandsche synode, in het jaar 1593, werd het wel niet raadzaam geoordeeld dezelve geheel natelaten, gelijk in sommige gemeenten geschiedde, maar toch aan de wijsheid der kerkenraden toevertrouwd, om daarin te handelen naar hetgene meest stichtelijk was.

Bl. 515. (509) Zie de *Handel.* dier syn. art. 64.

Bl. 517. (510) In het 75 art. van de *Handel.* dier syn.

Bl. 517. (511) Dit had bijzonder plaats in Zeeland, daar men echter hiermede geen oogmerk had, om aan het bijgeloof voedsel toetedienen, wijl men er zeer ingenomen was tegen het vieren van de drie jaarlijksche feesten. Maar het volk was van ouds gewoon geweest, om den eersten dag

na

na zulk eene feestviering werkeloos door te brengen, en uitspanning te nemen. Ook de ondervinding heeft vervolgens geleerd, dat het bijgeloof daardoor niet bevorderd is geworden. Dat was er zoo verre van af, dat men integendeel op zulk een' dag aan godsdienstige verrigtingen geheel geen' lust had. In de kerken zoo der steden als der dorpen werd voor den middag wel gepredikt; maar voor weinige menschen. En naauwelijks was die schaars bezochte godsdienstoefening geëindigd, of men zag de straten en wegen gevuld met lieden, die, als op kermisdagen, zich verlustigden. De luidruchtigste vermaken werden vooral dan genomen, inzonderheid ten platten lande. En dit is nog heden zoo. Zeer sterk hebben, voornamelijk in de eerste tijden, de kerkenraden en klassen van Zeeland hier tegen geijverd, maar zonder een' gewenschten uitslag. De staten der provincie verboden der geestelijkheid zulken ijver met zware bedreiging. Verg. KOBEMANS a. w. bl. 140. Nergens was men van de eerste tijden af zoo zeer ingenomen tegen het godsdienstig vieren der drie jaarlijksche feesten, als in *Zeeland*. Het prediken zelfs over de zoogenoemde lijdensteksten was er altijd het volk onaangenaam. Gedurende de weken, waarin zulks geschiedde, voelde men zich het minst opgewekt, om den gemeenschappelijken godsdienst bijtewonen.

Bl. 518. (512) Zie de *Handel.* der nat. syn. van *'s Gravenhage* ten jare 1586 gehouden; art. 56, 60. Van dien tijd af en langs zulken weg is in gebruik gekomen, dat men in de nederlandsche hervormde kerk op de drie jaarlijksche feesten 's Heeren heilig avondmaal gevierd heeft. Ten aanzien van het vieren van nieuwjaars en hemelsvaartsdag bleef nogtans alles politiek, en de kerkelijken hadden geene magt, om hierin eenparigle̊ijk te handelen. In sommige provinciën werd op die dagen gepredikt, in andere weder niet. Zelfs in Zuidholland klaagde men op de synode ten jare 1624 nog over de groote ongelijkvormigheid, die daarin plaats had.

In de kerkordening der nationale, *Dordrechtsche* synode van het

het jaar 1619 ziet men het, op de *Haagsche* synode ten jare 1586, goedgevondene, betrekkelijk het vieren van het heilig avondmaal op de feestdagen, bekrachtigd, zoo echter, dat de hieromtrent te makene schikkingen aan de vrijheid der gemeenten werden overgelaten. In de meeste gemeenten had het vieren van het heilig avondmaal op de feestdagen toen reeds plaats. Uitgezonderd waren en bleven vooral eenige zeer voorname gemeenten, zoo als die van *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Middelburg*, *Groningen*, *Delft*, *Gorinchem* enz. In latere tijden volgden al gaande weg vele gemeenten het voorbeeld van deze; doch niet zelden verwekte zulks een hevig volksgemor. Te *Utrecht*, onder anderen, waar de kerkenraad ten jare 1652 de bediening des avondmaals vaststelde om de drie maanden, kwam een groot deel der gemeente in opstand, schreeuwende, dat daardoor het geheele christendom de bodem was ingeslagen. Dit ging zoo verre, dat er vervolgens een openbare twist uit ontstond tusschen de beide Utrechtsche hoogleeraars F. BURMAN en A. ESSENIUS, van welke de eerste tegen en de tweede voor de verandering was. Zie KOELMANS m. a. w. bl. 211—213. In de meeste provinciën werd, inzonderheid ten platten lande, naar het goedvinden der laatste nationale synode van *Dordrecht*, hierin gehandeld; en in vele gemeenten ook met den tijd geene verandering gemaakt. Vele gemeenten in *Zeeland* en *Vriesland* moeten hiervan worden uitgezonderd. In de provincie van *Groningen* werd het h. avondmaal gevierd eerst om de twee maanden, en na het jaar 1646, volgens het besluit der toen gehoudene synode, om de vier maanden.

Bl. 518. (513) Zie de *Kerkordening* dier synode; art. 67.

Bl. 518. (514) Zie de Handel. der prov. syn. van *Dordrecht* ten jare 1574 gehouden, art. 50; die der nationale synode ten jare 1578 ook aldaar gehouden, art. 77, en die der nationale Middelburgsche van het jaar 1581, art. 34. Nergens heeft men meer geijverd tegen de orgels in de kerken, dan in *Zeeland*. In die provincie worden heden nog, niet alleen in de dorpskerken, maar ook in die der steden zelfs, zeer weinige orgels gevonden. Over het bespelen van het kerkorgel, bij het uitgaan der gemeente, ontstond ten

ja-

jare 1589 te *Arnhem* een onaangename twist tusschen den magistraat en de predikanten, welke die muzijk niet dulden konden. Dan de magistraat dreef zijne zaak ten sterkste door, het daarvoor houdende, dat dezelve niet kerkelijk, maar politiek was, en de godsdienst er niet door gestoord werd. Zie V. HASSELTS *Kronijk van Arnhem;* bl. 238.

Bl. 519. (515) Zie KOELMANS a. w. bl. 186 en 187. Eerst ten jare 1638 gaf de Zuidhollandsche synode te *Delft*, volgens hare handelingen art. 50, vrijheid aan de gemeenten, om de orgels te gebruiken. Maar vele gemeenten bleven er niettemin nog zeer tegen bevooroordeeld. In andere provinciën was het vooroordeel nog sterker.

Bl. 520. (516) Zeer oud was dit gebruik. In Vriesland gaf hertog ALBERT VAN BEYEREN reeds ten jare 1399 daartoe last aan de geestelijkheid en de gemeenten. Zie het *Charterb. van Vriesl.* I bl. 291. En in de *Oude Vriesche wetten* las men reeds veel vroeger X d. § 30 *Huasu een land selle vil, dat hyt wr sine ghae kerka biede;* d. is, „zoo iemand een land verkoopen wil, moet hij het over de kerk van zijn dorp laten afkondigen.”

Bl. 520. (517) VAN HASSELT teekent aan in zijne a. *Kronijk* v. A. bl. 220, dat te *Arnhem*, voor de kerkhervorming, alle proklamatiën van koop en verkoop in de kerk geschiedden, maar dat dezelve sedert het jaar 1580, alle zondagen, na het luiden eener klok, om het volk bijeen te roepen, gedaan werden voor het stadshuis van eene puije, die tot dat einde alleen toen getimmerd was.

Bl. 520. (518) Zie deze *kerkorde*, hiervoor (308) nader vermeld; D. III, art. 71. *Lotting*, in den tekst vermeld, was in *Drenthe* een volksgerigt, waarin burgerlijke en lijfstraffelijke pleitgedingen behandeld en beslecht werden. Zij bestond uit den drost van het landschap en vier en twintig *Etten* of regters. Zie het *Drenthsche landregt;* I B. en PICARDTS *Annales Drenthiæ*, bl. 163. Zoodanige *Lottingen* werden driemalen 's jaars op onderscheidene plaatsen gehouden, de eerste maandags na paschen, de tweede dingsdags na pinksteren, en de derde op St. MAGNUS dag. Zie

het *Olde landrecht van Drenthe;* § II. Oorspronkelijk, zegt PICARDT, zijn het inquisitiegerigten geweest, het woord afleidende van *loof* (geloof) en *ding* (van *dingen*, pleiten) een *gerigt.* Hij bewijst echter zijn zeggen niet. Ook de oorsprong van het woord moet men zoeken niet in *loof*, maar in *hloot* of *loot*, dat zamengeroepen *volk* beteekende, (volgens het *Altfries. Wörterb.* van WIARDA) en *ding*, een gerigt, gelijk *gooding* in *Drenthe* een gerigt beteekent van het *goo.* Het woord *goo* beteekent soms een geheel landschap, en soms slechts een dorp. Van dit *goo* komt ook *goorsprake*, in den tekst gemeld; het is dus eigenlijk *goosprake*, *dorpssprake*, en verbasterd in *goorsprake*, zoo als *Hagesprake* bij de Drenthenaars in *hagelsprake.* Het woord *hagesprake* beteekent eigenlijk eene bijeenkomst in bosschen (*hagen*) om over regtszaken te spreken, gelijk PICARDT in het a. w. bl. 164 zeer wel aanmerkt. Eindelijk zij hier nog aangemerkt, dat ook in Oostvriesland het koninklijk consistorium (waarvan wij hiervoor (65) melding hebben gemaakt) onlangs in navolging van de christelijke synode der Nederlandsche hervormde kerk, gehouden ten jare 1817, in 's *Gravenhage*, verboden heeft, om van den predikstoel aftelezen zoodanige bekendmakingen, welke het godsdienstig gevoel storen, en aan de bevordering van het hooge doel des openbaren godsdiensts nadeelig zijn.

Bl. 521. (519) Verg. onze *Kerkelijke gesch. van de achttiende eeuw;* IV bl. 54.

Bl. 522. (520) Over het praktisch gebruik der geloofsleer in de liturgiën zie de *Theses Salmur.* P. III p. 656, coll. p. 627 & 642 en over het nut der liturgische schriften C. W. F. WALCH's *Gedanken von der geschichte der glaubenslehre;* bl. 144 en volgg. ook BEENGELS *Archiv fur die theologie und ihre neueste literatur;* II B. bl. 480 en volgg.

Bl. 522. (521) Zie de *Handel.* dier syn. H. I art. 1.

Bl. 523. (522) De titel was *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii*, hiervoor (417) reeds breeder opgegeven.

Bl. 523. (523) De titel was *Liturgia sacra seu ritus mi-*

nis-

nisterii in ecclesia peregrinorum profugorum propter Euangelium CHRISTI *Argentina. Adiecta est ad finem brevis apologia pro hac liturgia, per* V. POLLANUM, *Flandrum* 1551. Deze POLLANUS of POLANUS had zich te *Londen* gevestigd met zijne gemeente in het jaar 1549, en werd als derzelver leeraar ten jare 1551 door den koning gewettigd. Niet lang daarna werd aan een gedeelte van deze gemeente door den koning de stad *Glastonbury* ter bewoning toegestaan; en hetzelve vormde zich daar tot eene afzonderlijke gemeente, die V. POLANUS tot haren leeraar kreeg. Zie DATHEENS *Entschuldiging der verjagten Christen* enz. 1563; bl. 8.

Bl. 524. (524) Dat die overzetting er toen geweest is, blijkt uit de voorrede van M. MICRON voor het, door hem bearbeide, zakelijk uittreksel dezer kerkorde, hetwelk ten jare 1554 is uitgekomen, en waarvan in de volgende aanteekening nader gewaagd zal worden. Zie deze voorrede bl. 4.

Bl. 524. (525) De titel van dit *zakelijk uittreksel* was *Christelicke ordinantiën der nederlandsche ghemeynten* CHRISTI, hiervoor (417) breeder opgegeven. Op den titel leest men ook, dat deze Ordinantiën *met bewillinghe der dienaren ende ouderlingen der ghemeynten* CHRISTI *te Londen ten trooste ende nutte aller gheloovighen ghetrouwelick met alder neersticheyt tsamen gevoecht ende wtgestelt zyn door* M. MICRON. Volgens dit bijvoegsel zoude men ligtelijk kunnen meenen, dat het boekje niet moest beschouwd worden als een kort begrip van het werk des superintendents *à* LASCO, maar als een meerendeels oorspronkelijk werk. Dan in de opdragt van de vermelde *Forma ac ratio* laat *à* LASCO zelf zich dus uit: „ Adumbratus sane erat (hic „ libellus) cum adhuc in Anglia ministerio nostro fungere- „ mur, atque adeo etiam a collega nostro D. MARTINO MI- „ CRONIO, compendio quodam, flandrice redditus." MICRON was een *Vlaminger*. Verg. hiervoor (416) Van hier dit *flandrice redditus*. In Engeland echter schijnt dit uittreksel slechts in het latijn, als een handschrift, gebruikt, en niet door den

druk gemeen gemaakt te zijn. De vlaamsche vertaling geschiedde eerst na de verstrooijing der gemeente, en toen verscheen zij ook wel dra in het licht. Dit woordelijk berigt van *à* LASCO overtuigt er ons mede van, dat VOETIUS, VENEMA, ENS en zoo vele anderen het niet wel hebben, verhalende, dat dit *zakelijk uittreksel der kerkordinantien* door MICRON in het latijn opgesteld, en door UITENHOVE in het neêrduitsch vertaald is. V. VOETII *Polit. eccles.* T. I P. I L. II Tract. I C. I p. 350. VENEMAE *Hist. eccles.* VII p. 276; en het meermalen aangehaalde *Kort berigt* van ENS bl. 167 en 168. Het is mogelijk dat MICRON het latijnsche uittreksel vervaardigd heeft; maar zelf was hij er dan ook de neêrduitsche vertaler van. LE LONG heeft in zijn *Histor. verhaal*, m. a. bl. 41—47 de geheele voorrede van dit, gelijk hij het te regt noemt, zeer zelden voorkomend boek woordelijk zijnen lezeren medegedeeld. Ook vindt men aldaar bl. 48 en 49 eene lijst der hoofdstukken van dit werk.

Bl. 524. (526) Zie TRIGLANDS K. G. III bl. 169.

Bl. 524. (527) Vid. VENEMAE *Hist. eccl.* VII p. 276. Men verg. het *Hist. verh.* van LE LONG; bl. 55.

Bl. 525. (528) Zie de *Historie der reformatiè van de kerken van den Palts en Geneve;* door J. WILHELMIUS; I bl. 155, 156. Conf. VOETII *Pol. eccl.* l. l. VENEMAE H. E. VII p. 277.

Bl. 526. (529) Zie het a. w. van ENS; bl. 171.

Bl. 526. (530) Zie het a. w. van ENS; bl. 195—204 en 224.

Bl. 526. (531) Dat dit zoo is, bleek allerduidelijkst uit het *gebed na de predikatie*, hetwelke wij in onze nederlandschduitsche liturgische schriften achter UITENHOVE's overzetting des N. T. ten jare 1568 vinden. Toen deze in het licht kwamen, ten dienste der nederlandschduitsche hervormde kerk, las men in dat gebed hetgene wij hier woordelijk willen overnemen. *Inzonderheyt bidden wy U voor onsen genadichsten kuer ende landvorst, hertoch* FREDERICK *paltzgraue, mitsgaders zijner keurvorstelicker ghenaden ehegemael, de ionghe heere, zynen sone* enz. Men las dit in dat gebed ter plaatse, waar men vervolgens las: *Inzonderheid bidden wy voor de Conincklycke majesteyt van Spaegnien*, en lang na-

naderhand las; *Inzonderheid bidden wy U voor de overheden* ——— *voor de edele wyze heeren, de staten generaal van deze vereenigde nederlanden* enz.

Bl. 527. (532) De inhoud der liturgische schriften achter de gemelde vertaling des N. T. was deze; *Forme, om den h. doop wt te rechten; — Eene corte ondersoeckinghe des gheloofs ouer de gene, die haer tot der ghemeynten begeuen willen; — Forme, om dat h. Avontmael te houden; — Forme, om de huwelicken voor de ghemeynte te bevestighen; — Ghebedt des sondaechs voor de predicatie; — Ghebedt des sondaechs nae de predicatie; — Ghebedt voor de leere des Catechismi; — Ghebedt nae de leere des Catechismi; — Ghebedt ende openlicke belydinghe der sonden des werckdaechs voor de predicatie; — Ghebedt nae de zelue predicatie; — Dat morgen ghebedt; — Dat avondt ghebedt; — Ghebedt voor eten; — Ghebedt by den cranckken ende aenghevochtenen;* — Een tweede *ghebedt* voor dezelve; — *Ghebedt by de begrauinghe der dooden.* Met dit overzigt van den inhoud der liturgiscbe schriften, zoo als zij bij de stichting der hervormde gemeenten ten jare 1566 en bij derzelver herstelling in het jaar 1572 begonnen gebruikt te worden, vergelijke men den inhoud der liturgische schriften, zoo als zij na het jaar 1619 gebruikt zijn geworden, en men zal zien, welke bijzondere formulieren er van tijd tot tijd zijn bijgevoegd. Het gebed wijders *by de begrauinghe der dooden* is het eenigste, dat er uit weggelaten is, sedert het jaar 1581. Zie onze aanteekening (496) De orde in de oude verzameling der liturgische schriften zal men zien, dat ook gansch anders is, dan in de latere. Eindelijk voor de rubriek der gebeden stond, in de oude verzameling, *Christelicke ghebeden, die men in de* VERMANINGHE *der gheloovigen en elders gebruicken can.* Hieruit ziet men, dat in de vroegste tijden niet alleen de doopsgezinden, maar ook de hervormden hunne godsdienstige bijeenkomsten *vermaningen* hebben genoemd. Achter de psalmberijming van PHILIP VAN MARNIX, volgens de uitgave van het jaar 1591, vindt men reeds daarvoor gebezigd het woord *vergaderinghe.*

Achter die psalmberijming waren toen bij de gemelde liturgische schriften reeds deze volgende gevoegd *Forme des bans;* — *Forme van wederopneminghe des afgesnedenen;* — *Forme om te bevestigen de dienaers des woordts;* — *Forme van bevestiginghe der ouderlingen ende diakonen;* — *Den sieckentroost.* Deze formulieren alle vinden wij nog in onze gebruikelijke liturgische schriften. Achter de gemelde psalmberijming van VAN MARNIX, volgens dezelfde uitgave van het jaar 1591, waren er ook nog eenige andere formulieren bijgevoegd, die reeds ten jare 1611 in de gewone liturgische schriften niet meer gelezen werden; als een tweede *Forme des ghebedts des tsondaechs na de predicatie;* — *Ghebedt voor de school-leeringhe;* — *Een wachtghebedt.* Daarentegen leest men, onder de liturgische schriften, achter DATHEENS psalmberijming, welke, in het jaar 1611, te *Leyden*, bij JAN PAEDTS uitkwam, *een ghebet om seghen Gods over onsen arbeyt;* doch hetwelk na het jaar 1619 niet meer aangetroffen wordt, altoos voor zoo verre ons bekend is. Ten laatstgemelden jare zijn er daarentegen andere bijgekomen, als behalve het *Formulier om den h. doop te bedienen aan bejaarde personen*, het *Gebed voor de handelingen des kerkenraads;* en het *Gebed voor de vergadering der diakenen.* De twee formulieren van, uit de boeken des O. en N. T. ontleende, *Troostelyke spreuken voor kranken*, welke wij onder de liturgische schriften tot heden toe geplaatst zien, worden even als de *Ziekentroost*, reeds *woordelijk* zoo aangetroffen achter de psalmberijming van V. MARNIX. Maar de *belydenis des geloofs*, *gesteld in het Concilium van Niceën* en de *geloofsforme des* H. ATHANASIUS hebben wij, voor het jaar 1619, in de liturgische schriften nergens aangetroffen.

De liturgische schriften der waalsche kerk hier te lande waren in de vroegste tijden alle uit de Geneefsche liturgie ontleend. Zij waren deze volgende: *Confession des pechez, que le ministre fait publiquement;* — *Priere après la prédication du matin;* — *Priere extraordinaire à la fin du sermon;* — *la Forme d'administration du bapteme;* — *la*

Ma-

Maniere de celebrer la sainte cene. Geene andere formulieren hadden de waalsche gemeenten hier te lande in de vroegste tijden, dan deze vijf. Wel waarschijnlijk zijn ze opgesteld door CALVIN. V. *Dict. hist. crit. par* BAYLE; II p. 827. Naderhand zijn er, gelijk in de nederlandsch duitsche gemeente, en wel ten zelfden tijde, bijgekomen deze hier te lande toen in beide talen vervaardigde formulieren; *le formulaire de la confirmation de ministres de la parole de Dieu, tant de ceux, qui ont servi que de ceux qui n'ont point encore servi au ministère; — le formulaire de la confirmation des anciens & diacres en leurs charges; — le formulaire de l'excommunication ou du retranchement de l'eglise; — le formulaire pour reconcilier à l'eglise de Jésus Christ ceux, qui ont eté excommuniez.* Al deze formulieren zijn dezelfde met de nederlandschduitsche. Het huwelijksformulier (*la forme de celebrer le mariage*) is, wat de vragen, aan de gehuwden te doen, en hetgene daarop volgt, met een gedeelte, dat voorafgaat, betreft, ook hetzelfde met het formulier, hetwelk in de liturgische schriften wordt gevonden van de nederlandsche kerkgemeenschap. De *Geneefsche* liturgie, waaruit het overige genomen was, kwam voor het eerst uit in het jaar 1543. Wijders is achter de waalsche liturgische schriften nog gevoegd een kort onderrigt omtrent het bezoeken van kranken, alsmede een formuliergebed voor een' christen, die om des geloofs wil gevangen is. Eindelijk achter den katechismus vindt men een morgengebed; een avondgebed; een gebed voor, en een gebed na het eten; een gebed voor scholieren; een gebed bij de voorbereiding tot het h. avondmaal; een gebed bij het naderen tot de avondmaalstafel; een gebed en dankzegging na de bediening des avondmaals

Bl. 528. (555) Verscheidene plaatsen zouden daarvan ten bewijze uit de oudste uitgaven van 's mans psalmberijming, die voor het jaar 1611 tot 1619 geschied zijn, kunnen worden bijgebragt.

Bl. 529. (534) Zie de Handelingen dier syn. II h. art. 27. Tegen de gebeden der Paltsische liturgie was men het meest ingenomen.

Bl. 529. (536) Zie de Handel. derzelfde syn. VI h. art. 2.

Bl. 529. (536) Zie de Handel. dier syn. VI h. art. 13 en vergelijk hiervoor (483). De leer niet alleen, maar ook de wijze der verklaring van de leer des h. avondmaals is in beide deze formulieren dezelfde, als welke wij gevonden hebben in de hiervoor (271) en (405) vermelde eerste *onroomsche huispostil;* II D. bl. 6. Wij hebben ééne dusdanige overeenkomst zelfs in bijzondere bewoordingen ja in volzinnen gevonden.

Bl. 530. (537) Zie de Handel. dezer synode; art. 42. Eigenlijk wordt er gesproken van gebeden, die in den *katechismus* vervat zijn; dan er kunnen geene andere bedoeld zijn, dan die achter den H. katechismus gedrukt waren.

Bl. 531. (538) Uit de Handel. der provinciale synode van H. en Z. ten jare 1574 gehouden, art. 63, 66, blijkt het, dat het achter den katechismus staande doopformulier toen verkort, en algemeen werd ingevoerd. Verg. hetgene wij in den tekst, bl. 497 voorloopig gemeld hebben. Volgens het toen genomen besluit had men het gewone doopformulier, staande de synode, *corter begrepen*, en, als zoodanig, *den dienaren toeghesonden.* Vier jaren later werd in de nationale synode te *Dordrecht* dat besluit algemeen gemaakt. Zie derzelver *Handel.* art. 62. Andermaal geschiedde zulks in de nationale synode, ten jare 1581, te *Middelburg*, en voor de derde maal in de nationale synode van *'s Gravenhage*, ten jare 1586. Zie de Handel. der eerstgemelde, art. 41 en der laatstgemelde art. 52. Voor het jaar 1574 waren er in *Holland* en *Zeeland* gemeenten, waarin de predikanten een eigen formulier volgden, dat zij voor zich zelve hadden opgesteld, of, naar volkomene willekeur, slechts eene vermaning aan de ouders voor de bediening des doops lieten gaan, dan eens zoo, dan weder dus. Men zie en vergelijke de aangehaalde plaatsen uit de handelingen der genoemde synoden. In sommige gemeenten gebruikte men, volgens besluit der Wezelsche synode van het jaar 1568, het formulier, waarvan men zich in *Londen* bediende. In andere gemeenten weder las men een formulier, dat vrij wel, soms geheel woordelijk zelfs, met het *Londensche* overeenkwam, en reeds ten jare 1566 met de Palt-

sische liturgie in de Nederlandsche hervormde kerk schijnt bekend geworden te zijn. Ter wegneming van zoodanig eene ongelijke wijze van plegtig onderrigt nopens den kinderdoop, begreep de provinciale synode van Holland en Zeeland, in het jaar 1574, een nieuw formulier intevoeren. Dat formulier was oorspronkelijk hetzelfde met het gemelde van de Paltsische liturgie; maar het werd nu merkelijk verkort, en hetgene er in bleef, hier en daar merkelijk veranderd. Alleen de vraagstukken, den ouderen ter beantwoording voortedragen, bleven dezelfde, gelijk ook het gebed voor, en de dankzegging na den doop noch verkorting noch verandering ondergingen. Evenwel ten aanzien der tweede vraag maakte men naderhand, door de omstandigheden daartoe genoopt, deze, in de woorden wel kleine, maar in de zaak groote verandering. De woorden *deze leer* werden veranderd in *de leer*, om namelijk, naar het schijnt, aanteduiden, niet de godsdienstleer in het algemeen, maar in het bijzondere die leer, welke in de eerste vraag van het formulier was voorgesteld, betrekkelijk het *ontvangen en geboren zijn in zonden* en *geheiligd zijn* der kinderen in CHRISTUS, waarvoor, in de vraag van het doopformulier der *Christelicke ordinantiën*, gelezen werd, *oft ghy niet bekent dit kint een zaet der gemeynte te wesen, hoewel sy van natueren wegen kinderen des toorens en des doots zijn?* In beide formulieren wordt aan den kant dezer vrage gewezen op *Efez.* V: 26. En vervolgens liet men het in de nationale synode, te *Middelburg* in het jaar 1581, geheel en al aan de predikanten over, of zij de woorden *de leer, die hier geleerd wordt* gebruiken wilden of achterlaten. Zie de *Partikuliere* vragen, op die synode beantwoord, vr. 21.

Bl. 531. (539) Zie THIGLANDS K. *Gesch.* IV bl. 658; ook BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 216—220 en het a. w. van ENS; bl 217, 218. In de nationale synode te 's *Gravenhage* in het jaar 1586 had men, uit hoofde der oninschikkelijkheid van vele predikanten, de tweede vraag in het doopformulier dus gesteld; „of Gij de leer, die in het O. „ en N. T. en in de artikelen des christelijken geloofs be-

„ grepen is en *dienvolgende* in de christelijke kerk geleerd „ wordt, niet bekent enz." De vraag was derhalve nu zoo gesteld, dat zij geene bron van verschil tusschen onderscheiden denkenden meer wezen, en bij ouders of getuigen van ten doop aangebodene kinderen niet meer huivering verwekken konde. Dan de Amsterdamsche predikant PLANCIUS las aan UITENBOGAART, als getuigen bij den doop van het kind zijner stiefdochter, de vraag voor, zoo als zij uit het formulier altijd gelezen werd voor het jaar 1581, en ook nog mogt gelezen worden voor het synodaal besluit van het jaar 1586. En de predikant VAN DER HEYDEN las EPISCOPIUS, als getuigen bij den doop van zijns broeders kind, de vraag voor, naar eigen goeddunken veranderd, doch zoo dat *het gene alhier geleerd wordt* er nadrukkelijk inkwam. Het hierover in de Amsterdamsche gemeente voorgevallene leze men verder bij de straks aangehaalde schrijvers. De omstandigheden hadden de synoden van het jaar 1581 en 1586 wel genoodzaakt de gemelde bepaling te maken, wijl er vele Zwinglianen waren, die in eene, door eenen kalvinistischen predikant bediend wordende, gemeente weigerden te antwoorden, dat zij de leer *aldaar* geleerd, voor de waarachtige leer der zaligheid hielden, en daarom hunne kinderen ongedoopt lieten. Maar wat hielpen synodale maatregelen, met wijsheid genomen, daar de balsturigheid van vele kerkelijken zoo groot was, dat zij er zich niet aan onderwerpen wilden? Zoo als de vraag gesteld was, volgens synodaal besluit, ten jare 1586, bleef zij tot aan het jaar 1619; toen kwamen er weder de oude woorden in „ de leer, die in de christelijke kerk *alhier* geleerd wordt." Zie TRIGLANDS *Kerkel. hist.* IV bl. 664. De Amsterdamsche predikanten echter hadden toen, na het geval met UITENBOGAART en EPISCOPIUS, al eenige jaren de vraag zoo voorgelezen. In latere tijden heeft men echter, met opzigt tot de Lutheranen, die hunne kinderen in de hervormde kerk wel wilden laten doopen, indien in de vermelde woorden dat *alhier* wierd weggelaten, hier en daar wel eens eene prijsselijke toegevendheid gebruikt. In de Drenthsche synode, den 4 van zo-

zomermaand van het jaar 1683 gehouden, werd hieromtrent aan de hervormde predikanten van *Koeverden* alle vrijheid gelaten omtrent Lutherschen, die hunne kinderen ten doop aanboden. Dan tachtig jaren later werd door de synode van *Drenthe* verstaan, geene de minste verandering in *alhier geleerd wordt* te maken. Wij hebben dit ontleend uit de aanteekeningen van den heer Mr. J. TONCKENS.

Bl. 531. (540) Wat wel de aanleidende oorzaak is geweest, dat in de geheele provincie en vervolgens in de stad alleen bij de bediening van den kinderdoop, na het voorlezen van het algemeen ingevoerde formulier, de drie vragen niet gedaan werden, is onbekend. De ouders werden slechts vermaand tot het nakomen van hetgene in het formulier werd voorgedragen. Op de synoden van die provincie werd wel een en andermaal, als in de jaren 1628 en 1638, 1649 en 1650 voorgesteld, om ook hierin het gebruik, bij de gemeenten van andere provinciën plaats hebbende, te volgen, maar zonder vrucht. In de tweede helft der zeventiende eeuw echter werd dat in andere provinciën algemeene gebruik langzamerhand in gevoerd bij de gemeenten van de Ommelanden, ook van het *Gooregt*, het *Oldambt* en *Westerwoldingerland*. Maar de regering van *Groningen* vond redenen, om zulks in de gemeente van hare stad niet toetestaan. Ten jare 1654 had zij er wel in bewilligd, maar in het jaar 1656 werd door haar aan de synode bekend gemaakt, dat haar nieuwe zwarigheden waren voorgekomen, die haar bewogen het reeds ingevoerde gebruik te doen achterlaten. Ten jare 1721 heeft de kerkenraad zich dienaangaande wel weder bij de stadsregering vervoegd, maar ook met geen' gewenschten uitslag. Zij bleef het voorlezen der drie vragen beletten. Naderhand, omstreeks het jaar 1770, heeft men nog eens eene poging gedaan; maar de zaak werd bij de regering in advies gehouden, en onderging alzoo geene verandering. Dan uit kracht eener kerkenraads resolutie van den 16 van sprokkelmaand des jaars 1804, die wegens de scheiding der kerk van den staat gelden moest, zijn van dien tijd tot heden toe de gemelde vraagstukken voorgelezen en beantwoord. Zie het

het *Gedenkb. v. S. en L.* door BRUCHERUS, bl. 274, en onze *K. gesch. v. d. achtt. eeuw*, VII. bl. 362, VIII, bl. 786.

Achter de vragen stond in het formulier, volgens de uitgave van de liturgische schriften, na het jaar 1578 geschied, eene vermaning aan de ouders, voornamelijk echter aan de *getuigen*, om mede hun best te doen, dat de gedoopte kinderen christelijk wierden opgevoed. Gelijk deze vermaning niet wordt gevonden in de oudste uitgaven voor het gemelde jaar, zoo ook staat zij niet in de tegenwoordige uitgaven. Zij is in de nationale synode van het jaar 1619 weggenomen, en het zakelijke er van toen overgebragt in de laatste vraag, waarop de getuigen antwoordende beloven, dat zij de gedoopte kinderen *in de christelijke leer zullen, of doen en helpen onderwijzen.* Welke woorden te voren in die vraag niet gelezen werden. Den getuigen werden toen ook de vragen niet gedaan. Men oordeelde het in de provinciale synode van H. en Z. ten jare 1574 (volgens hare handelingen, art. 63) doch vooral in de nationale synode ten jare 1578 (volgens hare handelingen, art. 61) niet noodig, de getuigen door het doen afleggen van beloften zoo sterk te verbinden, als de ouders, maar wel noodig, hen door vermaning optewekken, dat zij voor de opvoeding der gedoopte kinderen mogten zorgen.

Bl. 532. (541) Verg. hiervoor (531) Aanmerkingen ter opheldering hiervan kan men vinden in het werk van P. PAULUS, *Verklaring der Unie van Utrecht*; I bl. 19 en volgg.

Bl. 533. (542) Deze verbeteringen, in de Handelingen dier synode geboekt, zijn ook te vinden in het aangehaalde werk van ENS; bl. 177—179.

Bl. 534. (543) Dit eene en andere hebben wij ontleend uit de Handelingen der synoden van Zuidholland. Hoe weinige zorg men na het jaar 1780 gedragen heeft, voor de liturgische schriften, over het algemeen genomen, is allen bekend. Dat gebrek aan zorg was zoo groot, dat wij ons herinneren, na het gemelde jaar, op predikstoelen exemplaren van dezelve gevonden te hebben, welke naar die van

voor

voor het jaar 1621 gedrukt, en waarin de verbeteringen van F. HOMMIUS niet gevolgd waren.

Bl. 536. (544) Dit formulier, *om den doop te bedienen aan bejaarde personen*, werd echter in de synode, naar het schijnt, niet ontworpen en vervaardigd. Het komt ons ten minste voor, dat dit formulier, hetwelk toen gezegd wordt *voorgelezen en geapprobeerd* te zijn, hetzelfde zal zijn geweest, dat in de Zuidhollandsche synode te *Woerden* in het jaar 1604, blijkens derzelver handelingen, art. 11 bij voorraad gesteld werd, tot dat eene nationale synode mogt gehouden worden. In de liturgische boeken der waalsche hervormde kerk hier te lande vindt men zulk een formulier geheel niet. Zeer zelden ook zal het wel het geval zijn geweest, dat een doopsgezinde tot dezelve overging.

Het formulier, *om te bevestigen de dienaars des goddelijken woords* en dat *van de bevestiging der ouderlingen en diakenen* waren toen reeds lang in de liturgie der kerk bekend geweest. Uit de Paltsische liturgie zijn ze echter niet overgenomen. In tegendeel uit de Nederlandsche liturgie zijn ze in de Paltsische overgebragt. Zie het a. w. van ENS; bl. 230. De eerste sporen van dezelve, als Nederlandsche liturgische schriften, hebben wij ontdekt in de handelingen der provinciale synode van *Holland* en *Zeeland*, gehouden ten jare 1574, art. 25, waaruit het tevens blijkt, dat men het niet noodig vond, predikanten, die uit eene andere gemeente waren overgekomen, met eene zoo bijzondere plegtigheid te bevestigen, als die, welke te voren nog niet in den dienst eener gemeente waren geweest. Volgens de handelingen der synode te *Wezel* in het jaar 1568 gehouden, geschiedde de bevestiging van de laatstgemelde predikanten of slechts met openbare gebeden, of met oplegging der handen, wat men van beide ook verkiezen mogt. Evenwel zoodanige predikanten moesten zich plegtiglijk verbinden voor het aanzigt der gemeente dat zij hunnen dienst met alle getrouwheid zoude waarnemen, art. 11 en 12. Volgens de handelingen der synode, te *Emden* gehouden, in het jaar 1571, art. 16, geschiedde de bevestiging van zulke

pre-

predikanten of alleen met gebeden of tevens met oplegging der handen. Het laatste dus werd in die synode, evenmin als in die van *Wezel*, noodig geoordeeld, vooral op plaatsen, waar men het zoude willen beschouwen als een overgebleven gebruik van het oude bijgeloof. Van de daartoe dienende gebeden schijnt wel eenigzins uit de handelingen dier synode toen reeds een formulier geweest te zijn; maar ook kunnen de woorden aldaar anders worden opgevat. Zoo er een formulier van geweest is, zal men hier moeten denken aan dat, hetwelk in de *Christelicke ordinantiën* gevonden wordt. De bevestiging van predikanten, die reeds elders gediend hadden, in eene nieuwe gemeente komende, werden eenvoudig Gode, met den gebede, en der gemeente, met eene *kleine vermaning*, bevolen, nadat men hun de beloften van getrouwheid had afgenomen. Zie de aangehaalde Handel. der provinciale synode van H. en Z. art. 25. Dan bij de bevestiging van voor het eerst in den dienst tredende predikanten moest toen, volgens dat zelfde artikel, eene *langere vermaning* geschieden, en moesten zij plegtiglijk antwoorden op drie vragen, welke in die synode toen als een daartoe strekkend formulier vervaardigd en voorgeschreven werden. Deze drie vragen zijn dezelfde, als welke wij nog in het daartoe gebruikt wordende formulier aantreffen. En volgens het dertigste artikel moesten bij de bevestiging van ouderlingen en diakenen dezelfde vragen gedaan worden. Deze drie vragen waren ontleend uit de *Christelicke ordinantiën.* Op die wijze werden jonge predikanten, ouderlingen en diakenen bevestigd, sedert het jaar 1574 tot nog na het jaar 1581, wijl er volgens de handelingen der nationale synode, te dien jare gehouden te *Middelburg*, nog geen ander formulier was. Zie onder de *Partikuliere vragen*, aldaar beantwoord, de vierde; en vergelijk de Handelingen zelve; art. 15, 16, 17. Dan van dit formulier, indien wij hetzelve zoo mogen noemen, werden toen welhaast twee formulieren gevormd, één ter bevestiging van predikanten, en één ter bevestiging van ouderlingen en diakenen. In beide die formulieren werden de genoemde drie vraag-

stuk-

stukken omkleed met gepaste verklaringen aangaande het ambt, waartoe men geroepen was, en met christelijke vermaningen tot de geroepenen en de gemeenten. Als zoodanig werden de twee formulieren in de beide kerkgemeenschappen, de duitsche en waalsche, toen ingevoerd. Waar en door wien of wie de opstellen vervaardigd zijn, weet men niet; maar dat ze toen vervaardigd zijn, weet men uit de handelingen van de nationale synode, die in 's *Gravenhage* gehouden is ten jare 1586, zie art. 4, 20, 22. In het jaar 1590 en 1591 werden beide die formulieren reeds achter de Bijbels en psalmberijmingen gedrukt, zoo als achter de uitgave derzelve bij JAN PAADTS JACOBSZOON te *Leyden*, en achter de psalmen van P. VAN MARNIX. Ook de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1619, heeft beide die formulieren bekrachtigd en gewettigd. Zie derzelver *Kerkordening;* art. 4, 22, 24, en de *Nahandelingen;* in de honderd één en zestigste zitting. Gelijk in beide de formulieren, volgens hetgene wij hebben aangemerkt, uit de *Christelicke ordinantiën* de vraagstukken ontleend zijn, zoo is de uitspraak van den zegen, onder de oplegging der handen, in het formulier van de bevestiging der predikanten, daaruit ook geheel overgenomen.

Even onzeker is het ook, door wien of wie de formulieren van den *ban* of de *afsnijding* en van de *wederopneming* zijn opgesteld geworden. Alleen weet men, uit eene vergelijking van de handelingen der nationale synode, te *Dordrecht* in het jaar 1578 gehouden, art. 95, met de handelingen der nationale synode, in *Middelburg*, ten jare 1581 gehouden, dat het eerste formulier van den *ban* toen is opgesteld, altoos in gebruik gekomen. Het is waar, in de handelingen der laatstgemelde synode art. 62 wordt wel gewaagd van een formulier des bans, als reeds hier en daar aangenomen, maar, volgens de veertigste der partikuliere vragen in die synode, werd eerst een *vast* formulier voorgeschreven, hetwelk in het antwoord op die vraag gedeeltelijk gevonden wordt. Of dit vaste formulier in de *Middelburgsche* synode toen is opgesteld, dan of er daartoe bij de kerk onderscheidene formu-

mulieren waren, hetgene uit art. 62 en ook uit vr. 40 mag worden opgemaakt, zoo dat men een derzelve slechts gekozen heeft, is wel onzeker, doch het laatste is het waarschijnlijkst. Verg. bl. 498 en (484) Het is hetzelfde, als hetwelk wij in onze liturgische schriften aantreffen. Een vast formulier echter van de wederaanneming had men toen nog niet. Zie de *Handel.* der *Middelburgsche* synode van het gemelde jaar; art. 63. Dan uit de handelingen van de nationale synode, in 's *Gravenhage* gehouden ten jare 1586, art. 72, ziet men, dat er toen reeds ook zoodanig formulier bekend was. En buiten twijfel is dit hetzelfde, dat achter de uitgave der psalmberijming van V. MARNIX, welke in het jaar 1591 geschiedde, en ook nog in onze liturgie staat. Deze twee formulieren zijn toen ook in de nederlandschwaalsche kerkgemeenschap ingevoerd, gelijk zij nog onder derzelver liturgische schriften achter de bij haar gebruikelijke psalmberijming gevonden worden.

Bl. 537. (545) Deze CASPAR VAN DER HEYDEN heeft zich bij de nederlandsche hervormde kerk al vroeg zeer verdienstelijk gemaakt. Sedert het jaar 1550 tot het jaar 1586 is hij predikant geweest te *Antwerpen*, te *Frankenthal*, te *Axel* en te *Middelburg*, en ten laatste weder te *Antwerpen*. Hij overleed op eene reis naar *Frankenthal*, den 7 van bloeimaand des jaars 1536. Zie TE WATERS *Kort verhaal der reformatie van Zeeland*, waar men bl. 388—410 een oordeelkundig levensberigt van dezen vermaarden man lezen kan. Vergelijk de *Boekzaal d. g. w.* voor het jaar 1754 I bl. 439—465.

Bl. 537 (546) Zie het a. w. van den hooggeleerden TE WATER; bl. 240, 407 en 408. 's Mans naam was eigenlijk CORNELIUS JODOCI VAN HILLE of HILLENIUS. Zie het *Kerkel. register der pred. in Zuidholland*, door SOERMANS; bl. 79. Hij behoort wel onderscheiden te worden van CORNELIUS VAN HILLE of HILLENIUS, die predikant is geweest te *Uitgeest*, te *Hildegondsberg*, te *Alkmaar* en te *Groningen*. Deze schijnt een zoon geweest te zijn van den *Rotterdamschen* predikant HILLENIUS.

Bl. 537. (547) Hetgene, waarop wij de gissing van den hoogleeraar TE WATER, gelijk wij in den tekst schreven, vol-

volkomen gegrond bevonden, zullen wij hier niet opgeven, wijl wij naderhand, nog volkomener in onze gedachten bevestigd zijnde geworden, de waarheid derzelve nu op eene meer beknopte wijze kunnen staven. Namelijk op de lijst der zeldzame werken, welke de oudheidkundige KONING bezit, ons door zijne vriendelijke hand medegedeeld, lezen wij bl. 63 de volle titels dezer beide geschriften, *Den Sieckentroost, 't welck is een onderwysinghe van den ghelooue in den wech der salicheyt, om ghewillicلic te steruen. Ghemaeckt door* CORNELIS VAN HILLE, *Dienaer des Goddelicken woorts. Ghedrukt te Ghendt by de weduwe van* PIETER DE CLERCK, 1579. — *Den cleenen Sieckentroost* enz. door CORNELIS VAN HILLE; *ghedrukt te Ghendt by de weduwe* PIETER DE CLERCK, 1579. Denkelijk was van HILLE toen predikant bij leening te *Oudenaarde* in *Vlaanderen*. Verg. TE WATERS a. w. bl. 241. Ook door het hier overschrijven van de titels der onderscheidene uitgaven van dezen *Ziekentroost* worden wij in staat gesteld, hetgene wij in den tekst verder hebben aangemerkt, opteheldereren. Wij zien toch nu, hetgene ons te voren niet bekend was, dat zoo wel het uittreksel van het werkje, als het werkje zelf éénen en denzelfden auteur heeft gehad, en ook het eene met het andere op denzelfden tijd is in het licht gekomen. Alleen wisten wij met zekerheid dat C. VAN HILLE de schrijver van het grootere werkje was

Bl. 537. (548) Het werkje, naar het uittreksel beoordeeld, moet uitmuntend geweest zijn en regt Evangelisch. Ook de groote staatsman JAN VAN OLDENBARNEVELD, ter dood verwezen zijnde, liet zich, door den *Haagschen* predikant HUGO BEYERUS, het uittreksel, zoo als het achter de liturgische schriften der nederlandsche hervormde kerk gevonden werd, voorlezen, en verklaarde, dat hij op de belijdenis des geloofs, daarin vervat, gaarne sterven wilde. Zie UITENBOGAARTS *Kerkelijke Historie* V d. bl. 1205, en verg. TE WATERS a. w. bl. 240, 241.

Bl. 538. (549) Zie het *Charterboek van Vriesland*, V. bl. 331, 332. Ter opheldering van den tekst diene, dat

 FAU-

FAUKELIUS, predikant te *Middelburg*, ten jare 1617 reeds eene oorspronkelijke nederlandschduitsche vertaling van het N. T. in het licht had gegeven, welke, in het jaar 1625, achter eene dusdanige vertaling van het O. T., door SIXTINUS AMAMA bewerkt, gevoegd, voor de tweede maal is uitgegeven. Ook heeft FAUKELIUS eene nederlandschduitsche vertaling van de historische boeken van het O. T. vervaardigd, maar niet uitgegeven. Dezelve wordt in handschrift nog bewaard bij alle boeken en papieren, welke de geleerde man bij uitersten wil aan den kerkenraad der hervormde gemeente van *Middelburg* gemaakt heeft, en welke nog in deszelfs gewone vergaderkamer bewaard worden. FAUKELIUS overleed, den 9 van bloeimaand des jaars 1625. Zie de *Boekzaal der g. w.* 1765; II bl. 170, 171.

Bl. 539. (550) Zie LE LONGS *Boekzaal der Nederd. Bijbels;* bl. 503.

Bl. 539. (551) Zie hiervoor in den tekst bl. 110, 111.

Bl. 540. (552) Iemand, al die vertalingen en derzelver uitgaven nader begeerende te kennen, doorbladere het a. w. van LE LONG.

Bl. 541. (553) Zie over die vertaling het werk van LE LONG; bl. 719.

Bl. 542. (554) Wie de nederlandschduitsche vertaler van de annotatiën van MARLORATUS geweest is, bleek ons niet. Alleen ziet men uit deszelfs voorberigt, hetwelk met de letters J. A. onderteekend is, dat hij een zeer ijverige kalvinist was, gelijk zijn auteur ook was geweest. UITENHOVE echter en deszelfs medearbeiders aan deze overzetting van het N. T. waren zwinglianen. De vertaler roemt zeer de fransche hervormde kerk, als die, de leer van *Geneve* omhelzende, *door den Heere bijzonder met reijne leere begaeft ware*, en klaagt er zeer over, dat de *secten ende ketterien in de Nederlanden daghelicks meer ende meer vermenichvuldigden.* Vandaar dat hij, volgens zijne eigene betuiging, *het noodlich had geacht, tot soodanige passagien der heyligher schrift somwylen additien te stellen, daarop sy de voorneemste stucken haerder dwalinghe wilden fonderen.* Gewisselijk bedoelde hij eenige hervormden in Neder-

derland, die zich in allen deele met de leer van *Geneve* niet vereenigen konden; maar mede had hij het oog op vele doopsgezinden, die tegen deze overzetting des N. T. zeer schenen ingenomen te zijn, zich liever houdende aan eene overzetting, naar die van LUTHER bearbeid, en uitgekomen eerst bij M. JACOBSZOON, en daarna bij N. BIESTKENS van *Diest.* Men leze de voorrede voor de bijbelvertaling, uitgegeven door KRYN VERMEULEN, *den jongen, bij Danswijk*, ten jare 1598, en vergelijke het w. van LE LONG bl. 675, 718, 760.

Bl. 542. (555) Het eerste Luthersche gezangboek, bestaande uit berijmde psalmen en christelijke liederen, kwam in het licht te *Wittenberg*, in het jaar 1524. Zie V. SECKENDORFS *Hist. der Reform.* I bl. 290. Verg. VAN IPERENS *Kerkel. historie van het psalmgezang;* I bl. 84 en 87. En een zoodanig gezangboek werd door de Zwinglianen ingevoerd te *Bazel*, in het jaar 1525. Vid. GERDESII *Hist. Euang. renov.* T. II p. 322 & seqq.

Bl. 542. (556) Zie VAN IPERENS a. w. bl. 90.

Bl. 542. (557) Zie BRANDTS *Hist. der Reform.* I: bl. 95. Zoodanige gezangen waren het *Te Deum laudamus* cet. *o! beata martyrum solemnia* cet. *dies est laetitiae* cet. *Christe! qui lux es et dies* cet. *Crux fidelis inter omnes* cet. Al vroeg had men echter nederlandschduitsche godsdienstige liederen. Bekend is, onder anderen, een *Sanckboecxen, inholdende vele suiverlicke loversangen ende leysen, in latyn en duytsch, gheprent tot Campen.* Zie V. IPERENS a. w. I bl. 133. Dit *Sanckboecxen* is zeker zeer oud, en strekt mede ten bewijze, dat men van de latijnsche gezangen niet in eens, maar langzamerhand, tot gezangen in de moedertaal is overgegaan. Misschien was dit gezangboek wel in zijnen oorsprong herkomstig van de half latijnsche en half duitsche liederen, welke PETRUS VAN DRESDEN, de vriend van HUSS, ongeveer het jaar 1440 bij het volk invoerde ter bevordering van reinere godsdienstkennis en meerdere stichting. Zie SCHMIDS *Christel. kerkgeschiedenis;* II bl. 54, 55; tweede uitgave.

Bl. 543. (558) In het dus genoemde oude liedeboek der

doopsgezinden vindt men verscheidene zulke gezangen, welke het uit de geschiedenis blijkt, dat reeds ten jare 1530 door het volk werden aangeheven. Zie BRANDIS *H. d. Ref.* I bl. 104.

Bl. 543 (559) VAN IPEREN gist dit in zijn a. w. I bl. 97; en die gissing komt ons niet ongegrond vóór. VAN NYVELD, die deze palmberijming uitgaf, schrijft ook in de voorrede, dat deze *liedekens met grooter neersticheyt vergaderd waren.* De titel van deze psalmberijming was *Souterliedekens*, te *Hantwerpen* bij SYMON COCK, op die *Lombaerde veste.* De keizerlijke privilegiebrief daartoe was geteekend te *Brussel* den 15 van herfstmaand des jaars 1539. Met welke graagte deze *Souterliedekens* ontvangen werden, blijkt daaruit, dat, den 12 van zomermaand van het jaar 1540, bij denzelfden drukker COCK, eene tweede uitgave verscheen. De titel dezer uitgave is *Souterliedekens, ghemaeckt ter eeren Gods, op alle die psalmen van David; tot stichtinghe ende een ghestelycke vermakinghe van allen christen menschen.* Deze *Souterliedekens* waren, blijkens de voorrede, *vergadert* met oogmerk, *om lichtvaerdige ydele liedekens te verhoeden, ende wat goedts te singhen, daer Godt deur geeert en men gesticht mocht worden;* of met andere woorden, gelijk wij in de voorrede verder lezen, om *bij goet ende Godtvreesende gheselschap, oft op die reyse, op ten velde, oft aan tafel, in de plaatse van groote teugen malcanderen te brenghen, singhende het lof ende den naem des Heeren te heyligen ende groottemaken, haar selven ende die toehoorders wt des Duyvels stricken te behouden.* Er is echter geen twijfel aan, of zij zijn in de godsdienstige zamenkomsten zoo hier te lande, als in Engeland, tot stichting gezongen geworden, zoo lang men geene andere psalmberijming had, wijl men daaraan toch behoefte zal gevoeld hebben. Trouwens de hooge waarschijnlijkheid hiervan blijkt daaruit, dat de *souterliedekens* op muzijknoten gebragt zijn, zoo als wij daarvan een exemplaar hier voor ons hebben. Als zoodanig zijn zij al zeer vroeg bij gedeelten uitgekomen, onder den titel van *Musyckboeck of*

souterliedekens, *ghecomponeerd* bij GHERARDUS MES; *gedruckt* bij THIELMAN SUSATO, te *Antwerpen*. Ook blijkt de gegegrondheid der gemelde gedachte daaruit, dat deze *Souterliedekens*, nadat zij van het jaar 1558 tot het jaar 1566 vijf malen herdrukt waren, zoo wij het wel hebben, sedert het laatstgemelde jaar, niet weder zijn herdrukt geworden voor het jaar 1584. Men ziet er toch uit, hoe de psalmberijming van DATHEEN deze *Souterliedekens* ten jare 1566 verdrongen heeft. De uitgaven er van na het jaar 1584 zijn geweest in de jaren 1590, 1598, 1604 en 1613 Over deze *Souterliekens* zie men verder LE LONGS *Hist. verh.* bl 39 de *Praktijk der godgel.* door OMIUS bl 530, de *Aanmerkingen* van A. ANDRIESSEN *op de psalmber. van* DATHEEN bl. 169 en 's GRAVESANDES *Twee honderdjarige gedacht. der syn. van Wezel* bl. 205. Alzoo kunnen de verschillende begrippen, die LE LONG en VAN IPEREN over het oogmerk, waartoe de uitgave dezer *Souterliedekens* geschied is, het best vereffend worden. Zie den eersten in zijn aangehaald werk; bl. 39 en den anderen in zijn a. w. bl. 98, 99. Achter deze *Souterliedekens* heeft men reeds de berijmingen van de lofzangen van ZACHARIAS, MARIA, SIMEON, van het *gebed des Heeren*, de *Apostolische geloofsartikelen* enz. En sedert hebben de psalmberijmers die stukken op nieuw in rijm gebragt, en ook achter hunnen arbeid geplaatst; gelijk zij dan ook nog achter onze thans gebruikelijke psalmboeken als zoodanig gevonden worden.

Bl. 543. (560) Dat deze *Souterliedekens* in algemeen gebruik zijn geweest, kan men met volkomene zekerheid besluiten uit de menigvuldige malen herhaalde uitgaven, en ligtelijk opmaken bij het doorbladeren van den *Ecclesiasticus, oft de wyse sproken* JESU *des soons* SYRACH — *ghestelt in liedekens, op bequame en ghemeyne voysen, naer wtwysen der musyck-noten, daer by gheuoecht deur* JAN FRUYTIERS; *ghedruct tot Antwerpen*, 1565. In dit geschrift ziet men de *voysen* of wijzen van vele liederen ontleend uit de *Souterliedekens* van VAN NYVELD; hetgene toch niet

 wel

wel had kunnen geschieden, ten zij deze laatste algemeen bekend waren geweest. JAN FRUYTIERS was rekwestmeester van WILLEM den eersten, en de overgrootvader van den bekenden JAKOB FRUYTIER, predikant te *Rotterdam*, wiens nageslacht nog leeft en in aanzien is. Hij heeft zich door verscheidene, tot de hervorming der kerk betrekking hebbende, geschriften, zoo in rijm, als onrijm, zeer verdienstelijk gemaakt. Onder de eerste behoorde ook zijn gemelde *Ecclesiasticus*. Zulke en meer andere *geestelijke* liedeboeken werden te dien tijde in menigte uitgegeven, en daar er bij het volk een groote zanglust was, kon het niet missen, of zij moesten zeer veel aan het werk der hervorming toebrengen. Trouwens tot dat einde waren zij ook opgesteld. Ook zulke liederen werden in blaadjes onder het volk gebragt en gretig aangenomen. Wij kennen eene verzameling van zulke verstrooide liederen, die ten jare 1593 te *Amsterdam* uitkwam, onder den titel van *Veelderhande liedekens, ghemaeckt uit den O. ende N. T. die voortyds in druck zyn uytghegaen.*

Bl. 544. (561) De titel was *Zes ende twintich psalmen ende andere ghesanghen, die men in de duydtsche ghemeynte te Londen was gebruikende; Embden bij* GELLIUM CTEMATIUM; 1558. Deze uitgave was reeds de derde. In het jaar 1551 had UITENHOVE te *Londen* uitgegeven *vijf en twintig psalmen*. Dezelve gaf hij andermaal uit te *Emden* in het jaar 1557, en met bijvoeging van een gedeelte des honderd negentienden psalms voor de derdemaal te *Emden* in het jaar 1558, onder den gemelden titel van *zes en twintich psalmen* enz.

Bl. 544. (562) De titel was *Acht en dertich psalmen, met den ghesanghe* MARIE *ende* ZACHARIE; zonder naam van plaats en drukker.

Bl. 544. (563) De titel was *Hondert psalmen Davids, mitsgaders het gesangk Marie* enz. *ouerghesett in nederlandschen dichte door* JAN WTENHOUE, gedruckt te *Londen* bij JAN DAYE; 1561.

Bl. 544. (564) In zijn m. a. w. I bl. 117.

Bl.

Bl. 544. (565) In zijn K. *verhaal der Ref. van Zeeland*, bl. 88 en 89.

Bl. 545. (566) Zie de voorrede van G. MANILIUS, voor de psalmberijming van L. D' HEERE, uitgekomen ten jare 1565.

Bl. 546. (567) Die uitgave geschiedde *buiten* Londen bij MERTEN WENDELER, met den titel van *Die psalmen des koninckłijken propheten DAVIDS door* PETRUM DATHENUM.

Bl. 546. (568) Zie LE LONGS *Kort hist. verhaal.* enz. bl. 125, 126.

Bl. 546. (569) Die uitgave geschiedde ten jare 1567 te *Rowaen* bij ABEL CLEMENCE, met den titel, *De psalmen Davids wt den fransoijschen dichte in Nederlantschen ouergheset door* PETRUM DATHENUM *met den latijnschen text op die kant; mitsgaders de catechismus en formulieren.* SCHOOCK in zijn m. a. w. *de bonis ecclesiasticis;* p. 525 verhaalt, dat deze uitgave bezorgd is door JAN PIETERSZ REAAL, welke hij er bijvoegt, dat naderhand burgemeester te *Amsterdam* is geweest. Doch dit verhaal strookt niet te wel met den tijd, waarin JAN PIETERSZ REAAL geleefd of gebloeid heeft. Hij was slechts raad in de vroedschap te *Amsterdam* ten jare 1618, en zelfs toen niet een der oudste raden. Zie WAGENAARS *Beschrijving van Amsterdam;* IV bl. 304, en vergelijk het register. Ten gemelden jare 1567 verscheen van DATHEENS psalmberijming ook eene uitgave te *Delft*, zoo men meent, bij HARMEN SCHINCKEL, met den titel van *De psalmen Davids ende ander lofsangen door* PETRUM DATHENUM, *mitsgaders den christelijken catechismo.* Ook verscheen er te dien jare, op eene ongenoemde plaatse, onder denzelfden titel, eene andere uitgave. En ten jare 1568 verscheen er eene diergelijke uitgave *tot Noorwits*, *bij* ANTHONIUM DE SOLEMNE.

Bl. 547. (570) Zie VAN IPERENS a. w. I bl. 125.

Bl. 547. (571) Dit blijkt uit VAN WINGENS voorrede voor UITENHOVES psalmberijming, ten jare 1566 uitgekomen. Verg. V. IPERENS a. w. I bl. 126.

Bl. 547. (572) Zie de voorrede van PHILIP VAN MARNIX voor zijne psalmberijming; bl. 4 en 5. DATHEENS haast in de-

dezen was zoo groot geweest, dat hij, volgens zijne eigene betuiging, zijn werk op vele plaatsen niet eens had overgezien. Niemand echter denke hier, dat die psalmberijming, als eene ontijdige geboorte, DATHEEN ware afgedrongen door de staten der nederlandsche provinciën, die een eeregeld zouden hebben uitgeloofd aan den genen, die met eene nederlandschduitsche psalmberijming het *eerst* gereed mogt zijn. Dit is een oud, maar onecht verhaal, dat men lezen kan in *het kerkelyk register der predikanten van Amsterdam*, uitgegeven in het jaar 1752, bl. 11, en nog in latere tijden zelfs geloof heeft gevonden bij DATHEENS levensbeschrijver in de *Levensbeschrijvingen van eenige voorname nederlandsche mannen en vrouwen;* I bl. 143. Hoogst ongerijmd is zulk een verhaal. De staten der nederlandsche provinciën hadden in de jaren 1564 en 1565 wel voor iets anders te zorgen, dan voor eene nieuwe psalmberijming. Verg. TE WATERS *Kort verh. der reform. v. Zeeland;* bl. 83, 's GRAVESANDES *Twee honderdjarige gedachtenis der sijn. van Wezel;* bl. 213.

Bl. 548. (573) Men leze den brief van BUCERUS, uit *Zandwich* aan VAN ZWINGEN te *Londen* geschreven den 22 van louwmaand des jaars 1570, en te vinden in GERDESII *Scrinium Antiq.* V p. 173, 174.

Bl. 548. (574) Verg. het a. w. van VAN IPEREN; I bl. 134—137.

Bl. 549. (575) De titel was *Het boeck der psalmen, wt der hebreisscher sprake in nederduijtschen dichte, op de ghewoonlicke oude wijsen van singen ouergeset, mitsgaders de heijlighe schriftuerlicke lofsangen, uijt den ouden ende nieuwen Testamente bij een getoogen ende oock in nederlantschen dichte, na der hebreisscher ende griecksscher waerheijt; mit elck sijnen text van woirde te woirde daertegen ouer int duijtsche gestelt, doir* PHILIPS VAN MARNIX, *genaemt van* SINT ALDEGONDE. *Te Middelburgh bij* RICHARD SCHILDERS. Welk eene groote moeite VAN MARNIX aan deze psalmberijming besteed heeft, blijkt uit zijne brieven, aan BONAVENTURA VULCANIUS geschreven, en te vinden in de

III.

Ill. & cl. vir Epist. sel. vel a Belgis vel ad Belgas scriptae; Cent. II. Deze VULCANIUS is ook de man geweest, die hem hierin den grootsten dienst heeft bewezen, zoo met het beschaven van het werk, als met het doen van alle pogingen, om hetzelve de plaats te doen vervangen van DATHEENS psalmberijming. VAN MARNIX zelf wilde, volgens zijne eigene betuiging in eenen brief aan VULCANIUS Epist. LXXII, daartoe geene pogingen aanwenden. Ook VULCANIUS had bij de staten van *Holland*, den 24 van herfstmaand des jaars 1579, tot de eerste uitgave het oktrooi verzocht. In de resolutieboeken der staten van dien dag wordt VULCANIUS genoemd een *domestiek* van V. MARNIX; hij was de huisonderwijzer van deszelfs zoon, en is naderhand hoogleeraar in de grieksche taal geweest te *Leijden*, bekend door veelvuldige schriften.

Bl. 549. (576) Zie de *Handel. dier syn.* art. 31.

Bl. 549. (577) Zie de *Handel. dier syn.* art. 43.

Bl. 549. (578) Zie de *Handel. dier syn.* art. 76.

Bl. 549. (579) Dit blijkt uit de nahandelingen derzelfde laatstgenoemde synode, welke in de afschriften, die bij de waalsche gemeenten berusten, onder den titel staan van *Faits particuliers;* art. 18. Verg. TE WATERS *Hist. d. herv. kerk te Gent* bl. 197, 198. VAN MARNIX was wel een staatsman, maar toch ook een geestelijke. Zie TE WATERS m. a. *Tweede eeuwgetijde der belijdenis;* bl. 55, 56. Op de nationale *Dordrechtsche* synode schijnt hij als ouderling tegenwoordig geweest te zijn.

Bl. 550. (580) Zie de *Handel.* dier syn. art. 51. Hier mede schijnt wel strijdig te zijn hetgene men vindt in de negentiende partikuliere vraag, op die synode beantwoord, doch bij naauwkeurige lezing van hetzelve verdwijnt toch al die schijn. De woorden van het synodale besluit, in den tekst overgenomen, waren zoo algemeen, zoo dubbelzinnig, dat men zonder bepaling aan eene geschikte psalmberijming slechts te denken had, van wien zij dan ook mogt vervaardigd zijn. Men vergelijke dit besluit met al de vroegere, te dezen opzigt genomene, synodale besluiten, inzon-

derheid met het besluit der naastvorige nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1578; art. 76.

Bl. 551. (581) Zie de *Handel. dier syn.* art. 62.

Bl. 551. (582) Hij liet zich zoo uit reeds in zijnen brief aan BONAVENTURA VULCANIUS, geschreven den 21 van slagtmaand des jaars 1580, en te vinden in de *Ill. & cl. virorum Epist. sel. scriptæ vel a Belgis vel ad Belgas;* Epist. LXVIII p. 831. In eenen brief, van den 20 van lentemaand deszelfden jaars aan VULCANIUS geschreven, verklaarde V. MARNIX reeds wel te kunnen berekenen, dat de kwaadwilligheid van sommigen de invoering van zijne psalmen verhinderen zoude, p. 872. Met welk eene kracht moesten de leden der Haagsche synode dan wel tegen de psalmberijming van V. MARNIX ijveren! Men denke aan den tijd, waarin die synode gehouden werd. De voorzitter KIMEDONCIUS nogtans paaide, in eenen brief van den 12 van hooimaand des jaars 1586, VAN MARNIX met deze woorden, „ dat men na ernstige overweging der zake wel genegen zoude zijn deze psalmberijming in de kerk intevoeren," doch voegde er bij, „ si modo commodis rationibus & cum minima *ecclesiae* offensione fieri posse deprehenderetur!" *indien men maar bevond, dat zulks, op eene geschikte wijze en met de minste ergernis* voor de kerk *geschieden konde.* Verg. het werk van V. IPEREN; I bl. 492, 496. Wie ziet niet uit die woorden, dat er op de synode, onder alle naar oogenschijn ernstige overwegingen, bij de meeste leden geen het minste doel heeft plaats gehad, om immer de psalmberijming van V. MARNIX intevoeren. V. MARNIX zelf zag zulks ook al te wel. Hij was over dat schrijven van KIMEDONCIUS zeer onvergenoegd, volgens zijnen brief aan A. VAN DER MYLE, gedagteekend den 19 van hooimaand des jaars 1586, en te vinden in de a. *Ill. & cl. vir. Epist. sel.* Epist. XCVII; p. 980. In dien brief gaf hij de zaak aan de staten over, welker handen echter te dien tijde gebonden waren. Zijne woorden waren: „ De psalmis statuetis, quod vobis videbitur. Ego ecclesiæ vel cessans vel agens inserviam."

Bl. 551. (583) Zie de *kerkorde* dier synode; art. 69, en der

derzelver laatste handelingen in de honderd twee en zestigste zitting. In deze synode werden de besluiten der nationale synoden van *Middelburg* en '*s Gravenhage* eenvoudiglijk bevestigd.

Bl. 551. (584) Onze vaderlandsche dichter KONSTANTYN HUIGENS zong ergens;

Ja! dat één van DATHEEN, daar is de wereld zot na;
Waarom? 't is 't oudste kind, en daarom goed en zoet;
De vromen zijn er meê te vreên in hun gemoed,
't Mag wezen; maar ik vrees, 't is al te vreên op God na.

Bl. 552. (585) V. P. BAYLE *Dict. hist. crit.* art. MAROT; zie ook VAN IPERENS a. w. I; bl. 104—115. Vijftig uitgekipte psalmen, door MAROT berijmd, verschenen te *Geneve* in het licht reeds ten jare 1543. En met deze kwamen de overige honderd, door BEZA vervaardigd, ook te *Geneve* in het licht, ongeveer het jaar 1561, en mede op muzijk gebragt, ten jare 1565. Zie verder LE LONGS *Hist. verhaal*, bl. 78 en 79, de *Prakt. der godgel.* door OMIUS, bl. 529 en 's GRAVESANDE's *Twee honderdjarige gedacht. d. sijn. van Wezel;* bl. 206—208.

Bl. 553. (586) Zie de Handelingen der D. syn. art. 76; die van M. art. 61; en die van 's *Gravenhage;* art. 62.

Bl. 553. (587) Vid. VOETII *Polit. eccles.* P. I p. 528, verg. onze *Kerkel. gesch. van de achtt. eeuw ;* VI bl. 148, 149. In sommige hervormde gemeenten van ons vaderland schijnt men echter niet zoo geheel afkeerig geweest te zijn van liederen te zingen, die niet onmiddellijk uit de heilige schrift ontleend waren, vooral op de feestdagen. In de kerkorde van *Drenthe*, vastgesteld ten jare 1638, lezen wij II d, art. 83. *In die kercken deser lantschap wert oock in de vrijheid gestelt geestelijcke gesangen, die in sommige kercken op die feestdagen noch gezongen werden, ofte te gebruicken ofte natelaten.* In de Drenthsche kerkorde van 1730 is dit geheel weggelaten. Ondertusschen zien wij duidelijk uit het aangehaalde, dat men ten jare 1633 in sommige gemeenten van andere provinciën de gewoonte had van zulke geestelijke liederen te zingen. Doch niet lang daarna moet die gewoonte

al-

allengs geheel verdwenen zijn. In de hervormde gemeente te *Leeuwaarden*, was het echter van vroege tijden her, ongeveer het jaar 1678 nog gebruikelijk, dat men op den eersten kersdag, bij den aanvang der godsdienstoefening, een kort lied aanhief tot onderlinge opwekking van het plegtig vieren van dien dag, voor dat de voorzanger den psalm had afgekondigd. Zie KOELMANS *Pointen van noodige reformatie*, bl. 192. Het lied zelf was KOELMAN niet bekend; alleen wist hij, dat het eindigde met het oude *kurie elëijson*.

Bl. 554. (588) Zie VAN IPEREN a. w. I; bl. 234, 235.

MISSTELLINGEN.

IN DEN TEKST.

Bl. 151 r. 6 van bov. staat *ten gemelden jare*, lees *ten jare* 1554,
— 329 r. 9 v. ond. staat *ten jare* 1582, lees *ten jare* 1580,
— 382 r. 7 v. b. staat *tast* lees *tand.*
— 394 r. 13 v. b. staat *vijf bijzondere provinciën aangenomen, maar door die van* lees *sommige bijzondere provinciën aangenomen, maar door andere, als*
— 520 r. 1 v. o. staat *van Lottingen*, lees *en brieven van Lottingen*,
— 536 r. 15 v. o. staat *er, ook* lees *er ook*,
— 544 r. 13 v. o. staat *negen* lees *acht.*

IN DE AANTEEKENINGEN.

Bl. 144 r. 2 v. o. staat RENCK, lees RINCK.
— 156 r. 6 v. o. staat HYDORAUS, lees HYDORAEUS.
— 160 r. 2 v. o. staat *gereviseerd zijnde*, lees *geredresseerd zijnde door acht politieke en acht kerkelijke personen*,
— 186 r. 12. v. o. staat *dan*, lees *dat.*